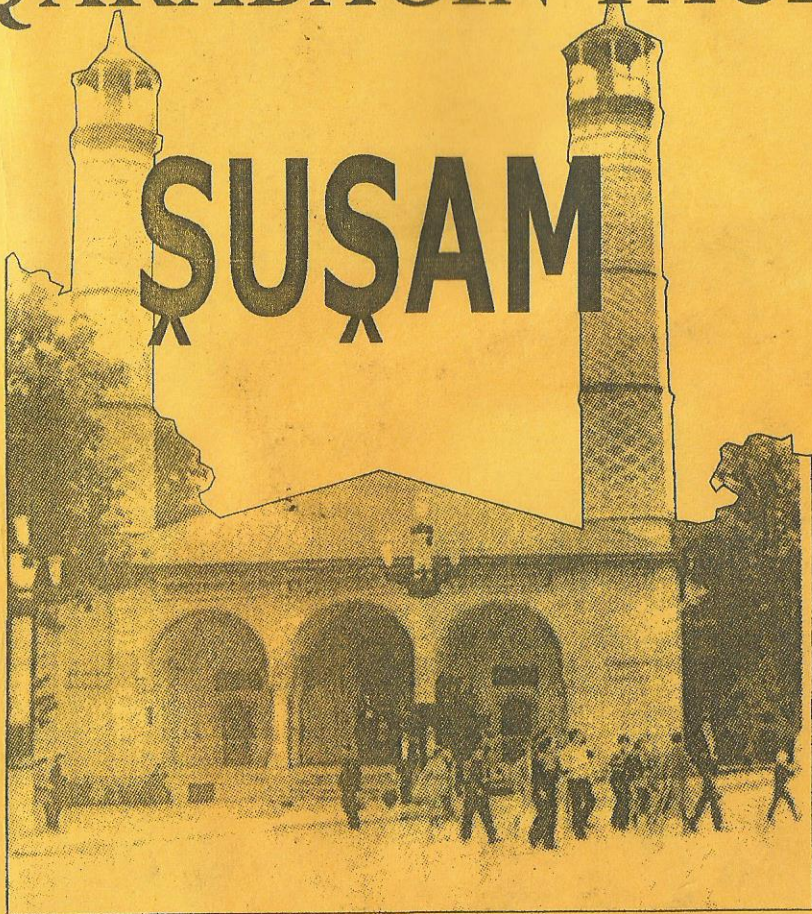

Nazim Tapdıqoğlu

QARABAĞIN TACI

ŞUŞAM

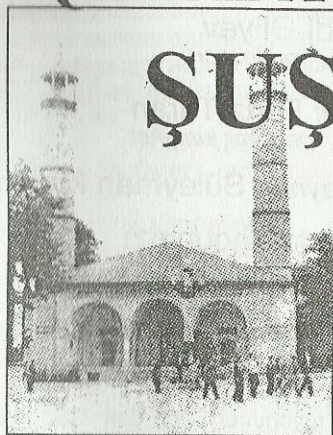

Nazim Tapdıqoğlu

QARABAĞIN TACI

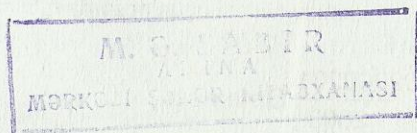
ŞUŞAM

63.4
N-16

50349

*...Qarabağın başında Şuşa adlı tacıydım,
Yaraya mөлhəmiydim, ağrıya əlacıydım.
Qafqazın qucağında ən barlı ağacıydım,
Bağbanıma, bağıma, barıma güllə dəydi!
Allahım göydə susdu, Tanrıma güllə dəydi!..*

Bakı-2003

Kitabın çapına göstərdiyi köməyə görə dəyərli ziyalı, gözəl vətənpərvər, tanınmış hüquqşünas Şükür Həbib oğlu Rzayev cənablarına oxucular və öz adımdan təşəkkür edirəm.

Müəllif.

Elmi məsləhətçi: Arif Quliyev

Respublika Milli EA-nın müxbir üzvü, professor

Redaktor: Vidadi Əliyev
professor

Texniki redaktor: Fariz Turan
peşəkar jurnalist

Rəssam və dizayner: Süleyman Mustafaoğlu

Korrektor: Ramidə Yaqubqızı

Vəlişov Nazim Tapdıq oğlu. Qarabağın tacı Şuşam.
Bakı, 2003. 208 səh.

Kitabda Şuşa rayonunun 200-dək toponimləri, rayonun görkəmli şəxsiyyətləri, tanınmış musiqiçiləri, şəhid və itkinləri, bəzə şuşalılardan ləqəbləri haqqında məlumat xarakterli bilgiler verilmişdir. Rayonun tarixi, etnoqrafiyası və coğrafiyası ilə bağlı bu qısa ensiklopedik məlumat kitabında rayondakı kəndlər, qəsəbələr, dağlar, qayalar, dərələr, zirvələr, bulaqlar, çaylar, meşələr, tarix memarlıq abidələri, tayfalar, qəbiristanlıqlar və s. adların mənşəyi, mənəsi, dil mənsubiyyəti haqqında izahlı şərhlər də əks olunmuşdur.

Mövzu və forma baxımından müxtəlif olan fəsillərin hamısını birləşdirən ümumi bir xətt vardır ki, o da vətəndaşlıq yanğısı xəttidir.

Şuşa haqqında ilk universal nəşr hesab olunan bu kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

“...Шушасыз, Агдамсыз, үмумијјәтлә,
Гарабагсыз Азәрбајчан јохдур!”

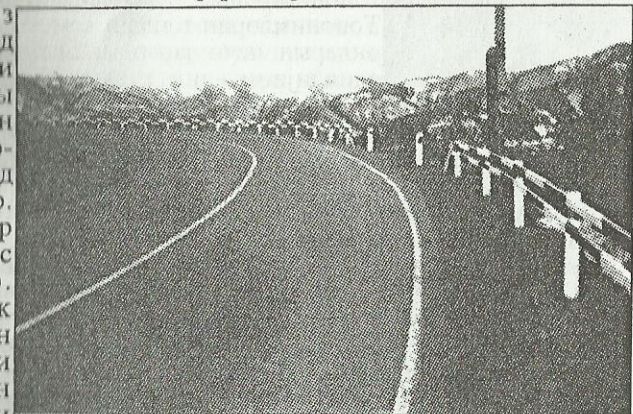
Hejdər Əlijev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ӨН СӨЗ

Өзиз охучу! Бу китабда Шуша районунун, онун кәндләринин, мадди ме'марлыг-мәдәнијјәт абидәләринин сөzlәrlә дикәлән тарихи илә јанашы, Шушанын көркәмли адамлары, зијальылары, танынмыш шәхсијјәтләри, мусигичиләри, шәһид вә иткинләри һаггында бир чох мә'луматлар өз әксини тапмышдыр. Билирәм ки, китабда охујачагынын сәтирләрини өксәријјәтиндән хәбәрин вар; анчаг ону да дүшүнүрәм ки, бу чүр тәкранын зијаны да олмас. Нечә дејәрләр, тәкран билијин анасыдыр. Мәнә елә кәлир ки, мәһз елә бу бахымдан билдикдәримизи тәкран етмәјә, ону һәр һансы мәтбу дәрки шәклиндә бу вә ја башга формада кәләчәк нәсилләрә чатдырмага еhtiјач да вар.

Өелиндә билдикләримизин өзүндә билмәдикдәримиз дә мөвчудур. Азәрбајчанлыгыгса, Азәрбајчаны өзүмүзә вәтән һесаб едириксә, бурада јашајырыгса, демәли, онун топонимләрини - улу бабаларымыз тәрәфиндән онун һәр гарышына, дагына, гајасына, дәрәсинә, јохушуна, тәпәсинә, зирвәсинә, чајына, јәјласына, мәнәсинә вә с. верилән адлары өјрәнмәк борчумузду. Јер адларынын төдгиг олунмасы, һәмин әразидә јашајан халгларын, тајфаларын, нәсилләрин тарихинин, дилинин, адәт-ән'әнәләринин өјрәнилмәси бахымындан чох дәрәклидир.

Мә'насыз
чографи ад
јохдур. Чографи
адларын изаһы
төдгигатчыдан
бөјүк һөлөс, мө-
һәрәт вә исте'дәд
тәләб едир.
Чографи адлар
м ү г ө д д ө с
тутулмалыдыр.
Топонимик
адларын
һәр тәрәfli
өјрәнилмәсинин
бөјүк елми
әһәмијјәти вардыр.

Бу адлар онлара инсанлар тәрәфиндән мөјјән заман мүддәтиндә верилмишдир.

Гарабаг әразиләринә көчүрүлмәләри Русија вә Иран һөкүмәтләринин "аталыг гаҗысы" илә әһатәләнмишдир. Бунлар данылмаз фактлардыр. Бу күн Гарабаг, о чүмлөдән, онун тачы Шуша әразиләри дүшмән әсирлијиндә, ермәни төчавүзкарларынын тапдагы алтында фәрјад едир, инләјир, һарај гопарыр, БИЗИ тезликлә ону азад етмәјә чағырыр... Бу јердә шаир Зәлимхан Јагубун һәсрәт нотлу поетик дужумлары јала дүшүр:

... Башдан Шуша адлы тачы вермишик!
Шушаны вермәклә дүшмән чәнкинә,
Мәккәни вермишик, Һачы вермишик!...
Вагифи галдырыб Чыдыр дүзүндә
Ше'р көһләнинә миндирән олса,
Гәмли Натәваны тутуб сөһбәтә
Руһ вериб, дил вериб диндирән олса;
Ешитмәк ағырдыр аһ-зарынызы,
Горуја билмәдик мазарынызы!..

***

Нә гәдәр ки, Шуша мурдар әлләрдәдир,
Нә гәдәр ки, көз јашымыз
Чајлардадыр, селләрдәдир,
Көзүн раһат ујумага һаггы јохдур!
Әлин ишдән сојумага һаггы јохдур!

***

Бу кечә јухума кирмишиди Шуша,
Чаббар аглајырды, Хан аглајырды.
Дөнмүшдү ганады гырылмыш гуша,
Гарабаг башабаш ган аглајырды.

Бу кечә јухума кирмишиди Шуша,
Пәнаһ хан гәзәбдән тир-тир әсирди.
Шушаны сатанлар вериб баш-баша
Шәһәрин үстүндә гижмәт кәсирди.

Чанында од варды, истиләнирди,
"Шушанын дағлары" чәкирди аһы.
Сејидин гәлјаны түстүләнирди,
Зүлфү охујурду "Јетим секаһ"ы.

Од тутуб јанырды Вагифин кору,
Натәван аһ чәкиб ағы дејирди.
Уста тохунмушду һижләнин тору,
Һәлә ки, сөзүнү јагы дејирди.

Көзүндә јаш көрдүм, јанагында нәм,
Чыдыр дүзүндәки "Хары бүлбүл"үн.

Дәрдин синәсиндә дағланды синәм,
Дидәркин олмушду јары бүлбүлүн.

Очаг јерләриндә гаралырды күл,
Иса булагындан ган фышгырырды.
Сусмушду Үзејир, сусмушду Бүлбүл,
Дүшмән мәнәм дејиб богаз чырырды.

***

Аллаһ, көрүнмәмиш мө'чүзә көстәр,
Галдыр бир анлыга Ханы мазардан.
Дирижән өлүнү үз-үзә көстәр,
Гуртарсын јатанын чаны мазардан.
Ихтијар вахтында, гоча јашында,
Гәлјан дамагында, папаг башында,
Гәј көрсүн Шушасы нә күнә дүшүб!
Елләр тамашасы нә күнә дүшүб!..

"Шушанын дағлары, башы думанлы
Гырмызы гофталы, јашыл туманлы..."
Бу улу маһныны мәним Хан бабам
Охумаг истәсә охуја билмәз!
Анчаг ган гохујар онун нәфәси,
Јә'гин ки, күл-чичәк гохуја билмәз!
Охумаз, гавалы дашлара чарпар,
Охумаз, башыны дашлара чырпар!

Һәлә ган ахыдыр Иса булагы,
Һәлә Чыдыр дүзү чыдырсыз галыб.
Гајалар нәгмәсиз, дашлар лајласыз,
Даалар алачыгсыз, чадырсыз галыб.

Сизн гынамырам, ај Шушалылар!
Сизин таләјиниз, сизин бәхтиниз
Заманын сәсинә, күјүнә дүшүб;
Гырх аршың гујунун дибә көрүнмүр, -
Илләрдир ишиниз дүјүнә дүшүб...

Вагифә мәгбәрә тикиб Гарабаг,
Мазары дүшмәнин тапдагындадыр!
Ган дүшүб Нәввабын нахышларына,
Көзү хиласкарын сорагындадыр!..

Өзин охучу!

Һарај чәкиб фәрјад едән Шушаны тезликлә хилас етмәк
лазындыр вә һәмни хиласкар да Сән, Мән, Биз олмалыјыг...

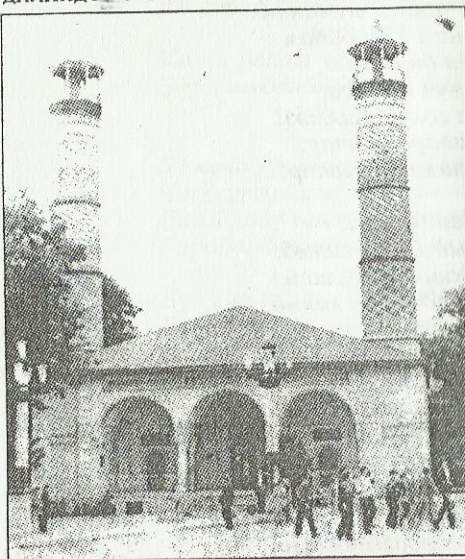
НАЗИМ ТАПДЫГОҒЛУ

МҮГӘДДӘС ГАРАБАҒЫМ

Гарабағым!

Сән мәним доған Күнәшимсән! Улуларымызын улу мәскәни! Дөјүнән үрәжим, көрән көзүмсән. Мүгәддәс жанғымсан, ичимсән, өзүмсән. Сәни мәнән аһырмағ, гопармағ, алмағ истәһирләр.

Гарабағ Азербайҗанын Кичик Гафгаз дағларынын чөнуб-шәрг өтәкләриндән башлаһарағ Күр вә Араз чаһлары арасындағы Һәзисини Һәһатә едән тарихи виләһәтдир. "Гарабағ" сөзү мәнбәләрдә XII әсрдән башлаһарағ өз әксини таһмышдыр. (Анили Самуел-"Сев әһги" (Гара бағ), Товма Ардсруни "Гарабағ" кими ишләдиб). "Гара" гәдим түркдилли халғларда "бөјүк" мә'насында, "бағ" сөзү исә фарс дилиндә "бағчылығ" мә'насында ишләнир.

Тарихи керчәклиһи нәһәсә вә кимәсә көрә тәһриф етмәк, бир милләтин дирчәлишини, сәәдәтини башға халғын, милләтин тарихини мәһдудлашдырмағ үчүн фәргләндирмәк чәһди вәтәндашлығдан вә алимликдән кәнәр һәрәкәтдир.

Әзиз охучу, нә кизләдим сон вахтлар мәнәдә белә бир фикир жараныб ки, Гарабағ артығ бизим деһил. Нә гәдәр ки, Ханкәндинә, Шушаја, Хочалыја, Малыбәһлијә, Гушчулара, Косалара, Чәмиллијә, Гарадағлыја, Хочавәндә, Гачара, Фүзулијә, Туға, Вејсәллијә вә с. йерләрә әлимиз чатмыр, аддымымыз дәһмир, демәк, Гарабағ һәлә

бизим деһил. Баһыда отуруб "Гарабағ бизимдир" - демәк асандыр. Бизим Гарабағын бизимки олмасы үчүн биз дә көрәк БИЗ олаг... Гәлбимә доғма олан Гарабағдан данышыб Азых мағарасындан, Гуручај дәрәсиндән сөһбәт ачмасам, күнаһа батмыш оларам.

Мүхтәлиф дөврләрә аид Гаракәпәктәпә, Күнәштәпә, Хантәпә, Узунтәпә, Мејнәтәпә, Зәркәртәпә, Шомугәпә, Күлгәпә, Гарабулағ курғанларында вә башға йерләрдә јашамыш гәдим тајфаларын тарихи

өйрәнилиб сүбүт олунамушдур.

60-чы илләрин орталарында Азербайҗанын гәдим даш дөврү тарихини тәдһиги саһәсиндә мүнүм елми аддым атылды. Көркәмли археолог-алим Мәммәдәли Һүсәјнов 1968-чи илин јайында Фүзули рајон мәркәзиндән 15 километр аралыда йерләшән Азых мағарасында апардығы газынты ишләри заманы Пренеандертал-Азыхантроп адамынын (20 јашлы гадынын - Н. Т.) ашағы чәнә сүмүјүнү ашкар етмишдир.

Мә'лумдур ки, ән гәдим инсан галығлары планетин дөрд кушәсиндә - Чөнуб-Шәрги Асијада (Јава адасы, Питекантроп, 1891, Јевкени Дјуба), Алманијада Һејделберг шөһәри јахынлығында (Һејделберг адамы, 1907, Шеатензак), Чиндә Пекин јахынлығында (Синантроп "Чин адамы", 1927, Девитсов Блејк), Африкада Танзанијада (Аллантроп-Презинчантроп, Олдувај) ашкар едилиб. Азыхантропун (јашы 400 мин илдән чоһдур) тапынтысы илә јени бир көшф дә гәдим инсан мәскәнләринә аид едилди.

Бу, Азербайҗан археолокија елминин бөјүк наилијәти, үмүмбөшәри өһөмијјәти бөјүк олан елми бир көшф иди.

Бу абидә Азербайҗанда, Гарабағда гәдим палеолит дөврүнүн мөвчүд олдугуну сүбүт етди.

Мағара Туғ кәнди әразисиндә йерләшир. Узунлуғу 250 метр, һүндүрлүғү 20-25 метр, үмуми саһәси 1200 кв-метрдир.

Мағарадан тапылан материалларын тәдһиги көстәрди ки, Азых мағара палеолит дүшәркәси өз гәдимлијинә, чох тәбәгәлилијинә, стратиграфит ардыгчылығына, археоложи зәнкинлијинә көрә дүнјада јекәнә абидәдир.

Мағара дүшәркәси М.Һүсәјновла јанашы Ә. Чәфәровун, Д. Һачыјевин, В. Һачыјевин, М. Сүләјмановун, Н. Шириновун, В. Величкопун вә башға тәдһигатчыларын да дигәтини чөлб етмишдир.

Гәдим дан дөврүнә аид тапынтыларын тәдһиги буну демәјә әсас верир ки, мустје (орта палеолит - Н.Т.) мәдәнијјәти Азербайҗанда, Гарабағда јүз өлли мин иллик бир дөврү Һәһатә едир.

Азыхантропун мәскәни Азых мағарасы Гуручајын сол саһилиндә йерләшдијинә көрә мағарадан ашкар едилән Гәдим даш дөврү үмүмөләринин тәһлилинә тәдһигатчылар "Гуручај мәдәнијјәти" адландырырлар.

Ш. Мкртычјан "Дағлығ Гарабағын тарихи вә ме'марлығ абидөләри" әсәриндә (Јереван, 1986) јазыр ки, куја Азых мағарасында Ашел дөврүнә аид ермәни гадынын һејкәли вар. Һәттә, онун палтары да мүасир ермәни гадынын палтарына бөһсәјир. С. Ханзајан һәмин китаба јаздығы рә'јдә көстәрир: Азых мағарасында Азербайҗан алимләринин апардығлары тәдһигатлардан адын олмушдур ки, бу, һәгигәтән Ашел дөврүндә јашамыш ермәни гадынын һејкәлидир. Әлбәттә, бу, һеч бир елми әсасы олмајан чәфәһкијјәтдән, тарихи биләрәкдәнми, билмәјәрәкдәнми сахталандырмағ формасындан башға бир шеј деһилдир.

20-чи илләрин орталарында көркәмли археолоғ, этнограф

Ә. Әләкбәров Гуручај вә Көндәләнчај вадисиндә јерли әһалинин һәјат тәрзини өјрәнмәк мәсәди илә тәһгигат ишләри апаран заман чох сәјда күп гәбирләринә раст кәлмишидир. Ә. Әләкбәров бунунла да тарихи әдәбијјатда илк дәфә олараг күп гәбирләринин јайылмасынын тарихи чоғрафијасы һағында әввәлләр мөвчуд олан еһтималлары хәјли дөғилгәшидирмишидир.

Азых мағарасында Гуручај мөдәнијјәти дөврү өзүнүн узунмүддәтли инкишафындан сонра гәдим Ашел мөдәнијјәти илә әвәз олунмушдур. Азых мағарасы Франсада Гәдим Инсан Институтунун кечмиш ССРИ әразисиндә хәритәјә алдығы башлыча даш чағы мөскәнидир.

Ермәни милләтчи сijasәтбазлары шантаж долу әсәрләриндә Гарабағы өзүнүнкүләшдирирләр. Амма бу елми шантажлара гаршы бизим дә сөјкәнәчәк олан кифәјәт гәдәр елми мәнбәләримиз, дәлилләримиз вардыр. Лакин нөдәнсә көзләмә мөвгеји тутмушуг вә бунун ачы нәтичәсидир ки, Гарабағы һиссә-һиссә "пај" веририк, М. П.Вагифин, М. М. Нөввабын, Х. Б. Натөванын, Г. Б. Закирин, Н. Б. Вәзировун, Ә. Б. һағвердијевин, Ф. Б. Көчөрлинин, Ј. В. Чәмәнзәмминлинин, С. С. Ахундовун, М. Ч. Гарабағинин, М. М. Хәзанинин, Мирзә Адыкөзәл бәјин, Гачаг Сүләјманын, Үзејирин, Нијазинин, Ханын, Бүлбүлүн, Чаббарын, Садыгчанын, һачы һүсүнүн, Кечәчи оғлу Мөһәммәдин вә даһа кимләрин руһлары бизи нәјсәсә, һараса сәсләмирми?... Аслан вә һатәм Мәлик галалары, гәбирүстү абидәләр, Гочөһмәдди, Гаргабазар мөсчидләри, Ағоғлан вә Ганзасар мө'бәдләри, Бабы, Мирәли, Ахсәданбаба түрбәләри, Гарабағ ханларынын сарајлары, дүнјада аналогу олмајан Ағдамын чөрәк музейи, Төртөрчәј, Гаргарчәј, Көндәләнчај, Инчәчәј, Гуручај бизи чағырмырмы?...

Суверенлији о халг газаныр ки, суверенлијә лајиг олсун. Тарихи төчрүбәдән мө'лумдур ки, милли ловғалыг милли һејсијјәтсизлијә кәтириб чыхарыр. Бә'зән дејирик ки, мүасир төфәккүр сәвијјәмизин дүнја халглары сәвијјәсиндән кери галмамасы үчүн ону галдырмалы, инкишаф етдирмәлијик. Өзүмүз дә гардаш-бачыларымызы али мөктәбләрә пулун күчү илә дахил едирик, диплому онлара рүшвәтлә алырлы. Тарихи кечмишимизи мүхтәлиф милләтләрин мүәллифләринин јазылы мәнбәләриндән өјрәнирик.

Гарабағ... Гәдим вахтлардан бу әрази Гағгаз Албанијасынын тәркиб һиссәси иди. IV әсрин 30-40-чы илләриндә баш верән һадисәләрдән данышан ермәни тарихчиси Фавстос Бузәдтси һабаид торпағынын адыны (Дағлыг Гарабағын бөјүк бир һиссәсини) Албанијада, Ермәнистан сәрһәддиндә јерләшән бир јер кими чәкир (Ф. Бузәдтси "Ермәнистан тарихи", Јереван, 1953-чү ил). Албан һөкмдары Чаваншир һағында мө'лумат верән М. Каланкатлы Чаванширин "Иберијадан һунна" (Дәрбәндә) вә Араза гәдәр "Ә'ла вә мүстәғил һөкмдарлығыны" көстәрир (К. В. Тревер "Гағгаз Албанијасынын тарихи вә мөдәнијјәти", Москва-Ленинград 1953, сәһ.3).

Мүасир ермәни тарихшүнаслары Гарабағы вә Нахчываны гәһпармагла "Бөјүк Ермәнистан" јаратмаг хәјальна дүшүбләр. Ермәни милләтчиләри өзләри дә буну кизләтмирләр. һәтта, бә'зи ермәни мүәллифләри белә дејирләр ки, Күр-Араз чајарасы торпағлары Ермәнистанын шимал-шөрг һиссәсинин өзүнүн әразисидир вә "ермәни" Албанијасынын бу һиссәсинин әһалиси дә та гәдимләрдән ермәниләрдән ибарәт олмушдур. Онлар дүнјанын мүхтәлиф мөтбуат јайымларында бөһтанлы вә сахта јазылар чап етдирәрәк, әдаләтсиз әрази идиаларыны әсәсләндирмагдан өтрү дәридән-габыгдан чыхырлар.

Ермәни мүәллифләринин һағысыз олдуғуну елми дәлилләрлә ајдынландырмаг үчүн Азәрбајҗан тарихчиләри дөфәләрлә елми дискуссијалар апарылмасыны төклиф етсәләр дә, ермәни тарихчиләри буна разылыг вермәмишләр. Үмумијјәтлә, онлар бу мөсәләдә һәр һансы дејирми стола јахын дүшмәк белә истәмирләр.

Ермәни төртибчиләри "Тарихи арајыш"да (Јереван, 1988-чи ил) һејасыгчасына көстәрирләр ки, Утиләрин (Удинләрин - Н. Т.) дә јашадығлары Артсах "Јеревандидт Ермәнистанынын тәркибиндә" олмушдур. Бу күнә гәдәр дә бу фактын һәлә һеч бир елми әсасы јөхдур вә төбии ки, ола да билмәз.

Тарихдән мө'лумдур ки, албан тајфалары Күрүн һәм сол, һәм дә сағ сабилиндә јашамышлар. Чөнуб-шөрги Загағгазијадакы албанлар (албан тајфа иттифағлары - Н. Т.) јерли идиләр. Ермәниләр исә Загағгазија вилајәтләринә ән јахшы һалда б.е.ә. II әсрдән сонра, јөнн, Артаксијанын, Зариадријанын ишғалчылыг мүһарибәләриндән сонра кәлә биләрдиләр.

Ермәни милләтчиләри чохлү төкид вә сөјләр нәтичәсиндә рус дин гардашлары илә биркә Советләр Иттифағынын "мәнәм-мәнәмчи" заманында Москвада төртиб етдикләри хәритәләрдә гоншу өлкәләрә олан әрази идиаларыны кизли сijasи хәтләр һәјата көчирирдиләр: (Народы и передвижения в Европе в IV-VII вв. М., - 1960), "Рус кнјазлығы XII әсрдә вә XIII әсрин әввәлиндә" (Батынын һүчүмуна гөдөр) - М., 1968, "Рус кнјазлығы вә Гызыл Орда XIII әсрдә" - М., 1960, "XVI әср Рус дөвләти" - М., 1981, "Рус дөвләти XVII әсрдә" - М., 1980-чы ил вә с.

Гарабағын һәм дағлыг, һәм аран һиссәси бирликдә Азәрбајҗан феодал дөвләтләринин - Албанијанын, Кирдиманын, Шәддади, Атабөјләр, һулакүләр, Гарагојунлу дөвләтләринин, сонралар Гарабағ халлығынын әразиси олуг.

Бир сыра кечмиш совет вә ермәни тарихчиләри (Тревер, Новоселсев, Јеремјан, Ақопјан, Улубабјан, Тер-Кевондјан, Сәмбатјан вә б.) Күрдән чөнубдакы Азәрбајҗан әразисинин ерадан әввәл II әсрдән 387-чи илә гәдәр Бөјүк Ермәнистанын тәркиб һиссәи олдуғуну гејд етсәләр дә, көркәмли алимләримиз З. Бунјадов, И. Олијев, Ф. Мәммәдова вә башгалары бу консепсијалары төнғид етмишләр.

"Албан тарихи"ни ермәни дилиндән рус дилинә төрчүмә етмиш

Ш. И. Смбагъан бир нечә јердә "Шәрг" сөзүндән сонра мөтәризәдә "әјаләт", "өлкә" сөзләрини әләвә етмишдир. Бу да "Шәрг әјаләти" ифадәсинин алынмасына, "Ермәнистанын шәрг әјаләти" кими мә'наландырылмасына кәтириб чыхарыр.

Албаншүнас алимимиз Ф. Мәммәдованын әсәрләриндә "Шәрг" ифадәсинин "Ермәнистан шәрги" кими баша дүшүлмәсинин сәһвлији тутарлы фактларла әсасландырылыб. Албан тарихчиси Муса Каланкатлы гаты христиан олдуғу үчүн әсәриндә әсасән албанларын христиан һиссәсинин тарихини верир. "Шәрг" вә "бизим Шәрг" исә "албан христианларынын шәрги" мә'насында баша дүшүлмәлидир. Әсәрдәки "Гәрб" сөзү дә "Ермәнистанын гәрби" кими јох, "христиан дүнјасынын гәрбиндәки Бизанс" кими баша дүшүлмәлидир.

"Албан тарихи" әсәриндә һеч јердә "ермәни" ады чәкилмәдији һалда, ермәни тарихчиләри чоғрафи адлары тәһриф едәрәк, Аралыг, Гара вә Хәзәр дәнизләри арасында јерләшән әразини Ермәнистан, орада јашајан әһалини исә "ермәниләр" адландырырлар. Әкәр доғрудан да, Албанија Ермәнистанын тәркиб һиссәси олса иди, бүтүн гәдим ермәни мәнбәләриндә дә бу өлкәнин ады "Ағван" јох, "Һајастан" оларды.

Ермәнистан ермәни этносунун вәтәни дејилдир. Һәмин этнос Ермәнистана кәлмәдир. Гәдим ермәни халгы тәхминән бизим е.ә. Јухары Фәрат вадиси зонасында I миниллијин биринчи јарысында тәшәккүл тапмышдыр. Һеродотун вахтында ермәниләр Ермәни јайласы дејилән әразинин јалныз Гәрб һиссәсиндә мөскунлашмышлар. Ксенофонт да Һеродотун мәлуматларыны тәсдиг едир.

Тарихдән мә'лумдур ки, Албанија дәвләти тәхминән бизим ерадан әввәл III әсрдә мејдана кәлиб. Бизим еранын биринчи әсриндән Албанијаны мәншәчә парфијалы Әршакидләр сүләләси идәрә едиб. Бу дәвр һаггында мәлумат верилән мәнбәләрдә кәстәрилир ки, Араз чајы Албанијанын Чәнуб сәрһәддидир. Башга сөзлә, Күр вә Араз чајарасы әразиси Албанија дәвләтинин тәркибиндә иди.

Моисеј Хоренски тәсдиг едир ки, утиләр (индики удинләрин өчдадлары), һардманлар, савдејләр, гаргарлар вә с. Аранын нәсилләриндән мәншә көтүрмүшләр. Бунлар албан тајфаларыдыр вә Гарабағ зонасында јашамышлар. Демәли, Гарабағ әразисиндә јашајан тајфаларын 'албан мәншәли олмасы фактыны тәсдиг едән кифајәт гәдәр мәнбәләр вардыр.

Бизим ерадан әввәл 56-чы илдә ромалылар II Тиграны дармадағын' етдикдән сонра "Бөјүк Ермәнистан" һеч чүр тәчавүзкарлыг сijasәти апара билмәзди, чүнки, нөвбә илә Ромадан вә Парфијадан асылы олмушдур.

Албанија исә I-V әсрләрдә бә'зән Рома вә Парфија оријентасијасына табе олмуша да, о, Ермәнистандан фәргли олараг өз мүстәгиллијини итирмәмишдир. I әср Ермәнистанын сijasи тәлеји

һаггында нумизматика материаллары мүнһүм мә'луматлар верир. О дәвр пулларында Ермәнистан Рома императорунун ајағлары алтында отурмуш гәдди образында, аман истәјән ермәни дөјүшчүсү вә с. шәкилдә тәсвир едилмишдир. Елә һәмин әсрдә Ермәнистан император Августин тәрәфиндән Атропатенанын һакимләринә верилиб. Дион Кассинин вә Татситин мәлуматларына кәрә, 30-50-чи илләрдә Ермәнистанда Иберија шаһзадәләри һөкмранлыг едирдиләр.

Сурен Ајвазјан "Ермәни тәлеји" романында сүбут етмәјә чалышыр ки, куја нә гәдим заманларда, нә дә онун тәсвир етдији XVII-XVIII әсрләрдә Азәрбајчан адлы халг олмајыб. О, кәстәрир ки, Нахчыванын, Гарабағын һәгиги саһибләри гәдим ермәниләрдир, азәрбајчанлылар бура кәлмәдиләр.

Һардһес Петросјанын "Ермәни ескизләри" китабында башкәсән, залым, Ичәринин "Антантанын часусу" адландырдығы гәддар Андроник милли гәһрәмән сәвијјәсинә галдырылыр.

Зори Балајан "Очаг" китабында һәјасызчасына өзкә әразиләри һаггында әсассыз, фитнәкар руһлу иддиалар ирәли сүрүр.

Ермәни тарихчиләринин бәзи әсәрләриндә тарихи һадисәләр, фактлар "Бөјүк Ермәнистан" идејасы наминә тәһриф олунур. Куја "Бөјүк Ермәнистан" јүз илләр боју Хәзәр дәнизиндән Гара дәнизәдәк сәһәни әһатә едирмиш.

"Бөјүк Ермәнистан" б.е.ә. II-I әсрләрдә јарадылыб. "Бөјүк Ермәнистан" нә Ермәнистандыр, нә ермәни торпағыдыр, нә дә ермәниләрин мөскун олдуғлары торпағлардыр. О, ермәни чәрләрынын гоишулардан силаһ күчүнә, зоракалыгла, ишғал нәтијәсиндә алдығлары торпағлардыр.

Б. А. Улубајан лап ағ едәрәк бизим ерадан әввәл II әсрдә Күр-Араз чајлары әразисиндә јашајан әһалинин ермәни дилиндә данышмасы фикрини ирәли атыр.

Күрдән ашағы Азәрбајчан торпағыны "Ичәри Ермәнистан" адландыран А. Ш. Мнатсаканјан јазыр ки, бура да "Бөјүк Ермәнистан"а дахил иди. Мнатсаканјана кәрә ("Гафгаз Албанијасынын өдобијјаты һаггында" Јереван, 1969-чү ил) Гарабағын Ермәнистан торпағы олдуғуну сүбут едән "бүтөв букет" топонимләр вар. Өлбәтгә, мүүллиф һәмин адларын мә'наларыны ачмыр. Адларын өкәсәријјәти Артсакдандыр.

Јери кәлмишкөн, Артсах һаггында фикирләримин һөрмәтли охучуларла бөлүшмөк истәјирәм:

Албанијанын Артсах вилајәти Күр чајынын саһилиндә 12 кичик инзибати әрази ваһидиндән ибарәт олуб. Илк вахтларда әһалини әсасән гаргарлар, һунлар, бассилләр, хәзәрләр вә утиләр тәшкил едилди. Бу әјаләтин әһалисинин дили халгымызын инди данышдығы дилин фәвгүндә дуран мүнхәлиф сој ләһчәләри иди.

Тәдигатчылар Артсах топонимини Әр вә Сак сөзләринә ајырырлар. Саклар бу әразидә илк дөфә Азәрбајчан әразисиндә мөскунлашдығы доврән - бизим ерадан әввәл VII јүзилликдә мөскөн сәлмишдиләр. Артсах хачпәрәстликдән сонра Албанијанын сijasи

вә идеоложи һәҗатында мүнүм рол ојнамышдыр. Бурада бир нечә јепископлог олмушдур.

Һунларын, хәзәрләрин арасында хачпәрәстлији јажмаг үчүн албан чарлары нүмајәндәләри мәһз Артсахдан көндәрилирди. Һунларын, Хәзәрләрин нүмајәндәләри кетдикләри јерин әһалиси илә ганбир, дилбир гардаш идиләр. Бу исә хачпәрәстлији јажмаг үчүн кичик амил дејилдир.

Јереванын "Советакан Грок" нәшријјаты 1984-чү илдә Зори Балајанын "Очаг" китабыны рус дилиндә чапдан бурахмагла бу мәгсәди һәјата кечирмишдир. Мүәллиф Гарабағын, бүтүнлүкдә Одлар јурдунун өзәли сакинләринин - азербайчанлыларын милли һејсијјатыны алчалдан сөзләрдән чәкинмәјәрәк, онлары өз охучусуна көчәри, барбар вә кәлмә элементи кими танытдырыр.

"Бөјүк Ермәнистан" аналајышы ики мәнәда - сијаси вә чоғрафи мәнәда ишләдилер. Бу анлајыш XVIII әсрдә Шәрг мәсәләсинин тәркиб һиссәси кими мејдана кәлмишдир. Бу анлајышын тәрәфдарлары Хәзәрлә Гара дәниз арасындакы торпаглары "Бөјүк Ермәни дәвләти" ады алтында бирләшдирәрәк "Бөјүк Ермәни" империјасы јаратмаг идиасындадырлар. Гафгазшүнас вә албаншүнас олан С. Т. Јеремјанын әсәрләриндә, хүсусилә, "ССРИ тарихинин очеркләри" (Москва, 1958-чи ил) әсәриндә "Бөјүк Ермәнистан" анлајышына фактларын, тарихи керчәклијин сахталашдырылмасы зәмини әсасында "һагг" газандырмаг мәгсәди күдүлүр.

Мә'лум олдуғу кими, "Бөјүк Ермәнистан" сијаси анлајыш кими е.ә. 66-чы илә гәдәр мөвчуд олмушдур. Е.ә.66-чы илдә II Тигранын ордусунун Рома сәркәрдәси Помпеј тәрәфиндән дармадағын едилмәсиндән сонра "Бөјүк Ермәнистан" дәвләти сүгүт етмишдир.

Тарихи арашдырмалар көстәрир ки, Бөјүк Ермәнистанын бөлүшдүрүлмәси просесинин Гафгаз Албанијасына, онун әрази сәрһәддинә һеч бир тәсири олмамышдыр. Онун әрази бүтөвлүјү е.ә. IV әсрдән б.е. VIII әсринә гәдәр сабит олмуш, һеч бир әсаслы сәрһәд дәјишликији олмамышдыр.

Азербайчан әһалиси илә Гарабағда јашајан ермәниләрин албан хәтти илә гоһум олдуғларыны гејд едән гафгазшүнас А. П. Новоселсев јазыр ки, "Гарабағ вә Азербайчанын башга вилајәтләринин ермәниләри онун (албан әһалисинин) нәсилләридир. Демәли, гәдим Албанија әһалиси һәм дә мүасир азербайчанлы вә ермәниләрин бир һиссәсинин үмүми әчдадыр".

Сон одонтоложи тәдгигатлар бир даһа сүбут едир ки, Дағлыг Гарабағын әразисиндә ермәниләр кәлмә элементдир. Ермәни тарихшүнаслығында артыг чоҳдан белә нисби идеја вар ки, ДГМВ әразиси Ермәнистанын "ајрылмас" һиссәсидир. Бу идејанын нәзәри әсасы кечән әсрдә М. Чамчјан, К. Шаһназарјан, И. Емин, К. Патканов вә башгалары тәрәфиндән гојулмуш, Ј.А. Манандјан, М. А. Кеворјан, Л. С. Хачикјан, С. Капутикјан вә С. Т. Јеремјан тәрәфиндән консептуал чәһәтдән ишләниб сабитләшмишдир. Һәлә инди дә ермәни шәргшүнас тарихчиләри һәмин мөвгеләрдән чыхыш

едирләр. Тәһриф олуан фактлар вә инандырычы олмајан ермәни мүнәкимәләри әсасән ики тезисин сүбутуна хидмәт едир:

1. Күрүн сағ саһили аз гала 600 ил (б.е.ә. II әсрдән б.е. IV әсринәдәк) Ермәнистанын тәркибиндә олуб. Һәмин дәврдә оранын әһалиси нә етник, нә дә дил чәһәтдән ермәниләрдән фәргленмирди.

2. Күрүн сағ саһил әразисиндә лап гәдимләрдән ермәни әһалиси јашамышдыр. Бу әһали индијәчән ермәни халгы илә етник-мәдәни бирлијини сахламышдыр.

Күр вә Араз чајарасындакы етник бирликләрин јерләшдирилмәси Мнатсаканјанын, Акопјанын, Сибатјанын вә башгаларынын шәрһләри илә ујғун кәлмир. Бурада етник күтлә утиләр ады илә һәлә һередота мәлум оларды. Утиләр Ути вә Артсах әјәләтинин әсас әһалисини тәшкил етмишләр. Шүбһә јери галмыр ки, ДГМВ-нин ермәни дилли әһалиси ермәнитәшдирилмиш јерли әһалинин - мүхтәлиф Албан тајфаларынын - утиләрин, тсодларын нәсилләридир.

387-чи ил мугавиләсинә көрә император Ромасы илә Сасани Ираны Ортақид Ермәнистаныны бөлүшдүрмүшләр. Ермәнистанын тәхминән дөрддә үч һиссәси Ирана, дөрддә бир һиссәси Романын тајына дүшүмүшдур. IV-VI әсрләрдә Артсах Азербайчанын торпагы ичәри галырды. VII әсрдә дә онун улу әчдадларымыза мәхсус олмасы әрәбә кифәјәт гәдәр фактларымыз вар.

VII-VIII әсрләрдә Артсах Албанијанын Мәһрани сүләләси чарларына табе иди. Мәһраниләрин ахырынчы чары Вараз Тридат III-чи илдә Артсахда өлдүрүлүб. Бундан сонра Артсахда Сјунинин һакими, Зармихрә мәнсуб албан чар сүләләсиндән олан Сәһл оғлу Сибат һакимијјәтә кечир. Лакин о, Артсахда бүтүнлүклә саһиб ејилди. Әразинин мугәјжән һиссәси Албан кнајзы Степан Абласадын, индан сонра Исаји Әбу Мусанын һакимијјәти алтында олмушдур. 66-чы илдә Мәһраниләр сүләләсиндән Һаммам да Албанијанын кристнан әһалиси јашајан һиссәләринин кнајзы олмушдур.

VIII јүзилликдә Артсах әрәбләр тәрәфиндән зәбт едилдикдән сонра да Артсах чамааты хачпәрәст динләрини горудулар. Бабәк әрәкәти Гарабағы да бүрүмүшдү. Албан килсәсинин зәифләмәси ермәни килсәсинин хилафәтлә иттифагы нәтичәсиндә Артсах һалисинин григорјанлашдырылмасы хачпәрәстлијин ермәниләрә төхсус мөзһәбинә кечмәсинә, дилләринин итирилмәсинә сәбәб олду. Артсах чамаатынын ермәнитәшдирилмәси X-XIII јүзилликләрдә аша чатдырылды.

Әрәб хәлифәләриндән сонра (VII-IX әсрләр) бүтүн орта әсрләр әју Гарабағ Азербайчан һөкмдарлығларынын әразиси олмушдур.

XII-XIII әсрләрдә Дағлыг Гарабағын әразиси Хачын ханлығынын тәркибиндә олмушдур. Бу ханлығын һөкмдары Һәсән Чәләл бәзи әрәбләрдә көстәрилдији кими, ермәни јох, "Албан һөкмдары" һәмини дашырды.

Беләликлә, X-XIII әсрләрдә ермәнитәшдирилмиш Артсах һалиси Албан кнајзлығына, Гафгаз дилләри групуна дахил олан

әһали дејил, инди бизим данышдығымыз Азербайжан дилинин көкүнө ујғун ләһчә илә данышан әһали олмушдур.

Бу мә'луматлар көстәрир ки, Арцахын әрәб ишғалларындан сонра Ермәнистанла әрази бирлији олмајыб, амма христиан албанларын ермәниләшмәси просеси кедирди.

XII әсрдә Арцахда Хачын кнјазлығы жүкәлди. Бу кнјазлығын көркәмли нүмәјәндәси һәсән Чәләл (1215-1261) Мәһрани чар сүләләсинин нәслиндән иди.

1136-1225-чи илләр Азербайжан Атабәјләр дәвләтинин (Елдәкизләр сүләләсинин) һакимијјәти илләридир. Бу дәврдә дә Гарабағын әразиси Ермәнистанын тәркиб һиссәси ола билмәзди, чүнки, Ермәнистан торпағынын өзү Елдәкизләрин ихтиярында иди.

XIII әсрдә Азербайжан әразиси индики Гарабағ да дахил олмагла Харәзмшаһ Мәһәммедин оғлу Султан Чәләләддин тәрәфиндән тутулушдур. О дәврүн тарихчиси Шәһабәддин Мәһәммәд ән-Нәсәви мәнз индики Дағлыг Гарабағ әразисини "Аран" кими көстәрмишдир.

1239-чу илдә монголлар тәрәфиндән Азербайжанын ишғалы демәк олар ки, баша чатыр. 1258-чи илдә Азербайжан вә Ермәнистан һүлакиләр дәвләтинә гатылыр.

XIII әсрин сонларындан Гарабағда Тејмурун варисләри ағалыг едирдиләр. Тејмур Гарабағда христиан албанларын бөјүк бир һиссәсини Гәндәһара көчүрүр. Сәфәвиләрин һакимијјәти дәврүнә гәдәр Ермәнистан монголларын, Гарагојунлу вә Ағгојунлу һакимләрин идарәси алтынды иди.

Монголлардан сонра Гарабағ пайтахты Тәбриз олан Азербайжан дәвләтинин әразиси олмушдур. Гарабағ бу дәврдә дә Азербайжанда мөвчүд олан үч бәјләрбәјлијиндән бири иди, мәркәзи дә Кәнчә иди (1501-1736).

Сәфәвиләр дәврүндә Азербайжан бәјләрбәјликләрә бөлүнүшдүр ки, бу инзибати бөлкү XVIII әсрин орталарына гәдәр давам етмишдир. Бәјләрбәјликләрдән бири дә "Гарабағ" адланырды. ДГМВ әразиси дә бу бәјләрбәјлијә дахил едилмишдир. О вахт Дағлыг Гарабағда өвләрини ермәни һесаб едәнләр әслиндә ермәниләшмиш христиан албанлары идиләр. Онлар өвләри дә билә билмәздиләр ки, ермәни јох, албандырлар. Чүнки, онлары бу күнә салан ермәни христиан киләси иди.

1747-чи, илдән 1828-чи илә гәдәр Күр вә Араз чајлары арасындакы бүтүн торпағлар, һәмчинин Гарабағ Азербайжан феодал дәвләтини тәшкил едирди. 1805-чи илдә Гарабағ ханы Ибраһим хан илә П. Д. Сисианов арасында бағланмыш "Күрәкчәј" мугавиләсинә әсасән Гарабағ Русиянын тәркибинә дахил едилди. (1805-чи илдә мајын 14-дә Ибраһимхәлил хан Кәнчә јахынлығында тарихә "Күрәкчәј" мугавиләси ады илә дүшмүш андлы өһдәлик имзалады). Аз сонра "Күлүстан" сүлһ мугавиләсинә (1813) көрә Гарабағ да Шимали Азербайжанын тәркибиндә Русияја бирләшдирилди.

1840-чы илдән Дағлыг Гарабағ әразиси Каспи виләјәтинин Шуша

гәзәсына, 1846-чы илдә Шамакы (1859-чу илдән Бакы) губернијасына дахил олуб, 1868-чи илдә Јелизаветпол губернијасы јарананда һәмин әрази Шуша во Зәнкәзүр гәзаларынын тәркибинә дахил олду.

Гарабағда ермәниләрин чоһалмасы XIX әсрин 20-чи илләриндә баш верди. Рус-Иран вә Рус-Түрк мугавиләсинин гәләбәсиндән сонра Загафғазияја Ирандан вә Түркияјәдән он минләрләр ермәни ахыныб кәлди. "Түркмәнчәј" сүлһ мугавиләсиндә (1828) дә бу, нәзәрлә тутулушдур.

1918-чи ил сентјабрын 25-дә Түркияә гошунлары Шушаны тутдулар, 1919-чу илин јайында Гарабағ Маһал Партија Комитәси (болшевикләрин) јаранды. 1920-чи ил апрелин 29-да Гарјакиндә, апрелин 30-да Шушада коммунистләр һакимијјәтә кәлдиләр. 1920-чи илин мајын 25-дә һакимијјәт артыг бүтүнләклә Гарабағ Виләјәт Ингилаб Комитәсинин әлиндә иди. Ијунун 5-дә Мүсаватчылар түрк генералы Нуру пашанын рәһбәрлији илә гижам галдырыб, Ағдамы, Гәртәри, Шушаны, Бәрдәни әлә кечирсәләр дә, бир һәфтә сонра XI Гәзыл Орду һиссәләри онлары Гарабағдан чыхмаға вадар етди. Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Гарабағда да бир сыра социалист гәдбирләри һөјата кечирилди.

1918-чи илдән Гарабағ Азербайжан Демократик Республикасынын, 1920-чи илдән исә Азербайжан ССР-нин ажрылмәз тәркиб һиссәси олмушдур. Бу, һеч вахт Ермәнистан аид олмајан Гарабағын гыса тарихидир.

Дағлыг Гарабағ әһалисинин милли тәркибинә кәлинчә исә, бу, 1832-чи илдә ермәниләр Иран вә Түркияјәдән көчүрүлдүклән сонра илк дөфә верилән мәлуматлара көрә 65 фаиз азербайчанлылардан, 35 фаиз ермәниләрдән ибарәт олмушдур. ("Русиянын Загафғазия һиссәсинә даир тәдгигатлар" III һиссә, Петербург, 1836, V чөдвөл).

XX әсрин Мүсават һөкүмәти дәврүндә дә (АДР) Гарабағ бүтүнләклә Азербайжанын тәркибиндә олмушдур.

1920-чи илин 19 ијунунда Г. К. Орчоникидзенин Владигафғаздан Ленинә во Чичеринә вурдуғу телеграммада дејилир ки, Гарабағда вә Зәнкәзүрда Совет һакимијјәти елан едилдикдән сонра ады чәкилән һәр ики әрази өзүнү Азербайжанын тәркиб һиссәси һесаб едир.

Дағлыг Гарабағ һаггында мәсәлә 1921-чи илин 27 ијун тарихли АК(б)П МК-нын Сижәси вә Тәшкилат бүросунун јығынчағында мугавилә едилди. 20 ијул 1921-чи ил тарихдә АК(б)П МК-нын Сижәси вә Тәшкилат бүросу "Гарабағ мәсәләси" үчүн комиссия јаратды. 14 декабр 1922-чи ил тарихли РК(б)П-нин Загафғазия дијар комитәсинин имзасы илә Дағлыг Гарабағын мухтаријјәт мәсәләси нәзәрлән кечирилди.

1923-чу ил ијунун ахырында УИК(б)П Загафғазия дијар комитәсинин ичласында Дағлыг Гарабағын мухтаријјәт мәсәләси нәзәрлән кечирилди.

Пленум Ә. Ы. Гарајевин сәдрлији илә олан комиссиянын гәрары арасында Дағлыг Гарабағын Мухтар Виләјәтә чеврилмәси һаггында Загафғазия дијар комитәсинин гәтнамәсини гәбул етди. АК(б)П МК

Рәясәт Һејәтинин I ијул 1923-чү ил гәрары да буну тәсдиг етди.

7 ијул 1923-чү ил тарихдә Азәрбајчан МИК "Дағлыг Гарабаг Мухтар Вилајәтинин јарадылмасы һаггында" декрет верди. Беләликлә, сүни сурәтдә јарадылан "Гарабаг мәсәләси" Гарабағын ермәни әһалисинин хејринә мүсбәт һәлл олунду. Тәәсүфләр олсун ки, Ермәнистанда јашајан он минләрдә азәрбајчанлылар мухтаријјәт верилмәси мәсәләси јада дүшмәди...

Һөрмәтли охучу, мүхтәлиф мәнбәләрә әсасланараг ишләдијим бу јазыдан көрмәк олар ки, ермәниләрин Күрдән чәнубда әразиләримизи гәдим ермәни торпағлары һесаб едәрәк ону әлиминздән алмаг идејалары көјдәндүшмә дејил. Бу, чохдан дүшүнүлмүш, "елми" сөјкәји олан идејадыр.

Рус мүстәмләкәчилијинин Иран вә Түркіјәдән ермәни аилләри көчүрүлмәси сәјәсиндә 1880-чы илдә Дағлыг Гарабағда ермәниләр әһалинин 53 фаизини, азәрбајчанлылар 42 фаизини тәшкил етмишдир ("1896-чы ил үчүн Гағгаз тәғвими, V бөлмә"). 1897-чи илдә бу рәғәмләр мұвағиф олараг 53 вә 45 фаиз иди. (Петербург, "Әһалинин өјрәнилмәси сәјәсиндә илк тәдгигат", 1904).

XX әсрин илк илиндән ермәниләр Загағгазија әһалисинин 19 фаизини тәшкил едирдиләрсә, 1921-чи илдә бу рәғәм 22 фаизә чатды. "Бу артымын сәбәбләриндән бири Түркіјәдән ермәниләрин Гағгаза көчүрүлмәсидир" (Б. Ишханјан "Гағгаз милләтләри" Петербург, 1916, сәһ.33).

Әқдәдларымызын XX әср нәсилләри нәдәнсә торпағларымызын бүтөвлүјүнү сахлаја билмәјиб Көјчә маһалыны, Зәнкәзур гәзасыны Ермәнистана бағышладылар. Бундан бир нечә он иллик кечдикдән сонра "Гарабаг мәсәләси" јенидән галхды вә бу күн дә Гарабағымыз чәтин сынаг гаршысындадыр. Букүнкү нәсилләр кәләчәк нәсилләр гаршысында мәсулијјәт һиссини унутмамалыдырлар. Бизә мирас галан торпағы севмәк, горумаг вә кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг һамымызын мүгәддәс амалымыз олмалыдыр.

Ермәни тарихшүнаслығынын һаким консепсијасында "сүбүт" едилмәјә чәһд көстәрилир ки, куја ермәниләр Ермәнистан әразисинин көклү әһалиси, орадакы азәрбајчанлылар (ермәни милләтчиләринин зоракылыг сисәти, бизим милләтин бејнәлмиләлчилији, сусмасы нәтичәсиндә инди онлар доғма јурд-јуваларындан гөвулмушлар) исә XIII әсрдә Орта Асијадан кәлмә көчәри түрк вә монгол-татарларын нәсилләридир.

Ермәни тәдгигатчылары тарихи фактлары сахталашдырараг тарих боју Азәрбајчанын тәркиб һиссәси олмуш Зәнкәзуру (әсримизин 20-чи илләриндә Ермәнистана верилиб), Гарабағы (Артсахы), Газах-Ағстафа зонасыны (гәдим Кирдманы) бинаји-гәдимдән ермәни торпағы сәјыр, Күр-Араз овалығынын б.е.ә. II әсрдән ерамызын IV әсринәдәк Бөјүк Ермәнистан әразиси, сонралар исә "Шәрги Ермәнистан" адландығыны гејд едирләр. Онлар харичи өлкәләрдә чап етдирдији китабларда бүтүн Гарабағын, һәтта, Нахчыванын да тарихән ермәни торпағы олмасыны да елми чәһәттән

әсасландырмаг үчүн дәридән-габыгдан чыхырлар.

Өзиз охучу, биз дә әчәб милләтик. Отузунчу илләрдә Ермәнистанда азәрбајчанлы кәндләринин адлары дөјишдирилди, 40-чы илләрдә азәрбајчанлыларын бир һиссәси орадан гөвулду, 50-чи илләрдән башлајараг Азәрбајчан торпағлары һесабына Бөјүк Ермәнистан јаратмаг идејасы илә хәритәләр чызылды, китаблар јазылды вә бу идејалар дәрсликләрдә өзүнә јер тапыб али вә орта мөктәбләрдә тәдрис олунду... Биз исә нәдәнсә сусдуг. Сусдурулду да дәмәдзим. Өвәзиндә ермәниләри назирликләрдә, рајкомларда, иләрәләрдә рәһбәр вәзифәләрә ирәли чәкдик. "Гардаш олуб Һајастан - Азәрбајчан" нәғмәсини гошдуг. Шаумјана гранитдән һејкәл дүзәлтдик. Авақјана, Осипјана, Әмирјана, нә билим нә "...јанлара" адларыны әбәдиләшдирмәк үчүн күчәләр, даһа нә билим нәләр вердик. Ермәниләрин башбиләнләри һәмишә милләтчилик һисилә јашајырдылар, бизимкиләр исә...

Шималин Азәрбајчанда нәһәјәт, 18 октјабр 1991-чи ил тарихдә мүстәғиллик елан олунду. Шүкүр! Һејф ки, бу бөјүк һадисә намәрд ермәни гошшумузун әрази иддиасы илә ејни вахта тәсадуғ етди. Он илләр бөјүк "гардаш" сәјдығларымыз мүхтәлиф үсулларла бир нөв бу тәчавүз иддиасынын тәрәфдары олдулар. Кечмиш гурулуш бизә аз гала 1905 вә 1918-чи илләрдәки халғымыза гаршы ермәниләрин етдикләри вәһшиликләри, сәјгырымларыны унутдурду. Гарабаг торпағлары һәррач малына чеврилди.

Елан едилмәниш бу мұһарибәдә јүзләрдә, минләрдә чаванларымыз, гочаларымыз чанларыны гурбан вердиләр. Онларын адлары халғын тарихи јаддашында әбәди галачагдыр.

Гошшу торпағларыны зәбт етмәк, "Бөјүк Ермәнистан" арзусунун сисәсиндә јува салдығы Ечмиәдзин килсәси үчүн Гарабағы әлә кечирмәк башлыча мөгсәддир. Вазкен башда олмагла Ечмиәдзин Гарабаг үчүн бүтүн милјардларыны горумаға һазыр, ихтијарында күчлү имканы олан горхулу бир гүввәдир.

Иш елә көтириб ки, јалныз сон вахтлар билирик ки, Шәргдә илк парламенти республика јарадан бизим халг олуб. Сонралар билирик ки, бәс мұсаватчылар милләт јолунда Вәтән уғрунда чанларындан кечибләр. Бизим милли јаддашымыз коршалыбмы? Өзүмүзү пис күнә өзүмүз салмамшыбымы?...

Фикрим и јекунлашдырыб бир даһа билдирмәк истәјирәм ки, Гарабаг үч мүстәғил Гағгаз республикасынын јарандығы күндән индијәдәк Азәрбајчанын тәркиб һиссәси олмушдур. Дүнјада елә бир гүввә јохдур ки, өзәли вә мүгәддәс Гарабаг торпағларымызы доғма республикамыздан гопармаға наил олсун. Торпағларымызы јағы дүшмәндән горумаг үчүн исә халғын һәгиги бирлијинә наил олмаг көрәкдир...

ШУША ТОПОНИМЛӘРИ

Аг ев

Шуша районунда, Иса булагы яхынлыгында, ағачларын галынлыгында җерләшкән мешәбәжинин свинә **Аг ев** дежилди. Назик чыгыр илә Иса булагына енәркән узагдан **аг** рәнкдә көрүндүҗү үчүн мешәбәжинин бу "**ев**" и белә адландырыл-мышдыр.

Аға Гәһрәман Мирсиҗаб оғлунун карвансарасы

Шушада бир нечә мөшһур карвансара олмушдур ки, онлардан бири дә **Аға Гәһрәман Мирсиҗаб** оғлунун карвансарасыдыр. Бу карвансарада һәм җемәкхана, һәм дә мөһманхана комплексләри варды. Үмүмиҗәтлә, Шәрг өлкөләриндә, о чүмлөдөн, Азәрбаҗчанда бир чох шөһәрләрдә вә тичарәт җолларында, хусусилә орта әсрләрдә карванларын даҗаначаг җери кими мөһманхана типли карвансара тикилиләри олмушдур. Шушадакы һачы Әмир Аслан карвансарасы да белә комплексләрдән саҗылырды. Бундан башга, Шушада Сәфәровлар гардашлары, Мөшәди Шүкүр, Ханлыг Мухтар, һачы Аббас, Шейтанбазар вә башга карвансаралар вар иди.

Агван (Агбан) чаҗы, Агван дүзү, Агванбашы

Шуша районунун әразисиндән ахан **Агван чаҗы** Гаргар чаҗынын сағ голудур. Бу чаҗ өз мөнбәжини Чынгыл дагынын җамачындан көтүрүр. Җерли әһали бу гидронимин адыны **Алванчаҗ** формасында да ишләдир. Гидроним Шуша районунун Малыбәҗли кәнди әразисиндә вахтилә мөвчуд олмуш **Агван** җашаҗыш мөнтәгәсинин ады илә әлагәдар олараг белә ад алмышдыр. **Агван** (албан) Азәрбаҗчанын гәдим түрк мөншәли таҗфаларындан биринин ады олуб. Бир чох гәдим мөнбәләрдә Гафгаз Албаниҗасынын ады да Агван формасында чәкилмишдир. "**Албан**" ады илк дөфә миладдан әввәл IY әсрин икинчи җарысында баш верән һадисәләрлә әлагәдар чәкилир (Ш әср мүүллифи Арриан).

Малыбәҗли кәндиндә геҗдә алынан **Агванбашы**, **Агван дүзү** оронимләринин дә тәркибиндәки **Агван/Агбан** сөзүнүн мәнәсы "ән уча ев" демәкдир. **Аг/ал** - "учалыг" мәнәсындадыр. **Агван/Агбан/Албан** сөзүнү "идарә едөнләрин муһафизә едилән җурду" мәнәсы илә дә җозурлар. Топонимин тәркибиндәки **ван/бан** компонент "ишыгы, сулу, уча җер" демәкдир. Бу топонимләр түрк мөншәли топонимләрдир.

Аггаҗа

Шуша району әразисиндә геҗдә алынмыш дағ. **Аггаҗа** орониминдәки **аг** термини торпағын сүхурунун рәнкини ифадә едир. **җаҗа** мөсбәт релҗеф формасы билдирән термин исә "дағын мүүҗән һиссәсиндә даш сүхурлардан ибарәт чәтин кечилән җер" вә җа "сыра дағлардан аҗрылмыш чәтин кечидли гол" мәнәсындадыр. **Аггаҗа** топоними "дағын мүүҗән һиссәсиндә чәтин кечилән **аг җер**" мәнәсы ифадә едир. Азәрбаҗчанда **аг** сөзү илә бирләшәрәк топоним җарадан формантлара бөнд, җаҗа, бурун, булаг, даван, дағ, дам, даш, дәрә, җатаг, кәнд, көҗәк, көдик, оҗуг, сал, су, тәпә, торпаг, чаҗ вә башгаларыны нүмүнә көстөрмөк олар. **Аг** термини илә бағлы җаранан чоғрафи аяллар ичәрисиндә этнотопонимләр дә вар: Агкөҗнәк кәнди (Газах району), Агбаш кәнди (Дәвәчи району) вә с.

Азәрбаҗчанын Бабәк, Губа, Кәлбәчәр, Чәдәбәҗ, Чөҗчаҗ, Лачин, Товуз, Чөбраҗыл, Шамахи районларында да **Аггаҗа** орографик объект и геҗдә алынмышдыр.

Ағзы җасты каһа

Ағзы җасты каһа Шуша районунун чох мәнзәрәли җериндә, Чыдыр дүзүнүн җухары һиссәсиндә, Үчмых дагынын алтындакы чешмәнин өтрафинда җерләшир. "Үч мых"ын чәнуб тәрәфиндә җерләшкән бу тәбия каһанын гаршысында тәхминән 30 кв.м.-ә бәрәбәр җастыфасон дүз бир саһә олдуғу үчүн бу каһаҗа "**Ағзы җасты каһа**" дежилрәр. Каһаҗа доғру кәдән назик бир чыгырын сағ тәрәфи Үч мых дагы, сол тәрәфи исә учурумдур. Җерли чаванлар тез-тез "**Ағзы җасты каһа**"нын гаршысында мусиги мөчлиси гуар, сәһәрдән ахшамадәк орада җеҗиб-нәчәр, чалыб-оҗнаҗардылар.

Ағзы - чохмөнәли метофор терминдир: "бир җерин кирилә-чәк вә җа кечиләчәк тәрәфи", "дәрәнин дүзәнлиҗе чыхан һиссәи", "кирәчәк таны" вә с. мөнәларда ишләдилер. Азәр-баҗчанда бә'зи мағаралара каһа дежилрәр.

Аҗаҗалынлар мөһәлләси

Шуша шөһәриндә ән касыб мөһәлләләрдән бири дә җерли шушалыларын тез-тез данышыгыларында ишләтдиҗи Аҗаҗалынлар мөһәлләсидир. Җерли чамаат бә'зән бу мөһәлләнин адына Лүтләр мөһәлләси дә дежилрәр. Бу мөһәлләдә әсасән даббаҗлар, дәрчиләр сәкин идиләр. Бу мөһәлләдәки даббаҗлар дәрини **аҗаҗалын** тәпәлалыгыларына көрә, онларын җашадыгылары мөһәллә дә **Аҗаҗалынлар мөһәлләси** адланырды. Мөшһур мүүғәннимиз Бүлбүд Мөһмәдов да бу мөһәлләдәндир. Онун атасы Рза киши бу мөһәлләнин дәрчиләриндән иди.

Ајы булагы, Ајы таласы, Ајы мөһөли

Ајы булагы вә Ајы таласы Шуша районунун Малыбөҗли кәндиндә гејдә алынмыш орографик объектдир. Бу булагла бағлы һадисә бир топонимик рәвајәтдә белә әкс олунмушдур: Булагын башында ајыны көрән овчу кәнардан нишан алыб түфәнклә ону вурур, анчаг **ајы** тәрпәнмир. Буну көрән овчу бир күллә дә атыр, ајы јыхылыр. Овчу јахынлашыб бахараг көрүр ки, ајы баласыны гучаглајыб она су ичирмәк истәјирмиш. О һадисәдән сонра булаг беләчә **Ајы булагы** адланмышдыр. Азырбајчанда бу тип микрозоотопонимләр чохдур. **Ајы** чөл, һејван ады вә орографик терминләрдән дүзәлмиш оронимләрә *Ајы дагыны* (Чәбрајыл рајону), *Ајы дәрәсини* (Ағсу, Гах, Губадлы, Шаһбуз рајонлары), *Ајы вурулан гаја* (Кәлбәчәр рајону), *Ајы магарасы гајасыны* (Губадлы рајону), **Ајы мөһөлини** (Шуша рајонунун Сәфиханлар кәнди) вә башгаларыны кәстәрмәк олар.

Алапалыдылыг

Алапалыдылыг Шуша рајонунда, Туршсу Һазисиндәдир. Алапалыдылыг һәмин Һазидә **палыд** ағачынын чохлуғуну билдирән чографи номенсиз микротопонимләрдәндир.

Аллаһгулулар кәнди

Шуша рајонунда, Хәлфәли чајы саһилиндә, Гарабаг сийлиләсиндә, рајон мәркәзиндән 8 километр шимал-гәрбдә, дүзәнлик Һазидә јерләшән кәнд. Өһалиси әсасән һејвандарлыг вә тахылчылыгла мөшғул олурду. Бу јашајыш мәнәтгәсинин кечмиш ады **Аллаһгулушағы** олмушдур. Бу кәнди XIX әсрин әввәлләриндә Гарабаг ханы Мөһдигулу хана мәнсуб олан хәлфәли елатынын **аллаһгулушағы** шәчәрәси нәсли салдығы үчүн о белә ад алмышдыр. **Аллаһгулушағы** топоними антропонимлә шәчәрә билдирән сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. **Аллаһгулу** кәнди бинә едән шәхсин адыдыр. Топонимин тәркибиндәки **-лар** шәкилчиси ејни нәсилдән ибарәт олан инсанлар чохлуғуну ифадә едир.

Алчалы јал

Оронимијамызда мөјвә ағачы нөвләри адларындан дүзәлән фитонимик оронимләр үстүнлүк тәшкил едир. Республикамызда **алча** биткисинин ады илә дә чохлу оронимләр гејдә алынмышдыр. Бунлардан бири дә Шуша рајонунун Сәфиханлар кәнди Һазисиндә гејдә алынмыш **Алчалы јал** орографик объектидир. Бу чографи ад алча биткисинин һәмин Һазидә чохлуғуну билдирмәк мөгсәдилә формалашмыш чографи номенли микрофитотопонимләрдәндир. Топоним "алча биткиләри чох олан јал" мө'насындадыр. Белә

оронимләрә мисал олараг *Алчалы дагы* (Лачын вә Ханлар рајонлары), *Алчалы дәрәни* (Губадлы, Дашкәсән, Кәлбәчәр, Салјан, Чәбрајыл рајонлары), *Алчалы јайлагыны* (Абшерон рајону), *Алчалы чухуруну* (Лачын рајону) вә башгаларыны нүмунә кәстәрмәк олар.

Армудлу дәрә, Армудлуғ

Армудлу дәрә Шуша рајону Һазисиндә дә гејдә алынмышдыр. Азырбајчанда армуд ағачы ады илә әлагәдар јаранан оронимләр билдирәдыр. Армуд - чүлчичәклиләр фәси-ләсинин алмакимиләр јарымфәсиләсиндән јарпағлары јумурта-вары, кәнарлары диш-диш, белгавары, ја да тамкәнарлы, түнд јашыл, сары вә ја парлаг рәнкдә, мөјвәси кирдә, узунсов, ширәли ағачдыр. **Армудлу дәрә** һәмин Һазидә армуд ағачларынын чох олмасы илә әлагәдар белә ад алынмышдыр. Топоним "армуд әкилән дәрә" мө'насындадыр. Шуша рајонунун Малыбөҗли кәндиндә **Армудлуғ** микротопоними дә гејдә алынмышдыр.

Газах, Кәлбәчәр, лачын, Чәбрајыл рајонларында да **Армудлу дәрә** орографик объектләри гејдә алынмышдыр.

Арпа јалы

Арпа - тахыллар фәсиләсиндән көкү сачағлы, сүнбүл-чүкләри тәрәнчәкли, дөни узунсов, әсасән көјнәкли олан бириллик вә биткилик битки чинсидир. Гәдим заманлардан мөвчуд олан бу биткинин ады илә бағлы Азырбајчанда јүзләрлә орографик объект адылары гејдә алынмышдыр. **Арпа јалы** ороними "арпа әкилән јал" мө'насындадыр.

Кәлбәчәр рајонунда да **Арпа јалы** ороними гејдә алыныб. Бундан башга, Ағсу вә Шәмкир рајонларында **Арпа дагы**, Ағдам, Газах, Губадлы, Дашкәсән, Зәнкилан, Кәлбәчәр, Јоранбој, Оғуз, Ордубад, Ханлар рајонларында **Арпа дәрәси**, Товуз вә Ханлар рајонларында **Арпа чөкәји**, Хочавәнд рајонунда **Арпакәдик** вә **Арпадүзү** кәндләри вә дикәр онларла бу тип оронимләр өзүндә **арпа** биткисинин адыны билдирир.

Арпа јери

Итисәди һөјатла әлагәдар формалашмыш топонимләримиз билдир. Бунлардан бири дә Шушада, Туршсу јахынлыгында гејдә алынмыш **Арпа јери** топонимидир.

Ат мөһөли, Ат горугу

Топонимијамызда зоонимләр әсасында формалашан топонимләр үстүнлүк тәшкил едир. Шуша рајонунун Сәфиханлар кәндиндә гејдә алынмыш **Ат мөһөли** чографи ады ат һејван адына мөхсуслуг мө'насы

ифадә едән микрозоотопонимләр-дәндир. Шуша рајонунун Малыбәјли кәндиндә Ат горуғу микрозоотопоними дә гејдә алынмышдыр.

Ашағы Гушчулар кәнди

Шуша рајонунда, рајонун мәркәзиндән 16 километр шимал-шәргдә, дағ әтәјиндә јерләшән кәнд. Малыбәјли кәнд советлијинә дахил иди. Кәнд әһалиси әсасән тахылчылығ вә һејвандарлығла мәшғул олурду. Кәнд әразиси гоншу Јухары Гушчулар вә Малыбәјли кәндләри илә бирликдә хәритәдә Хочалы рајону әразисиндә јерләшән аданы хатырладыр. Бу јашајыш мөнтәгәси кечмишдә Гарабағда јашамыш кениш арчаллары әһатә едән Түркдилли Гушчу тајфасынын ады илә бағлыдыр. Топонимин тәркибиндәки ашағы сөзү фәрглендиричи әләмәт олуб кәндин јерләшидији сәмти, истигамәти билдирир. Үмумијјәтлә, Гафгазда гуш компоненти вә гушчу етноними илә бағлы онларла топонимләр гејдә алынмышдыр. Бә'зи тәдгигатчылар гушчулары гара һунларын бир голу илә, бә'зиләри исә сармат тајфалары арасындақы гушиләрлә (хушиләрлә) әлағәләндирилер. (Әләвә мә'лумат үчүн бах. Јухары Гушчулар к.)

Ашағы Ханбағы

Шуша рајонунун Малыбәјли кәнди јахынлығында гејдә алынған орографик объектләрден бири дә Ашағы Ханбағы адланыр. Бу топоним Гарабағда ичтимаи мотив әсасында јараныб формалашан ојконимләрдәндир. Топонимин тәркибиндәки хан сөзү хана мәхсуслуғ билдирмәк мөгсәди дашыыр. Ашағы сөзү исә фәрглендиричи әләмәт кәсб едир. Топоним "ханын ашағыдақы бағы" мә'насындадыр. Јухары Ханбағы ојконими дә Ашағы Ханбағы јахынлығында - бир гәдәр јухары һиссәдәдир. Бу тип адларын јаранмасы Гарабағда хан олан тарихи шәхсијјәтләрлә әлағәдардыр. Мәһәммәд ағанын бузханасы Ашағы Ханбағында иди.

Шуша рајонунда гејдә алынған Ханын бағы, Хан гызынын булағы, Ханлығыәјә топонимләри дә хана мәхсуслуғ билдирмәк мөгсәди илә формалашмыш топонимләрдәндир.

Бабаләндәр мешәси, тәпәси

Шуша рајонунун Малибәјли кәнди әразисиндә гејдә алынған мешә вә тәдә адлары Бабаләндәр адланыр. Бәјүк марағ доғуран бу топоним һәләлик там изаһ олунамашдыр...

Бағрыған дағы

Бағрыған/Бағырған дағы Шушанын шәрг һиссәсиндә, Гарабағ силсиләсиндә јерләшир. Бағырған дағы Шушанын сәрһәд

әразиләрини төшкил едән Кирс, Дотәләб, Муров, Гырхгыз, Сарыбаба дағлары кими шөһәри әһатәләјән дағлардан биридир. Дағын Бағрыған адланмасы, мәчази мә'на (бағрынын ганлы олмасы) дашыыр. Бағыр түрк сөзү олуб мәнәси "чијәр" демәкдир. Бу етнонимин "Күнәшин доғмасы илә дағын гырмы-зымтыл рәнк алыасы" фикри илә јарандығыны күман едәнләр дә вар. Бағырған топоними һаггында М. М. Нәвваб да халғ етимолокијасына әсасланан риваят сәјләмишдир...

Базарбашы

Базарбашы күчәси Шуша шөһәринин мәркәзиндән кечән Гарабағ кучәсинин башланғычындақы әразијә, саһәјә дејилирди. Бу әрази шөһәрин базарынын башланғычы олдуғу үчүн белә адланашырылымышдыр. Базар - бурада "тичарәт јери" мә'насындадыр. Адетән, ишсиз вә бекар олан шушалылар "Базарбашы"на јығышыб ешбәтләр, зарафатлар едәрдиләр. Базарбашы мөһәлләсиндә булаг вә мәсәд дә варды. Тез-тез тәдбирләр, концертләр кецирилән мөһәлләјет сии дә Базарбашында јерләширди. Вахтилә ики чәркә дүкәнләр јерләшән вә базара гәдәр узанан күчәнин башланғычыны илә бу сөбәбә көрә, јерли әһали Базарбашы адландырмышдыр. Базарбашы үмуми адлар васитәси илә фомалашан хатирә-мемориал топонимләрдәндир.

Бәзирқан (Бәзиркән) ашырымы

Бәзирқан ашырымы Азәрбајчанда, Гарабағ силсиләсиндә, Шуша вә Лачын рајонларынын сәрһәдиндә, һәкәри чајынын голу олан Бәзирқансу чајынын мәнбә һиссәсиндә јерләшир. Бәзирқан ашырымынын һүндүрлүјү 1633 метрдир. Ашырымын јаначлары галын мешәликләрден ибарәтдир. Топоним бәзирқан (бәзиркән) сөзүндән ибарәт олуб фарс дилиндә "тачир" мә'насы кәсб едир. Шәрг өлкәләриндә тичарәтлә мәшғул олан адамлар - тачирләрә, сөвләкәрләрә бәзирқан дејилир. Көрүнүр, бу ашырымдан өввәлләр тичарәт јолу кецирмиш.

Лачын рајонунда да Бәзирқан адлы чај вардыр.

Бәјнәзәр дүзү

Малыбәјлидән бир гәдәр кәнарда гејдә алынмыш орографик объект белә адланыр. Топоним Назар (Нәзәр) бәј шәхс ады илә әлағәдардыр. Топоним һәммин саһәнин, дүзүн Нәзәр бәјә мәхсус алыасыны билдирир.

Малыбәјлидә һүсәјнбәј јери дејилән саһә дә вардыр.

Буға јајлагы

Азәрбајчанда һејван адлары вә орографик терминләрден дүзөлән јүзләрлә оронимләр гејдә алынмышдыр. Бу тип топонимләр әсасән малдарлыгла бағлы јаранан чографи адлара дахилдир. Шуша рајонунда гејдә алынған **Буға јајлагы** орографик объекти дә беләләриндәндир. **Буға** - инәкдән бөјүк вә һүндүр олан, гарамалын дамазлыг төрәдичи еркәјидир. Онлар јајда отлагларда, гышда исә хүсуси пәјәләрдә, бордагларда сахланылыр. **Јајлаг** исә мал-гаранын јајда отарылдыгы јерә, әразијә дејилир. **Буға јајлагы** "буғаларын јајда отарылдыгы јајлаг" мәнасындадыр. Һејван аңламлы **буға** лексик ваһиди түрк етнографиясы илә бағлы олуб семантикада "иқидлик", "күчлүлүк" кими кејфијјет ифадә едир.

Буға һејван ады илә бағлы Кәдәбәј рајонунун Арытала кәндиндә **Буға** чөкәклији вә с. орографик объект адлары да гејдә алынмышдыр. **Буға** зоолексеминин әсасында түрк мәншәли буға антропоними дуруп.

Буғадаш дағы, јамачы

Республикамызда халгын чографи төфәккүрүнү өзүндә әкс етирән терминләрин кејли һиссәси мүсбәт релјеф формалары илә әлагәдардыр. Шуша рајону әразисиндә, Туршсу гәсәбәси илә Зарыслы кәнди сәрһәдиндә јерләшән, метафор хүсусијјетинә көрә **Буғадаш дағы, јамачы** ады алмыш орографик объекти орадакы дашын **буғаја** бәнзәмәси илә бағлыдыр. **Јамач** - мүсбәт релјеф формасы билдирән термин исә, дағын, тәпәнин әтәјиндән зирвәсинә гәдәр вә ја әтәкләри илә јалы арасында олан һиссәјә дејилир. **Даг** - 500 метрдән артыг јүксәклијә дејилир. **Буғадаш дағы, јамачы** әввәлләр онун әтрафында тез-тез **буға** (еркәк марал) көрүндүјү үчүн белә ад алмышдыр.

Булвар

Булвар клуб илә Х. Б. Натәванын имарәти арасында, шәһәрин "Кәнчә гапысы" дејилән һиссәсиндән бир гәдәр јухарыда, Хан гызы булагынын архасындакы саһәдә јерләширди. Бурада чохла әтирли күлләр, бөзәк ағачлары, коллар әкилмиши. Чинар ағачларынын алтында кирдә фәвварәли чарһовузлар вар иди. Саф, тәмиз, мүлајим һавалы, көзәл күл-чичәк гохулу бу **булвар** сөзүн һәгиги мәнәсында чәннәти хатырладырды. Танынмыш ханәндәләр С. Шушински, Хан әми, Ислам Абдуллајев, Мүрсәл, Илдырым вә башгалары чалгычы дәстәләри илә тез-тез бурада концертләр верәрәк шәһәр әһалисинин "өмрүнү узадырдылар".

Бөјүк Галадәрәси кәнди

Шуша рајонунда, рајон мәркәзиндән 33 километр чә-нуб-гәрбдә, Гарабаг силсиләсинин чәнуб-гәрб јамачында, дағәтәји әразидә јерләшән кәнд. Әһалиси 500 һәфәрә јахын иди. Әһалинин мәшғул олауу кәнд төсәрруфаты саһәләри: арычылыг, бағчылыг, төрәвәзиллик вә һејвандарлыг. Кәнддә орта мәктәб, мәдәнијјет еви, кытапхана, рабитә шәбәси, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы варды.

Бөјүк Галадәрәси кәндинин әввәлки ады **Көһнәкәнд**, сонралар илә **Киров** олушду. Топонимин төркибиндәки гала сөзү Шуша галаһына ишарәдир. Гала/**Гәрјә/Гәлә** әрәб дилиндә "кәнд" демәкдир.

Бөјүк Кирс дағы

Азәрбајчанда, Шуша, Лачын, Хочавәнд рајонлары сәрһәдиндә, Гарабаг силсиләсиндә јерләшән дағ; Гарабаг силсиләсиндә ән јүксәк ширвәләрден биридир. **Бөјүк Кирс** орта Јура системинин вулканокен - базальт сүхурларындан тәшкил олынмышдыр. Бөјүк Кирс дағынын һүндүрүјү 2725 метрдир. Аллы чајы өз мәнбәјини Бөјүк Кирсдән көтүрүр. Бөјүк Кирсин гаршылығы Кичик Кирс дағыдыр. Топонимин төркибиндәки бөјүк сөзү фәргләндиричи әламәт дашыдыр. Кирс сөзү илә, диалектлөрдә "сылдырым дағ", "уча зирвә" вә с. мәнәлардадыр. Дәһәли, Бөјүк Кирс дағы топониминин мәнасы "уча, бөјүк, сылдырым дағ" демәкдир...

Бөјүк Чүмә мәсчиди

Бөјүк Чүмә мәсчиди Шуша шәһәриндә, "Јухары мөһәллә" дејилән әразидә јерләширди. Тарихи абидәләрлә зәнкин олан Шуша шәһәриндәки бу көзәл ме'марлыг абидәсини Көвһәр аға 1768-чи илә бәрпа едәрәк тамам јени бир үслубда тикдириб баша чатаармышдыр...

Газах гәбиристанлығы

Газах гәбиристанлығы Шуша рајонунда, Ашағы Гушчулар кәнди илә Малыбәјли кәндләри арасындадыр. ХУШ әсрдә сийәси земиндә Газах маһалындан көчүб бураја кәлмиш аиләләр (бах: Гушчулар кәндләри) Ашағы вә Јухары Гушчулар кәндләри әразисиндә дә мәскунлашмышлар. О замандан онлардан кимләр вәфат едәрәк, индики Ашағы Гушчулар кәндинин Малыбәјлијә рајон әразисиндәки саһәдә - гәбиристанлыгда дәфн олунардылар. Сонралар һәмин гәбиристанлыг Газах, Товуз бөлкәләриндән кәндләрин орада дәфн олуңдулары үчүн **Газах гәбиристанлығы** аңландырылмышдыр.

Гала

Гала - Шуша шәһәринин халг арасында тез-тез ишләдилән адыдыр. Бә'зән бу ады Гәлә вә ја Гәрјә (әрәб дилиндә "кәнд" демәкдир) формасында да ишләдирдиләр. Шуша шәһәринин әтрафына чәкилмиш гала диварларына кәрә шәһәр белә дә адланырды. Бу галаларын һүндүрлүҗү бәзи јерләрдә 10-15 метрә чатырды. Мүдафиә мөгсәдилә тикилмиш бу галанын диварларында мазгаллар да дүзәлдилмишдир. Шуша галасынын мүдафиәчиләри бурада бир чох ишғалчылара гаршы лајигли мүгавимәт кәстәрмишләр... Ханлыглар дөврүндә гала рәисинә шәһәр коменданты да дејирдиләр. Шушада галабәјинин ихтијарында папагчы вә башмагчы дүканлары да олурду...

Гапыгаја

Шуша рајонунун Ханалы кәнди әразисиндә гејдә алынан Гапыгаја ороними "Гаја кечиди" мәнәсындадыр. Гапы термини топонимијада "кечид" вә ја "дар даг кечиди" мәнәсында ишләдилір. Оронимијамызда гапы термини илә бағлы орографик объект адлары аздыр. Онлара мисал олараг Гапыдагы (Балакән рајону), Гапылы дагы (Жоранбој рајонунун Шадылы кәнди), Гапылыгајаны (Кәлбәчә рајонунун Хәсәнләр кәнди), Гапычыг дагыны (Ордубад рајону) вә башгаларыны кәстәрмәк олар. Шаһбуз рајонунда Гапыгашигара чајы Гах рајонунда Гапычај адлы гәсәбә вә чај вардыр. Астара рајонунда Гапычмәһлә кәнди вар...

Гарабаг силсиләси

Азәрбајчан Республикасынын чәнуб-гәрбиндә, Кичик Гафгазда даг силсиләси. Гарабаг силсиләси шимали-гәрбдән чәнуби-шәргә доғру тәгрибән 120 километр мөсафәдә узаныр. Силсиләнин ә һүндүр зирвәләри Гызгала (2843 метр), Бөјүк Кирс (2725 метр) вә с. дир. Силсиләнин полиметал филизләр, тикинти дашлары, мәрмәр әһәнк хаммалы, кәч, кил вә с. фәјдалы газынтылары вардыр. Гарабаг силсиләсинин гәрб јамачлары чох дикдир, шәрг јамачлары исә чә дәрәләри илә кәсиләрәк бир нечә гола әјрылмышдыр. Хачын, Гаргар Кәндәләнчај, Гуручај, Гозлучај вә башга чајлар Гарабаг силсиләсиндән башланыр. Гонур даг-мешә торпагларында палыды фыстыг, вөләс вә с. ағачлары олан мешә ландшафты кениш јер тутур. Әһали бурада әсасән үзүм, түтүн, тахыл вә мејвә јетишдирир. Шуша кими кәзәл вә сәфалы тәбиәти олан даг иглим курорту да Гарабаг силсиләсиндәдир...

Гарабаг халчачылыг мөктәби

Азәрбајчанын халчачылыг мөктәбләриндән бири олан Гарабаг халчачылыг мөктәбинин мөнтәгәләриндә (Шуша, Бөрдә, Чәбрајыл, Гарабулаг, Агчабәди вә с.) ховлу вә ховсуз халчаларла јанашы шәфрәш, чувал, чул, һејбә, хурчун вә с. тохунмушдур. Гарабаг халчачылыг мөктәбинин чешнили халча компазисијалары классик түрүнәләринә мисал олараг "ачма-јумма", "Аран", "Бағчадакүлләр", "Вәһмәтли", "Бөрдә", "Гарабаг", "Гасымушағы", "Тоҗа", "Малибәјли", "Хангәрвәнд", "Хантирмә", "Шабалыдбута" вә башгаларыны кәстәрмәк олар. Гарабаг халчаларынын әлван вә шух рәңкләри, узунсов формасы вардыр...

XVIII әсрдә Гарабаг Халчачылыг мөктәби Шушада мәркәзләшмишдир. XIX әсрин сону - XX әсрин әввәлләриндә Шушада тохунулмуш сүжетли халчаларда дөјүш сәһнәләриндән мүхтәлиф эпизодлар, сатирик лөвһәләр вә с. әкс олунмушдур. Гарабаг Халчачылыг мөктәбинин халчалары орижинал орнаментләри илә дүңянын бир чох танынмыш сәнәтшүнасларынын дигәтини иләб етмишдир. Бу халчалар мүхтәлиф сәпкиләрдә гызыл, күмүш вә бурунч медаллара лајиг кәрүлүшдур. Бу халчаларын јахшы түрүнәләри һазырда дүңянын бир чох музейләриндә сахланмаггадыр.

Гарабаг ханлыгы

Гарабаг ханлыгы XVIII әсрин орталарында Азәрбајчанда мөвчуд олмуш феодал дөвләти. Мәркәзи Шуша шәһәри олан Гарабаг ханлыгы Кәчә, Шәки, Шамахы, Чавад, Гарадаг, Ирәван, Нахчыван ханлылары илә һәмсәрһәд иди. Гарабаг ханлыгынын әһалиси әсасән мөшәрдәрлыг вә әкинчиликлә мөшғул олурду. Бағчылыг, бостанчылыг, арычылыг да әһалинин мөшғул олдуғу сәһәләр һесаб олунурду. Сәнәткарлыг вә тичарәт бурада чох инкишаф етмишдир. Шуша Азәрбајчанын мүһүм тичарәт мәркәзи сајылырды. Бурада һөтга, пул вә кәсилрди. Гарабаг ханлыгында 17 әсас верки вә мүкәлләфијјәт мөвчуд иди. Гарабаг ханлыгынын илк ханы Пәнаһәли хан Чаваншир олмушдур. О, харичи һүчүмлардан мүдафиә мөгсәди илә бир чох галалар тикдирмишди. 1750-чи илдә шәһәр кими әсасы гојулан Шуша шәһәринин ады Пәнаһәли ханын шәрәфинә Пәнаһабад адландырылмышдыр. 1751-чи илдә Мөһәммәд Хәсән хан Гачар, аз сонра исә Урмија ханы Фәтәли хан Әфшар Гарабага һүчүм етдиләрсә дә јәур газанмајыб кери гајытдылар. Шәки ханы һачы Чөләби хан да Гарабаг ханлыгына һүчүм етсә дә гәләбә газана билмәмишди. Пәнаһәли ханын өлүмүндән сонра Ибраһимхәлил Гарабаг ханы олду. Онын дөврүндә ханлыг даһа да күчләнди. Русија илә Гарабаг ханлыгы арасында јахшы мүнәсибәтләр јаранды. 1795-чи илин јайында Аға Мөһәммәд шаһ Гачар Гарабаг ханлыгына һүчүм етсә дә, Шушаны ала билмәјиб Күрчүстана јүрүш етди. 1797-чи илдә Аға Мөһәммәд шаһ јетидән Гарабаг ханлыгына һүчүм едиб Шушаны тутса да, тезликлә

суи-гәсд нәтичәсиндә орада өлдүрүлдү; бундан сонра Иран гошуну Гарабагдан кері чәкилди. XIX әсрин әввәлиндә кенерал П. Д. Сисиановун башчылыг етдији чар гошуну Загафгазијаја кәлди. 1805-чи илин мајында ("Күрәкчәј мугавиләси") Ибраһимхәлил хан Русиянын һакимијјетини гәбул етди; Гарабаг ханлығы Русияјаја бирләшдирилди. 1822-чи илдә Гарабаг ханлығы ләғв олунду...

Гарабаг шикәстәси

Азәрбајчан зәрб муғамы, мөгам әсасы "Секаһ", өлчүсү - дир. Ағыр темпдә охунур. Охунан һәр бәнддән сонра мұхтәлиф мелодијалы арачалыгы (инструментал эпизод) ифа едилер. Ү. һачыбәјов "Әсли вә Кәрәм", М. Магомајев "Шаһ Исмајыл", З. һачыбәјов "Ашыг Гәриб", Р. М. Глијер "Шаһсәнәм" операларында Гарабаг шикәстәсиндән истифадә етмишләр. Шикәстә Гарабагла бағлы олдуғу үчүн белә адландырылмышдыр.

Гарагаја булагы

Малыбәјли кәндинин чәнубунда, Ағван чајынын сол саһилиндә гејдә алынмыш Гарагаја орографик объект рәнк билдирән сөз вә терминләрдән дүзәлмиш оронимләрдәндир. Рәнкләрин ән тутгуну, түндү гара рәнкдир. Түнд рәнкли сұхурлардан јаранмыш орографик объект адларында "гара" рәнк мә'насында ишләнир. Демәли, Гарагаја ороними сұхурларынын түнд гара рәнкдә олмасына көрә белә ад алынмышдыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, гара сөзүнүн топонимијамазда мұхтәлиф мә'на чаларлары мөвчудур: "бөјүк", "уча", "јүксәк", "һүндүр", "гәрб", "даш", "рәнк", "бәдбәхтлик", "дүшмән", "шәр" вә с. Бир чох тәдгигатчылара көрә (Е.Г. Мәһрәлијев вә башгалары), мүсбәт релјеф формалары билдирән адларда гара сөзү һәмин јерин әтрафда ән һүндүр, јәни бөјүк кәлкә әмәлә кәтирән объект олдуғу фикри илә әсасландырылыр. Лакин "гара" сөзү илә башлајан әксәр оронимләр бу фикрин јанлыш олдуғуна сүбутдур. Т. М. Әһмәдовун фикринчә, Гарагаја орониминдәки гара сөзү "уча", "һүндүр", "јүксәк" мәнасындадыр. Һалбуки, нә турк, нә дә Азәрбајчан дилинин диалектләриндә гара сөзүнүн белә мәнасы мөлүм дејилдир. Гарагаја оронимләри вулкан мәншәли олдуғларына көрә сојумуш вә гара рәнк алмыш гајалардан ибарәтдир. (Н. Мәмәдов). Гара сөзүнүн иштиракы илә онларла оронимләр, һидронимләр, фитотопонимләр вә зоонимләр јаранмышдыр. Гар апелјативи рәнк мәнасы илә јанашы, "күчлү", "гүлрәтли", "гүввәтли", "бөјүк" вә с. аңламлы ваһид кими дә ишләнир. Үмумијјәтлә, чографи адларын јаранмасында гара сөзү фәал иштирак едир. Гара сөзү әсасында бир чох этнонимләр јаранмышдыр.

Бабәк, Гусар, Кәдәбәј, Лачын, Ханлар, Хочавәнд, Чәбрајыл районларында да Гарагаја адлы дағ вә гаја адлары гејдә алынмышдыр. Исмајыллы вә Јардымлы районларында Гарагаја адлы кәнд вардыр...

Гарағатлы дәрә

Азәрбајчанда фитонимләрдән әмәлә кәлән, һәр һансы бир биткисини чохлуғуну билдирән чографи номенли микротопонимләр чохлуг төшкил едир. Бунлардан бири дә Шуша районунун Сәфидханлар кәндиндә гејдә алынған Гарағатлы дәрәдир. Гарағат - дәрәләнкимиләр фәсиләсиндән битки чинсидир. Дәрә - мәнфи релјеф билдирән терминдир. Ороним орада үстүнлүк төшкил едән гарағат биткисинин ады илә әлагәдардыр. Гарағатлы дәрә топоними "гарағат битән дәрә" мә'насындадыр.

Гаракиләлик

Гаракиләлик номенсиз микротопоними Шуша районунун Мәлибәјли кәнди әразисиндә гејдә алынмышдыр. Гаракилә - дәрәләнкидә фәсиләсиндән балверән битки вә ја киләмејвә колудур. Гаракиләлик гаракилә биткисинин чохлуғуну билдирән чографи номенсиз орографик объектдир. Фитонимләрдән әмәлә кәлән бу тип микротопонимләр оронимијамазда үстүнлүк төшкил едир.

Гаргар чајы

Шуша, Хочалы, Ағдам вә Ағчабәди районлары әразисиндә ахан, сүлаләгү 115 километрәдәк олан чај. Гаргар чајынын һөвзәсинин әһәмиәти 1490 квадрат километрди. Бу чај Гарабаг силсиләсиндән, кәчминән 2080 метр јүксәкликдән башлајыр. Зарыслы вә Хәлфәли кәнарларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән Гаргар чајы әсасән јағыш, сар вә јералты суларла гидаланыр. Баллыча, Бәдәрә вә Дағдаған кәнарлары Гаргарын әсас голлары һесаб олунур. Гаргарын ады илк дәрә III әсрә аид мәнбәләрдә чәкилир. О, өз адыны Гәдим Гағгаз аријатисынын Гаргар тајфасынын адындан алмышдыр. М. Кәликатлы вә М. Хоренли гаргарларын Албанијада јашамалары һақтаны, һәмчинин онларын дили әсасында албан әлифбасынын тәртиб олунмасы мөлүматыны өз әсәрләриндә кәстәрмишләр. Чох сүман ки, Гаргар топонимләри гаргарларла әлагәдардыр. Тарихдән мөлүмдур ки, гаргарлылар һәм тураг, һәм дә көчәри һәјат едирмишләр. Гәдим Гарабағда Гаргар елләринин чохлу мадди, мә һәм дәрәләри вардыр.

Тарихдән мә'лумдур ки, III Ур сүлаләси (XXII-XXI әсрләр) гаргарларын тутдуғлары јашајыш мәскәнләри сырасында Кархар кәндә јән мөнтәғәсинин дә ады вар. И. М. Дјаконев кәстәрирди ки, гаргарлар гүти бојларындан биридир. Миладдан әввәл II минилликдә оған гаргар бојлары Кичик Асијанын баты вә Күнәј-баты кәндләриндә јашамышлар. Гаргарларын бир һиссәси дә Ливанын кәндләриндәки Оронт чајы һөвзәсиндә Каркар адлы јени јурд јери кәндләшләр. III Салманасарын 853-чү ил јүрүшү тарихә "Каркар јүрүшү" кими дә дүшмүшдүр. Шумер вә ассур мәнбәләринә көрә,

Гаргар тајфаларынын ата журду Урму һөвзәси олмушса, сонралар онлар тарих боју Аврасиянын мүхтәлиф әразиләриндә көрүнүшүдүлөр. Бәзи тәдгигатчылар гаргарларын этник мәнсубийјетини арашдырага Азәрбајчандакы гаргар тајфаларынын мүасир чечен-ингушларын, бәзиси исә рутул-сахурларын улу бабалары олмасыны күман едирләр. Гаргарларын дил чөһөлдән түркдилли олмалары өнчә гаргар этноними илә әлагәдар топонимләрин ареалына түрк халглары мөскөн салан әразиләрдә раст кәлинемәси илә дә тәсдиг олунур.

Халгымызын ислама гәдәрки тарихи гәдим түрк бојларынын тарихи илә сых әлагәдардыр. Миладдан әввәл Урму һөвзәсиндә јашајан гаргар уруглары да белә бојлардандыр. Бир чох дилләрдә јазылан гәјнагларда ады мүхтәлиф шәкилдә јазылмыш бу бој адына (гаргар, каргар, хархар, карахар, кәркәр, кәркер, һерһер, гаргара вә с.) гәдим мәнбәләрдә Урму көлү вә Дөчлө чәји саһилләриндә, Кичик Асија өлкәләриндә раст кәлирик; антик, орта әср вә сонракы дөвр мәнбәләриндә исә, гаргарлара Күнәј вә Гузәј Гафгазда, Иранда, Орта Асија өлкәләриндә вә с. јерләрдә раст кәлинир.

Азәрбајчан халгынын формалашмасында оғузларла бәрабәр көкәр, кәнкәр вә гаргарлар да фәал иштирак етмишдир. Шумери идарә едән гутиләрин сон елбәји Тирикан гаргар бојуна мәнсубдур. Боғазкөј мәтинләриндә Гаргара/Каркар ады да чәкилир.

Өрәб тарихчи-сәјјаһы Ибн Хордадбег (IX әср), Јагут һәмәви (XIII әср) Мил дүзүндә Каркар (Кәркәр) адлы шөһәрин адыны чәкмишләр. Мөшһур шөргшүнас В. В. Бартолд ХҮIII-XIX әсрләрә аид мәнбәләрдә Орта Газахстанда, Тјан-Шанда гаргар адлы топонимләрин олмасыны гејд едир. Х әсрә аид олан "Һүдуд әл-Аләм" мәнбәсиндә Орта Асијада Гаргар әјаләтинин ады чәкилир. Гәдим Гафгаз Албанијасында јашајан Гаргар тајфаларынын ады бәзи мәнбәләрдә кәркәр кими гејд олунур.

Гаргар этнотопоними илә бағлы чох сәјда ороним, ојконим, гидронимләр мөвчуддур. Түркәмәнләрин әрсары бојларындан биринин ады Гаргардыр. Мосул түркманлары ичәрисиндә вә Мардиндә гергери адлы бој да вар. В.В. Бартолд вә С. М. Абрамзон бу гаргарлары гыпчаг сојлу һесаб едирләр. М. әв. ҮIII әсрин сонунда Ассур һөкмдары II Саргонун (722-705-чи илләр) Дур-Шарруккин сарајында Хархар бөлкәсинин мәркәзи галасы олан Хархар галасы олмушдур. Күнәј Азәрбајчанда, Харзардан јухарыда Каркари-һундир адлы бир гала да вардыр. Јунан чоғрафијашүнасы Страбон (I әср) гаргарларын Шимали Гафгазда јашадыгларыны кәстәрмишдир. Гафгаз Албанијасы дәвләтинин тәдгигатчыларындан бири олан К. В. Тревер III әсрдә Албанијада Гаргар дүзү адлы јерин мөвчуд олдуғуну гејд едир. Тарихчи алим Камал Әлијев гаргарларын түркдилли олмасыны кәстәрир. Јухарыда дедикләримизә јекун вурараг дејә биләрик ки, гаргарлар ути, албан вә дикәр түркдилли халгларла биркә Гарабағын гәдим сакини һесаб олунурлар...

Хочалы рајонундакы Гаргар дағ силсиләси, Гарабагдакы Гаргар

дүзү, Хочавөнд рајонундакы Гаргар (Һерһер) кәнди, Кәдәбәј рајонундакы Хархар кәнди, Газахстандакы Каркарлы дагы, Түркмәнстандакы Гаргар чајы вә с. Гаргар сөзүнүн кениш ареалындан хәбәр верир. Орта әсрләрдә Бејләган рајону әразисиндә Кәркәр адлы кәнд дә олмушдур.

Гатыр јајлағы

Топонимик арашдырмалардан бу гәнаәтә кәлирик ки, орографик объектләрин бир чоху өз адында ев һејванларынын адларыны әкс едирир. Белә зоонимик оронимләрдән бири дә Шуша рајонунда гејд алынмыш Гатыр јајлағыдыр. Үмумијјәтлә, гатыр - ат (мадјан) илә еркәк ешшәјин гибриди олан јүк һејваныдыр. Бәдәнинин харичи көрүнүшүндә һәр ики нөвүн әләмәтләри өзүнү ајдын шәкилдә көстәрир. Гатырдан јүк, гошгу вә миник һејваны кими һәлә ерәмиздән чох-чох әввәлләрдән истифадә етмишләр. Јајлаг дедикдә мөстәраанын јај заманы отарылан әразиси нәзәрдә тутулур. Дағ шөһәриндә чохла јүк көтүрмәси, чәтин кечидләри олан шөһәримли дағ јоллары илә кәдә билмәси вахтилә гатыры ән шөһәли һөглијјат васитәсинә чевирмишдир. Елә бу сәбәбә кәрә дә гатыр һејван ады илә бағлы бир чох кечилмәз јајлаг, јохуш, дәрә вә шөһәриндәрилмишдир: Гатыр јајлағы (Шуша рајону), Гатыр дәрәси (Чабарыл рајону), Гатыр чухуру (Лачын рајону), Гатыр јохушу (Зәңкилан рајону) вә с.

Гатырчы јолу

Елә топонимләримиз вар ки, онлар игтисади һәјатла бағлы тараныб-формалашмышлар. Шушанын Ханалы кәндиндә гејд алынған Гатырчы јолу топоними дә беләләриндәндир. Гатырчы јолу чоғрафи ады мүхтәлиф пешә вә сәнәтлә бағлы әмәлә кәлмиш топонимдир. Топоним "гатырчыларын јолу" мө'насындадыр.

Гејбалы кәнди

Гејбалы кәнди (бә'зән Гајыбалы да јазырлар) Шуша рајонунда, Гарабағ силсиләсиндә, Гаргарын голу олан Хәлфәли чајынын сол аһиләсиндә, рајон мәркәзиндән 8 километр шимал-гәрбдә јерләшир. Бу јашајыш мөнтөгәсинин ады кечмишдә Гејбалыкәнд адланмышдыр. Гејбалы топоними гисмән тәһрифә уғрамышдыр. Гејбалы јашајыш мөнтөгәсинин Чөнуби Азәрбајчанын Хој маһалындакы Гејбәјли кәндиндән көчүб кәлмиш аиләләр салмышлар. Бу топонимин мәнәси дегиг мөлум олмаса да, бә'зи тәдгигатчылар ону Гејбалы шөх ады илә әлагәләндириләр.

Кәнд еһалисинин әсас мөшғулијјәти һејвандарлыг олмушдур.

Бә'зи мәнбәләрдә гајы тајфа ады кими верилир. Балы - мөһкәм", "чәсур" вә с. анламда ишләнир. Јүн хағанынын оғлунун

ады да **Кајы** олуб. Кајы сөзүнүн башга бир мә'насы "илан" демәкдир...

Гәжир гајасы

Шуша рајону Һразисиндә, Јухары Гушчулар кәнди јахынлығында гејдә алынган ороним **Гәжир гајасы** адланыр. Гарабаг диалектинин Гушчулар шивәсиндә "Гачар гајасы" ифадәси "Гәжир гајасы" шәклиндә ишләнир.

"**Гәжир**" сөзү Гачар сөзүнүн аберватурасыдыр. Ороним ағгојунлу Гачар тајфасынын ады илә әлагәдардыр. Габаг Асијада сулдуз, чәлајир вә танғыт тајфалары әсасында јаранмыш гачарларын бир гисми әввәлчә Суријада јашамышлар. Сонралар Әмир Тејмур вә оғлу Мираншаһ гачарлары Ирана вә башга Һразиләрә кәчүрмүшдүр. Гачарларын бир һиссәси ХҮП әсрдә Гарабага вә Кәнчәјә кәләрәк һәмин Һразиләрдә мәскунлашмышлар. ХҮ әсрдә гызылбашларын тәркибинә дахил олан гачарлар Сәфәвиләрин һакимијәтә кечмәләринә јахындан кәмәклик етмишләр. Ирандакы гачарлар сүлаләси дә гачарлар тајфасындан иди. XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә Гафгазда ондан чох Гачар адлы кәнд олуб.

Гачар сөзү түрк улусунун ады илә бағлыдыр. А. Бакыхано-ва кәрә гачарлар Иран вә Азәрбајчанда орта әсрләрдә ағалыг едән чәлајирләрин бир голудур. Булакү сүлаләсиндән Аргун ханын мүәллимәи Хорасан вә Астрабад һакими Сыртаг Нојан ханын оғлунун ады Гачар имиш. Онун ады илә өз гәбиләси **Гачар** адланмышдыр. Гачар түркләринин Гарабага, Кәнчәјә, Ширвана, Ирәвана Әмир Тејмур тәрәфиндән кәчүрүлмәси елми дәлилләрлә артыг сүбүт олунмушдур. Сонралар гачарлар Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләринә јајылмышлар. Кәнчә ханы Чавад хан гачар нәслиндән иди. Мәшһур гачар тајфасы әмирләриндән Пири бәји, Дәрәчә султаны, Шаһверди Султан Зијадоғлуну, онун оғлу Хәлил Султаны, Ибраһим бәји, Будаг ханы, Көкчә Султаны, Јусиф Хәлифәни (Кәнчә), Мирзә Әли Султаны, Губад бәји (Хорасан), Һүсејн бәји (Ширван), Сүләјман бәји (Гәзвин) вә башгаларыны кәстәрә биләрик.

И. Петрушевскијә кәрә, гачарлар монгол јүрүшләри заманы Орта Асијадан кәлмиш, бир мүддәт Иранда, сонралар исә Азәрбајчанда јашамышлар.

Республикамызда вә онун һудудларында гачар етноними илә бағлы чохлу топонимләр вар. Онлара нүмунә олараг Бәрдә рајонундакы Бәјүк Гачар вә Кичик гачар ојконимләрини, Фүзули рајонундакы Гачар кәндини, Гачар мешәсини, Хызы рајонундакы Гачар дәрәсини, Губа рајонундакы Гачар Зејид кәндини, Гәбәлә рајонундакы Гачар мешәсини, Ермәнистандакы Гачаран гәсәбәсини вә башгаларыны кәстәрә биләрик.

Гачар гајасы ороними еһтимал ки, Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын ордуларынын Азәрбајчаны бирләшдирмәк уғрунда Гарабага һүчүму заманы онун гошунларынын бурада олмасы, бурадан кечмәси илә әлагәдар јаранмыш аддыр.

Гызылгаја

Республикамызын Һразисиндә рәнк билдирән сөзләрдән вә релјеф формалары ифадә едән терминләрдән ибарәт јаранмыш оронимләр чохдур. Онлардан бири дә Шуша рајонунда, Малыбәјли вә Ханалы кәндләри јахынлығында гејдә алынмыш **Гызылгаја** оронимидир. Гызылгаја топоними рәнк билдирән гызыл сөзүндән вә релјеф формасы ифадә едән **гаја** оронимик термининдән ибарәтдир. Топонимин тәркибиндәки гызыл сөзү "гырмызы" мә'насы билдир. Үмумијјәтлә, "гызыл" сөзү дағ, гаја, тәпә вә с. сөзләрлә шәкәләнән оронимләрдә "алгырмызы", "гырмызы", "парлаг сары", "гызылы рәнкә чалан" мәнәларында ишләнир. **Гызылгаја** топоними "гырмызы, гызылы рәнкә чалан гаја" мәнәсындадыр. Гаја вулкан мәншәли олдуғу вә сүхурлары гырмызы, гызылы рәнкә чалдығы үчүн бәлә алаңдырылмышдыр. Доғрудан да, зәнкин мәрмәр јатаглары бу гаја конардан гырмызы, гызылы рәнкә кәрүнүр. Гајанын бәлә јерләри хырда мамырла өртүлмүшдүр.

Гызылгаја орониминә Абшерон, Ағдам, Бабәк, Газах, Губа, Губадлы, Гусар, Зәнкилан, Исмајыллы, Јардымлы, Кәлбәчәр, Корабај, Коранбој, Лачын, Лерик, Товуз, Фүзули, Ханлар, Хочавәнд, Тарбағалы, Чулфа, Шәки, Шәмкир, Шәрур рајонларында да раст кәлишир.

Гызылдаш дағы

Шуша рајонунда гејдә алынмыш орографик объект. Дағын ады гызыл вә даш сөзләриндән ибарәтдир. Гызыл - "гырмызы" мәнәсында ишләнмишдир. Оронимидә даш сөзүнүн мүхтәлиф мәнә чаларлары вардыр: "гаја", "даш", "филиз" вә с. **Гызылдаш дағы** сүхурларынын рәнкинә, јә'ни, Гызылы рәнкә чалмасына кәрә белә алынмышдыр. Дағ бурадакы гырмызыја чалан вулкан мәншәли сүхурлу даша (гајаја) кәрә белә ад алыб.

Гарабаг, Гах, Губадлы, Зәнкилан вә Лерик рајонларында да **Гызылдаш** ороними гејдә алыныб...

Гырмызы дәрә

Топонимиямызда раст кәлдијимиз гырмызы сөзү мәчәзи мә'нада рәнкли, ал, гызылы, парлаглыг, кәзәллик, ајдынлыг, шадлыг вә шәкәләнмәклә бәрәбәр һәм дә объектин рәнкини билдирир. Шуша рајону Һразисиндә гејдә алынмыш Гырмызы дәрә орографик объект бурадакы гырмызы термини сүхурларынын рәнкини өзүндә әкс етдирир. Дәрә - релјефин узунсов вә дар чөкәк формасында, адәтән, сүхурлу олур. Дәрәләр үчүн әсас характеристик чәһәт бир башдан олан мәншәли маңли олмасы вә бир-бирини кәсмәсидир. Дәрә термини бурада "чәјын ахдығы јер", "дүзәнликдә олан узун формалы сүхур" вә с. мә'наларда ишләнир. Шушадакы бу ороним

сүхурларынын рөнкинө көрө гырмызы адыны алмышдыр.

Лачын, Товуз районларында да *Гырмызы дәрә* адлы орографик объект гејдә алынмышдыр.

Гырхбуғумлу јал

Шуша районунда, районун Лачын илә сәрһәд әразисиндә гејдә алыннан марағлы оронимләрдән бири дә Сәфиханлар кәнди јахынлығындакы **Гырхбуғумлу јал** адланыр. Топоним **гырх**, **буғум** вә **јал** сөзләриндән ибарәтдир. Бу чографи адын тәркибиндәки гырх компоненти сәј билдирир; буғум компоненти исә "һиссә", "кәсик" мә'насы дашыҗыр. Дағын ән һүндүр зирвәләрини бирләшдирән хәттә, дикдирә, дағ башына јал дејилир. Јал мүсбәт релјеф формасы билдирән терминдир; оронимин тәркибиндәки - лу исә мәнсублуг ифадә едән шәкилчидир. Доғрудан да, бу орографик объект чохлу һиссәләрдән, буғумлардан ибарәтдир. Јал чох кәсик-кәсик һиссәләрдән ибарәт олдугу үчүн белә адландырылмышдыр. **Гырх** сәјсә "чохлуг" ифадә едән сөздүр. Јерли мә'лумата көрә, топоними гырхбуғум (јолоту) чохиллик от вә ја жарымкол биткисинин ады илә әлагәләндириләр. Бу топоним фитонимләрдән әмәлә кәлән микротопонимләрдәндир.

Лачын районунда да **Гырхбуғумлу јал** орографик объекти гејдә алынмышдыр.

Гырхгыз јайлағы, Гырхгыз гајасы

Гырхгыз јайлағы вә Гырхгыз гајасы Шушанын Лачын району илә сәрһәд әразисиндә, Гарабағ силсиләсиндә јерләшән, бир тәрәфи сылдырым, јалчын гајалығлар, дикәр тәрәфи исә сых мешәликләрдән ибарәт олан жүксәкликдәдир. Гырхгыз јайлағы да дахил олмагла Азәрбајчанда әксәр јайлағлар дәниз сәвијјәсиндән орта һесабла 2800 метр жүксәкликдә јерләшир. Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларындакы алп вә субалп чәмәнликләри гојунчулуг үзрә гәдим јайлағлардан һесаб олунур. **Јайлағ** - јай ајларында мал-гаранын отарылдығы әразиә дејилир. Гәдимдән Гырхгыз јайлағынын јамачларында вә әтәкләриндә малдар тајфаларын јайлағлары јерләшмишдир. Гырхгыз јайлағынын зирвәсиндә **Гызгала** адланан гәдим гала харабалығы вар. Бу галанын **гырх гыз** үчүн тикилмәси илә бағлы халг тәрәфиндән мүхтәлиф рәвәјәтләр дә гошулмушдур. Бәлкә дә јайлағын Гырхгыз адланмасы бу рәвәјәтләрлә әлагәдардыр: бир рәвәјәтә көрә, Шәһәрдә залым олан бир һөкмдар вармыш. Бу һөкмдар көзәл гызлары зор илә ө һәрәмханасына апарармыш... Гырх көзәл гыз һәрәмханаја кетмәјиб гачыр. һөкмдар гошун кәндәрир ки, онлары тутуб һәрәмханаја кәтирсинләр. Гызлар гошуну көрөндә Аллаһа јалварыб дуа едирләр ки, онлары даша дөндәрсин; Аллаһ да онлары даша дөндәрир. **Гырхгыз гајасы** да бу рәвәјәтлә әлагәдар олараг белә адландырылмышдыр.

Кәлбәчәр вә Лачын районларында да *Гырхгыз* орографик объект аллары гејдә алынмышдыр.

Гозлу јер

Шушада - Хәлфәли вә Шырлан кәндләри јахынлығында гејдә алыннан топоним. **Гозлу јер** Гоз биткисинин ады илә әлагәдар адланмышдыр. Орада чохлу сәјда гоз ағачлары олдугу үчүн топоним белә адланмышдыр.

Гузгунлу гаја

Гузгунлу гаја ороними Шуша районунун Сәфиханлар кәнди әразисиндә гејдә алынмышдыр. Гузгунлу гаја топоними гузгун топониминдән тәрәмиш микротопонимләрдәндир. **Гузгун** - сәричәкимләр дәстәсинин гарғалар фәсиләсиндән әсасән отураг гүшәдур. **Гаја** мүсбәт релјеф билдирән терминдир. Топоним һәмин гајадә гузгун гушунун вахтилә чохлу олмасы илә әлагәдар белә ад алынмышдыр. Гузгун зооними әсасында формалашан топонимләр гүшәдур. Чәбрајыл районунда Гузгунлуг гидроними дә гејдә алынмышдыр.

Гурбан тәпәси

Гурбан тәпәси орографик объекти Ағванбашы дејилән әразидән лачын јухарыда јерләшир. Топонимин тәркибиндәки **Тәпә** мүсбәт релјеф формасы ифадә едән терминдир. Јерли мә'луматлара көрә, белә ад кечмишләрдә мүәјјән етигадларла, нијјәтләрлә әлагәдар гурбанлар кәсиләрмиш. Бу әразинин Ағванбашы дејилән сәһәдә олдугуну нәзәрә алсаг, һәмин етигад вә нијјәтләрин ағванларла/албанларла бағлы олдугу гәнаәтинә кәлә биләрик.

Гушчулар кәнди

(Бах:Ашағы вә Јухары Гушчулар кәнди)

Гушчулар чајы

Бу чајын адына Ағчај да дејирләр; Чајын јатағында ағ рәнкли шәнгиш дашларынын олмасы вә көпүјүнүн шәффафлығына көрә чај белә ад алмышдыр. **Гушчулар чајы** Шуша вә Хочалы районлары сәрһәдләри әразисиндә ахан Гаргар чајынын голудур. Гушчулар чајынын узунлуғу 12 километрдир. Чај кечмишдә јахынлығда, онун сәһилиндә вахтилә мөвчуд олмуш Гушчулар кәндинин ады илә адландырылмышдыр. Бу топоним түркдилли **гушчу** тајфасынын ады илә бағлыдыр. Гушчуларын јайылма ареаллары чох кенишдир. Тәкчә XIX әсрдә Гафгазда **гуш** компоненти илә бағлы гырха гәдәр топоним гејдә алынмышдыр. Гушчу этнониминә түркдилли халгларын

яшадыгы бир чох эразилөрдө раст келинир. Гушчу этнониминө һәммин көкдөн олан адамлары билдирмәк үчүн этнонимин адынын сонун - лар шөкилчиси артырылаарг кәмијјәт топоними жаранмышдыр. Тарихи фактлар гушчуларын гәдим етник ад олдуғуну кәстәрир. Елхани (Һулаку) һөкмдары Өлчәјту ханын дөврүндә (1304-16) гушчу улусу ғыпчаг тајфа иттифагына дахил иди. Бә'зи мәнбәләрә көрә, **гушчулар** Баты ханын (1224-56) әсас һәрби гүввәләриндән бири иди. Тәкудар (1282-84) вә Аргун хан (1284-91) дөврләриндә нүфузу жүксәк олан сәркәрдәләрин әксәријјәти Гушчу тајфаларындан иди. Гушчу тајфаларындан чохлу ичтимаи вә сијаси хадимләр јетишмишди. Гушчу - һәм дә "ев гушлары мütәхәссиси" демәкдир.

Коранбој вә Шуша рајонларында гушчу тајфасынын ады илә бағлы Гушчулар кәнди дә вар. (Өләвә: бах, Лухары Гушчулар кәнди)

Дасны чорс Мейдинин јурду

Гарабагда, Шушада Мейди бәј адлы бир нәфәр "Дасны чорс" ләгәби илә мәшһур иди. Бу ләгәб она тәсадүфән верилмәмишди. Шуша тојларынын демәк олар ки, һамысында иштирак едән Мейди бәј һәр нәфә чалғычылар "Дасны чорс" (Он дөрд) һавасыны сифариш вериб ојнајарды, о, бу һаваны ојнајаркән ајағынын бирини галдырыб. О бирини ендирәрәк тапанчасындан һаваја атәш ачарды. Тојдакы иштиракчылар да һамысы бир нәфәр кими онун бу һәрәкәтинә әл чалардылар. Бу һаваны чох көзәл ифа етдији үчүн она "Дасны чорс" Мейди бәј дејирдиләр. Онун Шушадакы мүлкүнә дә "Дасны чорс Мейдинин јурду" дејилирди.

Даш мәһәл

Шушанын Гушчулар кәнди јахынлығында гејдә алынмыш **Даш мәһәл** микротопоними нахырын јәј ајларында, күнорта заманы топландыгы јерин адыдыр. Һәмин јер Ағчајын кәнарындадыр. Һәмин эрази сал дашлардан ибарәт олдуғу үчүн јерли әһали бураны **даш мәһәл** (бә'зән даш мәһлә дә дејирләр) адландырмышдыр.

Дашадүз

Шуша рајонунда, Гарабаг силсиләсиндә гејдә алынған орографик объект. **Даш** сөзүнүн оронимијамызда мүхтәлиф мәнә чаларлары вар: "гаја", "даш", "чынғыл", "гум", "филиз" вә с. **Дашадүз** топониминдәки "даш" компоненти "гаја" мәнәсындадыр ("Гајадүз"). Дүз - јошушу, ениши, чухуру, тәпәси олмајан, үмуми фондан чох да кәнара чыхмајан һамар релјеф сәтһидир. Оронимләрин јаранмасында дүз термининин мүһүм ролу вар.

Дашалты кәнди

Шуша рајонунда, рајон мәркәзиндән 5 километр чөнубда, Гарабаг әразисинә етәјиндә, Гаргар чајынын голу олан Зарыслы (Дашалты) чајынын сол саһилиндә јерләшән кәнд. Әһалиси мин нәфәрә јахын иди. Гејвандарлыг вә тахылчылыг әсас мәшгулијјәт сајылырды. Кәндә орта мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, хәстәхана, сәнәтургү, автомат телефон стансијасы вә с. варды. Мүхтәлиф мүһүм галалары, ХҮШ әсрдә Ибраһимхәлил ханын тикдирдији ашмачар св, төвлә вә һамам галыглары, тәбии мағаралар да **Дашалты** кәндиндәдир. Узунлуғу 125 метр, ени вә һүндүрлүјү 10 метр олан Шуша ("Шәһнәзәр") мағарасы да бу кәнддәдир. Бу мағарадан јән қобуд даш чапачаг, чакмаг дашы вә обсидиандан (дөвәкөзү) һазырланмыш алты кичик бычаг, м.ә. IҮ-II минилликләрә вә ермәниин X-XIҮ әсрләринә аид сахсы габлар, орта әсрләрә аид мүһүм тәбии гәбири ашкар едилмишди.

Дашалты - әтрафда јашајан әһалинин Хәзнәдаг адландырдыгы мағаранын адыдыр. **Дашалты кәнди** ХҮШ әсрдә Зәнкәзур әразисинин Дүзәбурд кәндиндән кәлмә азәрбајчанлы вә ермәни ашмачарын Шуша галасынын чөнуб диварларынын етәјиндәки кәндә. **Дашалты** (гајаалты мәнәсында) адланан јердә мәнәләшмәси нәтичәсиндә жаранмышдыр. Бир чох мәнбәләрдә дејирдиләр ки, әһалини бураја Гарабаг ханы Ибраһимхәлил хан кәндүрмүшдүр. **Дашалты** топоними эразинин дағлыг-дашылыг олмасы илә бағлы тәсвири топонимләримиздәндир. Кәнд **даш** алтында - гаја алтында јерләшдији үчүн белә адландырылмышдыр.

Дашалты чајы

Шуша рајону эразисиндән ахан чај. **Дашалты** (адына бәзән **Зарыслы** да дејирләр) чајы гаргар чајынын голудур. Бу гидронимин ады эразисиндән ахдыгы ејниадлы кәндин ады илә әлагәдар олараг адландырылмышдыр. Шушанын чөнуб тәрәфиндән ахан бу чај Агә көрпүсү јахынлығында Хәлфәли чајы илә бирләшиб Гаргар чајына төкүлүр. Чајын узунлуғу 25 километрә јахындыр.

Дашлы булаг

Дашлы булаг Шушанын Гушчулар кәндиндә гејдә алынмыш гидронимдир. Бәзән јерли әһали булагын адына **Дашды булаг** да дејирләр. Булагын јери дашлы, гајалы олдуғу үчүн топоним белә адландырылмышдыр. **Дашлы булаг** топониминин мәнәсы "**дашлы** јердән чыхан су" демәкдир. О, тәсвири топонимләрдән һесаб олунар.

Дәвә дәрәси

Һејван адлары илә әләгәдар јаранмыш оронимләр Шуша рајону Һәзисиндә дә чохлур. Онлардан бири дә Малыбәјли кәндинин чәнубунда јерләшән **Дәвә дәрәсидир**. Азәрбајҗанда бир чох дәрә вә төпә вахты илә орада отарылан дәвәнин адыны өзүндә әкс етдирир. Дәрин дәрәнин јарғаны кәнардан баханда дәвәјә, дәвә белинә бәнзәдији үчүн **дәрә** белә адландырылмышдыр. Һазырда бир нечә инзибати рајонда (Абшерон, Ағсу, Губадлы, Салјан, Шамаһы вә с.) вә бәзи горуғларда **дәвә** сахланылыр. **Дәвә** - дәвәкимиләр фәсиләсиндән чүтдырнағлы көвшәјән һејван чинсләриндәндир. Дәвәләрдән нәғлијјат саһәсиндә XX әсрин биринчи рүбүнәдәк кениш истифадә олунмушдыр. Дәрә - хәтти истигамәтдә узанан релјефин нисбәтән дар вә узунсов чөкәк, адәтән әјри-үјрү олан формасыдыр. "Чәј јатағы", "Чәјын ахдығы јер", "узун дәрин чухур" вә с. дәрә термининин мә'на чаларларындыр. Дәвә ады илә бағлы Дәвә төпәси (Јевлах вә Көјчәј рајонлары), Дәвә каһасы (Јачын рајону), Дәвә күнеји (Зәнқилан рајону), Дәвә чөкәји (Шәрдаб рајонунун Бәјимли кәнди), Дәвә чухуру (Коранбој рајону, Јухары Ағчакәнд кәнди) вә с. оронимләр гејдә алынмышдыр.

Губадлы рајонунда **Дәвә дәрәси** орографик объекти дә гејдә алынмышды...

Дәвәбатыран

Шуша шәһәри әтрафында истираһәт етмәли, сәфалы, тәмиш һавалы јерләр чохлур. Онлардан бири дә јерли әһали арасында **Дәвәбатыран** адландырылан Һәзидир. Шушалылар вә шәһәрин гонағлары бу сәфалы јерләрдә истираһәт етмәји чох севирдиләр. Бу топонимин мәнасыны мүхтәлиф чүр јозанлар вар. Истираһәт күшәсинин ашағысында јерләшән дәрин дәрә һәтта, көвшәјән чүтдырнағлы ири дәвәләри дә "**батырдығы**", "кизләдији" үчүн ороним белә ад алмышдыр...

Дәјирман архы

Дәјирман архы Шуша рајонунун Малыбәјли кәнди Һәзисиндәдир. Топоним ики сөздән - **дәјирман** сөзүндән вә **арх** гидронимик ваһидиндән ибарәтдир. Дәјирман - дәнүјүтмә техникасына әсаһанан, ун истәһсал едән мүәссисәдир. Арх - сујү мәнбәдән мүәјјән саһәјә даими вә мүвәғтәти ахытмағ үчүн пајлајыч гурғудур. Чох гәдим тарихә малик олан архлардан әсасән сувармә шәбәкәси кими истифадә олунур. Арх апелјативинин вә дәјирман сөзүнүн иштиракы илә **Дәјирман архы** топоними јаранмышдыр. Топоним "дәјирман олан арх" мә'насындадыр. Дәјирман сөзүнүн иштиракы илә гејдә алынмыш топонимләрә **Дәјирмандағы** (Кәдәбә рајону), **Дәјирмантәпәни** (Фүзули вә Хачмаз рајонлары), **Дәјирман**

Һәзисини (Хочалы рајону), **Дәјирманјаны кәндини** (Јачын рајону), **Дәјирманлы кәндини** (Күрдәмир рајону) вә башгаларыны кәстәрмәк чәдәр.

Дәлигојунлар

Шушада һәмишә "әли кәтирән" бир јахшы гумарбаз вар имиш. Бир күн Москва гумарбазларындан бири бир чөмодан червон пул, һәһәл вә дикәр гијмәтли даш-гаш көтүрүб Шушаја гумар ојнамаға кәтир вә һәмин шушалы гумарбаза онунла ојнамағы тәклиф едир. Бәзиләшәб гумар ојнамаға башлајырлар. "Банкы" биринчи гонағ тәјфәси олур;кәтирдији чөмоданы "банк" гојур. Јерли гумарбаз кәтирәтә бахыб ортаја гонағ гојдуғундан артыг пул гојур. Нә исә, аз вақт әрзиндә шушалы гумарбаз москвалы һәмкарынын бүтүн пулларыны удур, онун чамаданыны да өз гаршысына көтүрүб гојур. Оңун бу тезликлә гуртарачағындан әсәбиләшән русиялы рәғибинә "Һәһәлшәдиј баран" ("дәли гојун") дејиб гумар мәчлисини тәрк едир. Бу о замандан һәмин шушалы гумарбаз "Дәли гојун", онун тәјфәси вә "**Дәлигојунлулар**" адланыр. Онларын јашадығлары мөһәлләјә дә бәзиләри "**дәлигојунлулар мөһәлләси**" дејирдиләр.

Дотәләб (Довтәләб, Дабтәләб) дағы

Дотәләб (Дабтәләб) дағы Шуша шәһәринин шәрг тәрәфиндә, рајон мәркәзиндән 2 километр мәсафәдә, Гарабағ силсиләсиндә јерләшир. **Дотәләб дағы** о гәдәр дә һүндүр дејил. Оронимин Дотәләб мәнасыны мүхтәлиф мөвгедән әсаһандырмаға чалышырлар. Бәзи топониматчылар бу топоними до/ду/дү вә тәләб компонентләри илә бәһәс едирләр. Дү - фарс дилиндә ики демәкдир. Дотәләбин шәһәрә баһан тәрәфиндән јол гуртаран јердә һәмин нәғлијјат јолу ики истигамәтдә давам едир. Топонимин тәркибиндәки до компонентини тәһәс (фарсча "гачыш" демәкдир) илә дә баглајанлар вар. Ханлыг заманы һамар олан Дабтәләб дағында пәһләванлар гуршаг тутуб күчләшәрмишләр. Буна кәрә дә, будағ "Һүнәр мејданы" кими мөшһур иди.

Дум

Шуша бөлкәсинин Малыбәјли кәндинин кәнарында гејдә алынмыш орографик объект белә адланыр. Ады әслиндә **Домдур**. XIX әсрә тикилмишдыр. "Зәјежниј дом"лар русларын Азәрбајҗанда, Гарабағда ишғал етдикләри Һәзисини идарә олунмасы үчүн күчүндүкләри мүхтәлиф чохсајлы васитәләрдән биридир. Јерли кәндинин дилиндә "Зәјежниј дом" ифадәси әввәлчә "Зәјежнидум"а әврилмиш, сонралар "Зәјежниј" компоненти атыларағ елә **Дум** кәндиндә ишләнмишдыр. 1905-чи илдә олан һадисәләр заманы кәндиләр тәрәфиндән јандырылан "Дум"ун бинасындан чох кәндиләр тәмир едиләрәк колхоз анбары кими истифадә едилмишдыр.

Шуга һөкүмәтиндән (Бөжүк Октябр Сосиалист Ингилабы) әввәл Дум һәм дә мүвәтәти һәбс отағы олмушдур. Белә бир ләтифә сөйләжирләр ки, Малыбәјлинин сон јүзбашысы Сәлим бәј бир күн Мәшәди Чүмшүдү (ханәндә Чүмшүд, Һәмид Малыбәјлинин гардашы) бир нечә јолдашы илә гумар ојнадығлары үчүн "Дум"а салыр. Бир нечә саатдан сонра бурада һелә чох сахланаचाғыны баша дүшән Чүмшүд ханәндә рәгиби Мәшәди Тејмурун јашадығы мәһләјә ишарә едәрәк дејир: "Көрәсән Һамам мәһләси билмир ки, Мәшәди Чүмшүдү Дума салыблар?"...

Дүканлар кәнди

Дүканлар кәнди Шуша рајонунда, Гарабағ силсиләсиндә, рајон мәркәзиндән 8 километр шимал-тәрбдә, дағлыг әразидә јерләшир. Әһалиси әсасән һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғул олурду. Бәзи сәбәбләрдән әһалиси кәнди тәрк етмишдир. Јерли мә'лумата кәрә, Дүканлар јашајыш мәнәтәғәси әразисиндә вахтилә бир нечә дүкан олдуғу үчүн топоним белә ад алмышдыр. Дүкан сөзүнүн сонуна һәммин тәбәғәдән олан адамлары чәм формада билдирмәк үчүн - лар шәкилчиси артырылараг Дүканлар кәмијјәт топоними јаранмышдыр. Дук/тук вә ја дүк/түк адлы гыпчаг гәбиләси дә вардыр.

Дүлдүл

Шуша рајонунун Малыбәјли кәнди әразисиндә гејдә алынмыш орографик объект Дүлдүл адланыр. Топонимин белә адланмасы јерли әһали арасында Һәзрәт Әлинин Дүлдүл атынын изинин куја орада олмасы инамы илә бағлыдыр. Һәммин әразини јерли сакинләр мүгәддәс һесаб едирдиләр.

Енли дөш

Шуша рајону әразисиндә гејдә алынған спесифик оронимләр чохдур. Белә метафор адлардан бири дә Енли дөш адланыр. Енли дөш орониминдән енли сөзү көндөләни "узун олан кениш саһә" мәфһумуну ифадә едир. Дөш дедикдә "јамачын јухары јарысы", "дағын, тәпәннин јухары һиссәси илә әтәји арасындакы саһә", "да јамачынын јухары вә орта һиссәләри арасындакы һиссә" нәзәрдә тутулур. Кәлбәчәр рајонунда да Енли дөш ороними гејдә алынмышдыр.

Әвәликли әрази

Шуша рајону әразисиндә, Гарабағ силсиләси әтәјиндә Малыбәјли кәнди јахынлығында јерләшән саһә. Бу орографик объект ады гырхбуғум фәсиләсиндән олан бириллик вә ја чохилик әвәлилик биткисинин ады илә бағлыдыр. Һәммин әразидә узунсов јумуртавар и жарпағлары нөвбәли дүзүлән, мејвәси үчтилли тохумча олан, хал

тәбәәтиндә вә еләчә дә, Азәрбајчан мәтбәхиндә кениш истифадә олуған әвәлик от вә јарымкол биткиси чох битдији үчүн топоним белә ад алмышдыр. Фүзули, Хочалы, Чәбрајыл вә с. рајонларда да әвәликли әрази орографик объекти гејдә алынмышдыр.

Әзкилли дәрә, Әзкилик

Азәрбајчан оронимијасында мејвә ағачы нөвләри адларындан дүзүлән јүзләрлә орографик адлар мөвчуддур. Бунларын арасында әзкил биткисинин адыны өзүндә әкс етдирән мүсбәт вә мәнфи рејјәф формаларына да раст кәлирик. Шуша рајону әразисиндә гејдә алынмыш Әзкилли дәрә ороними дә белә чоғрафи адлардандыр. Әзкил - кул-чичәккиләр фәсиләсиндән жарпағы төкүлән битки инсандыр. Әзкил ағачынын (колунун) һүндүрлүјү 3-6 метр олур; онун шәјрәкли вә дәјирми мејвәси, лансетшәкилли жарпағлары, отураг, яри ағ чичәкләри олур. Әзкил бағларда, оранжерејаларда бечәрилир. Малыбәјли кәнди јахынлығында Әзкилик дејилән әрази вардыр.

Агсу, Гәбелә, Кәдәбәј, Лачын, Товуз, Шәмкир вә башга әразиләрдә дә Әзкилли дәрә, Әзкилик адлы орографик объектләр гејдә алынмышдыр.

Әлиһәсәнбәјин бағы

Шушадакы истираһәт кушәләриндән бири дә Әлиһәсәнбәј бағы адланыр. Бура чох сәфалы бир јердир; бир тәрәфдә гыжылты илә аман дағ чајы, бир тәрәфдә бөјүрткән коллары, бир тәрәфдә галын шешә, тут ағачлары, бир тәрәфдә исә булгур булаг буранын чәннәт шимасындан хәбәр верир. Бу истираһәт бағыны, тут ағачларыны Әлиһәсәнбәј (Әли Һәсән бәј) јаратдығы, әкдији үчүн бағ да онун ады илә адландырылмышдыр. Јерли әһали бу орографик объекттин адыны Әлиһәсән бәјин тут бағы формасында да ишләдир.

Әждаһа булағы

Бу оронимләр, гидронимләр вә с. вар ки, инсанлар тәрәфиндән бу вә ја дикәр һејвана охшадығына кәрә адландырылмышдыр. Шуша рајонунда гејдә алынған Әждаһа булағы вә онун јерләшдији әрази дә Әждаһа охшадығы үчүн белә адланмышдыр. Әждаһа - нағылларда фантастик, ганадлы, од пускүрән вә с. кими тәсвир олуған мөвһүм бир варлыг вә варлыг вә ја әчаиб һејвандыр. Әфсанәләрдән биринә кәрә, куја Әждаһа булағындан чыхан су ади су јох, Әждаһанын јарышыр"...

Әждаһа сөзү илә бағлы чохлу орографик объектләр мөвчуддур: Әждаһа гајасы (Губадлы, Кәлбәчәр вә с. рајонларда), Әждаһа дагы (Шөрүр рајону), Әждаһа дүзү, Әждаһа јалы (Лачын рајону) вә с.

Әликли дәрә

Шуша районунда, Гушчулар кәнди җахынлығында гејдә алынған топоним белә адланыр. Бу ороним әлик һејван ады илә бағлыдыр. **Дәрә** - мәнфи релјеф билдирән терминдир.

Топоним "Әлик олан дәрә" мә'насындадыр. Зоонимләрдән төрәмиш бу тип микротопонимләримиз чоһдур.

Әһәнк гујусу, Әһәнк јанан

Әһәнк гујусу чоғрафи ады Шуша районунун Малыбјәли вә Гушчулар кәндләри әразисиндә гејдә алыныб. Бу игтисади һәјатла формалашан топоним истеһсалла бағлы оларағ јаранмышдыр. Бу тип топонимләрдән бири дә Шушанын Ханалы кәндиндә гејдә алынмыш **Әһәнк јанан** топонимдир. **Әһәнк** - әсасән, калсиум-оксиддән ибарәт олуб, ағ рәнкдә, хырда парчалар шәклиндә табашир, әһәнкдашы вә с карбонат сүхурларынын фырланан собаларда вә күрәдә 1100-1300°С дә јандырылмасы мөһсулудур. Ханалы кәнди җахынлығында дә Әһәнкјанан топоними гејдә алыныб.

Зал јери

Малыбјәли кәндинин шимал-гәрбиндә гејдә алынмыш орографи объект ады **Зал јери** адланыр. Һәмин әразидә кениш саһә, әрази, јер олдуғу үчүн топоним белә ад алмышдыр.

Заманәпәјәси кәнди

Шуша районунда, Гарабағ силсиләсиндә, район мәркәзиндән тәхминән 8 километр шимал-гәрбдә јерләшир. Әһалиси әсасән һејвандарлығ вә тахылчылығла мөшғул олурду. Бә'зи мәнбәләрдә кәндин әсл ады **Аманпәјә** шәклиндә гејдә олунуб. **Заманпәјә** ојконими **Заман** шәхс адындан вә **пәјә** (төвлә) компонентләриндән ибарәтдир. Бу јашајыш мәнтәгәсинин әсасыны Хәлфәли тајфасын мәнсуб олан аиләләр гојмушлар.

Пәјә - релјефдән асылы оларағ газма, јарымгазма вә јерүстү мал гара сахланбылан тәсәррүфат тикилисидир. Заманпәјә топоним "Заманын пәјәси, төвләси" мә'насындадыр. Бу топоним һејвандарлығла бағлы формалашмыш топонимләрдәндир.

Зарыслы кәнди

Зарыслы кәнди Шуша районунда, Гарабағ силсиләсиндә Сарыбаба дағынын өтјиндә, Гаргар чајынын голу олан Зарыслы чајынын саһилиндә, район мәркәзиндән 6 километр чәнубдә јерләшир. **Зарыслы кәнди** XIX әсрдә мөшһур Азәрбајчан шаирәси хан гызы Хуршуд Бану Натәвана мөхсус кәндләрдән бири олмушдур.

Бу јашајыш мәнтәгәсинин җахынлығында Зарыс (Зарис) галасынын Гарабалығы да вардыр. Тарихи мәнбәләрдә XIII әсрдән ады чәкилән Зарис топониминин мә'насы там дәғигликлә изаһ едилмәмишдир. Зарыслы ојконимини "Зарысдан оланлар, зарыслылар" формасында һәһәләндирирлар. Кәндин җахынлығындан Зарыслы чајы ахыр. Кәнд әһалиси әсасән һејвандарлығ вә тахылчылығла мөшғул олурду.

Зарыслы чајы

Шуша вә гисмән дә Хочалы районлары әразисиндә ахан чај. 2080 метр һүндүрлүкдән, Гарабағ силсиләсиндән башланан Зарыслы чајынын узунлуғу 25 километр, һөвзәсинин саһәси исә 120 квадрат километрдир. Чајын Шуша шәһәринин кәнарыннан ахары Дашалты чајы адланыр. Әсасән јералты суларла гидаланан Зарыслы чајы кәндкәнди шәһәринин 1,5 километрлијиндә, Аға көрпүсү җахынлығында Хәлфәли чајы илә бирләшәрәк Гаргар чајыны әмәлә кәтирир.

Зарыслы гидроними Зарыслы кәндинин ады илә әлағәдар белә адланмышдыр.

Имамгулулар кәнди, мешәси, булағы

Шуша районунда, Гарабағ силсиләсиндә, дағәтәји әразидә, район мәркәзиндән 14 километр гәрбдә јерләшән кәнд. **Имамгулулар** ојконими **Имамгулу** шәхс ады илә әлағәдардыр. Ојконимин адынын гәрбииндәки - лар компоненти чәм шәкилчиси олуб чоһлығ ифадә кәтирир. Топоним "Имамгулунун нәслиндән оланлар, имамгулукилләр" мә'насындадыр. Топоними имам (инам) вә гулу компонентләри илә һәһәләндирмаға чалышанлар да вар.

Кәндин әразисиндә мөхтәлиф ағачлардан ибарәт ејниадлы мешә вә төркиби инсан сағламлығы үчүн бөјүк әһәмијјәти олан минерал булағ да вардыр. **Имамгулулар** ојконими ејни нәсилдән ибарәт олан шәһәндар чоһлуғуну билдирмәк мөгсәдилә тајфа башчысы адына - лар шәкилчисинин артырылмасы јолу илә дүзәлән кәмијјәт топонимләриндәндир.

Имирли гышлағы

Имирли гышлағы Шуша районунун Малыбјәли кәнди әразисиндә гејдә алынған адонимдир. Имирли сөзүнүн мәнасы һағғында мөхтәлиф фикирләр вардыр. "Оғузнамә" әсәринин шәһәлифи Фәзлуллаһ Рәшидәддин кәстәрир ки, "Оғузун Үчөк кәндундан Дағ ханын дөрд өвладындан икинчисинин ады **Ејмурдур**. Ејмур - "бөјүк ордусу олан тамға, онгон" мә'насындадыр. М. Вәлијев (җаһарлы) иддиә едир ки, **имирлиләр** Сәлчуг тајфасына дахилдирләр. Чоһ куман ки, беләдир. Доғрудан да Имирли/Әмирли адлы Сәлчуг тајфасы вардыр. Ә. Фәрзәли Имирли/Нәмирли топонимини "јер сүју,

һәрәкәтдә олан су" кими мәнәландырыр. Бәлкә дә, *Әмиралылар кәнди* (Хочавәнд рајону), *Әмирвар кәнди* (Чәбрајыл рајону), *Нәмирли* (Ағдам, Ағсу, Јевлах, Күрдәмир) кәндләри вә с. топонимләр *Имирли* тајфасынын ады илә әләгәдардыр...

Иса булағы

Иса булағы Шуша рајону әразисиндә, рајон мәркәзиндән 4 километр мәсафәдә, Гарабағ силсиләсиндә, дәниз сәвијјәсиндән 1500 метр јүксәкликдә, чох мәнзәрәли галын мешәләр гојнунда јерләшән сәфалы истираһәт кушәсидир. Азәрбајчанын, Гарабағын ән мөшһур истираһәт јери һесап олунур. Јерли мә'лумата кәрә, Иса булағы ХҮІІ әсрдә илк дәфә ону галын мешәликдә үзә чыхармыш **Иса** адлы бир нәфәр бичинчинин ады илә бағлы оларағ белә адланмышдыр. Әлбәтгә, башга мүлаһизәләр дә вардыр... Иса булағынын сују һәм сојуг, һәм хејрли, һәм дә көз јашы кими дум-дурудур.

Шушалылар вә шәһәрин гонағлары тез-тез орада истираһәт етмәји хошлајырдылар. Ајры-ајры мусигигиләр, чалғычы дәстәләри истираһәт едәнләри әјләндиридиләр. Иса булағына кәлән һәр чалғычы дәстәсинин өз ханәндәси оларды. Хан әми (Шушински) дә тез-тез орада гардашы тарзән Аллаһјар вә каманчачысы илә чыхыш едәрди. Хан әми охујанда "Һедирилли" ләгәбли бир һамбал да мөчлисә кәләрди. Онун кәлиши һамынын үрәјинчә оларды. Хан әми дә, бүтүн иштиракчылар да (әсасән шушалылар) Һедириллинин рәгсинин азәркәши идиләр. Һедирилли рәгс едәндә отуранларын чоху она шабаш верирди; о да маһны битән кими шабашы чалғычыларә вермәк әвәзинә, өз чибинә басыб арадан чыхарды. Буну кәрәнләр дә үрәкдән күләрдиләр. Марағлыдыр ки, Һедирилли һеч заман ејни мөчлисдә икинчи дәфә ојнамазды. Мөшһур ханәндә, Иса булағынын сусмағ билмәјән бүлбүлү Мүрсәл кишини (сојады һачыјев иди) бүтүн Шушада, Гарабағда һамы таныјырды. О, һәр күн Иса булағына пијада кедиб-кәләрди. Чох әфсуслар олсун ки, Иса булағына ән садиғ олан 110 јашлы Мүрсәл бабаны 1988-чи илдә хаинчәсинә гәтлә јетирдиләр. Иса булағына кәлиб Мүрсәл әминин сәсинә гулаг асмамағ күнаһ сајылырды. Јәгин ки, һәлә бундан сонра да узун мүддәт тарчалан Әвәзин, каманчачы Ширинин мүшәјиәти илә Иса булағында охујан ханәндә Мүрсәлин зәнкуләләри ону ешидиб-кәрәнләрин хатириндән силинмәјәчәкдир...

Ичмәли су кәмәри

XIX әсрин 70-чи илләринә гәдәр Шушада ичмәли су проблеми олмушдур. Әһали ичмәли сују дағлардан, Дашалты вә Хәлфәли чајларынын саһилләриндәки чешмәләрдән тулуғларә долдуруб миң бир әзијјәт һесабына ат вә епшәкләрлә шәһәр дашыјырдылар. 1873-чү илдә әһалини ичмәли су илә тәмин етмәк үчүн Хан гызы Натәван Сарыбаба дағындан Шушаја су кәмәри чәкдирмишди

Һәмән су кәмәри сахсы боруларла чәкилдији үчүн сују сәрин олурду. Анчағ 30 мин нәфәрә јахын әһалиси олан Шуша үчүн су тәләбаты һәм едонмирди. Әслән шушалы олан Тамиров сојады бир ташир Шушаја гајыдарағ харичдә тичарәт илә газандығы кәлир һесабына 1896-чы илдә Сарыбаба дағындан шәһәрә икинчи бир су кәмәри чәкдирир. Шәһәрә јени бир су кәмәринин чәкилмәси һәјәтјаны саһәләрин, мүәссисәләрин, ағачларын вә с. дирчәлмәсинә сәбәб олу. 1910-чу илдә шушалы Чаванширов Шуша шәһәринин мүсәлманлар јашајан мөһәлләсинә үчүнчү су кәмәрини чәкдирир. Һәмни булағ јерли сакинләр тәрәфиндән "**Мамајы булағы**" адланырды.

Јухары Гушчулар кәнди

Јухары Гушчулар кәнди Шуша рајонунда, рајон мәркәзиндән 15 километр шимал-шәргдә, Гарабағ силсиләсиндә, дағәтәји әразидә, Гушчулар чајы саһилиндә јерләшир. Кәндин 600 нәфәрә јахын әһалиси варды. Әһали һејвандарлығ, әкинчилик вә тәрәвәзчиликлә мөшгул олурду. Бир чох тәдгигатчылар гушчулары һунларла, кушанларла, бәзиләри исә гара һунларла әләгәләндирирләр. **Гушчу** этноними илә бағлы топонимләрин һәлә еркән орта әсрләрдә мәрәна чыхмасы күман олунур. ҮІІ әсрә аид мәнбәдә, сармат тајфалары арасында гушиләрин (хушиләрин, гушиләр гәдим пәһләви тәбиләләриндән биринин адыдыр) дә ады чәкилир. **Гуш/куч** - тајфа адындан формалашмыш этнотопонимдир. **Гушчулар** түркдилли этник бирлик олуб Азәрбајчан, гыргыз, өзбәк, башгырд вә диқәр дағларын этнокенезиндә јахындан иштирак етмишдир. XIX әсрдә дағдада түрк мәншәли **гуш** компоненти илә бағлы гырха гәдәр этноним гејдә алынмышдыр. Азәрбајчанда инди дә гуш компоненти илә бағлы чох сајда топонимләр вар: Гушармуд, Гушгала, Гушгаја, Гушара, Гушгона, Гушәнчә, Гушјувасы, Гушлар, Гуштәпә, Гушдаш, Гушһаца, Гушчу, Гушчу-Ајрым, Гушчу-Көрпүсү, Гушчу-Коран, Гушчубаба вә с. Коранбој рајонунда да Гушчулар адлы кәнд вар. Умумијјәтлә, Газах, Дашкәсән, Дәвәчи, Коранбој, Лачын, Шуша рајонларында Гушчу этноними илә бағлы чохла чоғрафи адлар вар...

Јерли мә'лумата кәрә, **Јухары Гушчулар** јашајыш мөнтәгәсини ХҮІІ әсрин орталарында баш вермиш сијаси һадисәләрлә әләгәдар Газах маһалындан көчүб кәлән **гушчу** тајфасына мәнсуб олан әләләр салдығына кәрә кәнд дә бу адла адландырылмышдыр. Этниконимин тәркибиндәки "Јухары" сөзү фәргләндиричи әләмәт олуб кәнди диқәр ејниадлы јашајыш мөнтәгәсиндән фәргләндирирмәк үчүн этнонимә әләвә олунмушдур. "Гушчулар"а аид сөнәдләрин бириндә кәнд олунмушдур ки, Надинин шаһ сечилмәсинә разы олмағ истәмәјән Тадағду, Отузики, Кәбирли, Чаваншир тајфаларынын башчылары Корасана сүркүнә јоллананда Газах вә Борчалы маһалы Қартли һакиминә бәхш едилир. О заман Қартли һакимлијинә бојун әјмәјән Гушчу елинин бир голу сијаси һадисәләрлә әләгәдар Гарабаға

кәлмиш, Малыбәјли кәнди җахынлығында - индики Ашағы Гушчулар вә Јухары Гушчулар обаларыны, кәндләрини өзләринә јурд сечмишләр. Бу әразиләрдә вахтилә Кәңчәли вә Говусараллы адлы јашајыш мәнтәгәләри дә олуб.

Гушчу этнониминә Азәрбајҗандан башга диҗәр түркдилли халгларын јашалығы бир чох әразиләрдә дә раст кәлмәк олар. Бәзи мүтәхәссисләр гушчу сөзүнүн мә'насыны "ев гушу бәсләјән", "ов гушлары мүтәхәссиси" кими дә јозурлар.

Јухары Гушчулар кәнди 11 феврал 1992-чи ил тарихдә ермәни гулдурлары тәрәфиндән зәбт олунашдыр.

Јухары мөһәллә

Шуша шөһәринин ајры-ајры мөһәлләринин тикилмәси тәхминән 3 мәрһәләјә бөлүнүр: биринчи мәрһәлә ХҮІІІ әсрин 50-чи илләриндә шөһәрин ашағы һиссәиндә мөһәлләләрин формалашмасы, гала диварлары вә гәсрләрин тикилмәси; икинчи мәрһәлә ХҮІІІ әсрин 60-чы илләриндән башлајараг ХІХ әсрин әввәлләринә гәдәр давам етмишдир. Бу дөврдә шөһәрин **јухары** һиссәси тикиләрәк ораја "**Јухары мөһәллә**" ады верилмишдир. 1768-чи илдә Көвһәр ағанын бәрпа едиб јениләшдиридији Бөјүк Чүмә мәсҗидинин тикинтиси дә бу дөврә дүшүр; үчүнчү мәрһәлә шөһәр әразисинин дәрә-тәпәли олан саһәсинин тикилмәси вә бурада салынан јени мөһәлләләр дөврүнү әһатә едир ки, бу да 1805-чи илдән сонрақы дөврә аиддир.

Шушанын Јухары мөһәллә дејилән әразисиндә она јарашыг верән онларла гижмәтли тарихи ме'марлыг абидәләри вар иди...

Кафтар дәрәси

Кафтар дәрәси - Шуша рајонунда - Малыбәјли, Гушчулар кәндләри әразисиндә гејдә алынмыш орографик объектдир. **Кафтарлар** - јыртычы мөмәлиләр фәсиләсиндән заһирән итә охшајан һејвандыр; адына корешән дә дејирләр. Оронимијамызда кафтар ады илә бағлы чохлу чоғрафи адлар вар. Еһтимал олунар ки, јерли әһали о әразиләрдә кафтарлары тез-тез көрдүкләри үчүн һәмин саһәјә белә адлар верилмишдир. Бу тип оронимләрә *Кафтар гобусуну* (Гах рајону), *Кафтар јамачыны* (Чәбрајыл рајону), *Кафтар чаласыны* (Гәбәлә рајону, Чухур Гәбәлә кәнди), *Кафтарлы дүзү* (Газах рајону, Орта Салаһлы кәнди), *Кафтарлы гајаны* (Газах рајону) вә с. кәстәрмәк олар. Ағдаш, Гәбәлә, Губадлы, Зәнҗилан вә Зәрдаб рајонларында **Кафтарлы дәрәси** ады да гејдә алынмышдыр.

Кечәлдағ ашырымы

Кечәлдағ ашырымы Азәрбајҗанда, Дағлыг Гарабағда, Шуша рајону әразисиндә, Гарабағ силсиләсиндә јерләшир. Јевлах-Лачын автомобил јолу бу ашырымдан кечир. Кечәлдағ Шушанын 17

кәрттијиндә дәрәдәдир. Бу дәрәдән ахан дағ чајынын сол саһилиндә кәрттијәтдә "Нарзан"дан да јүксәк олан Туршсу сызыр. Туршсу булагындан бир гәдәр ашағыда тәркибиндә даһа чох дөмир олан бир нәчә булаг да вар. Кечәлдағ ашырымынын әтрафы гәрибә дағ һавасы вә көзәл мәнзәрәләрлә зәнкиндир. Дағ Үст плиосенин вулкан вуқурларындан тәшкил олунашдыр. Ашырымын бир нчә гајалы ирвәләри дә вардыр. Бәзән дағын формасына, рәнҗинә көрә дә она ады верилләр. Бунлар ландшафтла бағлыдыр. Кечәлдағ ашырымынын әтрафы чылпаг, биткисиз, **кечәл** олдуғуна көрә, ороним белә чоғрафи ады алмышдыр. Ашырымын һүндүрлүјү 1800 метрә гәдәрди.

Ағдам, Газах, Гәбәлә, Губадлы, Кәлбәчәр, Кәдәбәј, Лачын, Төртөр, Фүзули, Шаһбуз, Шөрур вә башга рајонларда да Кечәлдағ ады илә бағлы орографик объект адлары гејдә алынмышдыр.

Кәкликотулу күнеј

Шуша рајонунун Сәфиханлар кәндиндә гејдә алынған **Кәкликотулу күнеј** ороними фитонимләрдән әмәлә кәлән микротопонимләрдәндир. Кәкликотулу күнеј һәмин әразидә **кәкликоту** биткисинин чохлуғуну билдирән чоғрафи номенли микротопонимдир. **Кәкликоту** (кәкоту) - додагчичәклиләр фәсиләсиндән хырда јарпаглары гаршы-гаршыја дүзүлән битки инсандир. Ондан сәнаједә вә тәбәбәттә кениш истифадә едилир. **Кәкликоту** һәм дә чај кими дәмләниб ичилир. **Күнеј** - бир јерин чохлу күн дүшән тәрәфинә дејилир. **Кәкликотулу күнеј** топоними **"күнеј** әразисиндә битән кәкликоту" мә'насындадыр.

Кәһрад дәрәси, јарғаны

Кәһрад дәрәси, Кәһрад јарғаны Шушанын җахынлығында гејдә алынмыш орографик объектләрдәндир. Шуша шөһәринин гәдим ат вә араба јолу бурадан кечирди. Кәһрад дәрәси вә Кәһрад јарғаны дејилән әразидә гачаг-гулдурлар тез-тез јолдан кечән гачир карванларыны, арабалары, фәјтонлары гарәт едәрдиләр. Бурадан ады, гајаны чапараг Шушаја кәсә јол да чәкилмишдир. **Јарған** - бушаг сүхурлардан ибарәт нисбәтән јүксәк тәпәликләрдә әмәлә кәлән мүвәтгәти су ахынларынын јаратдығы диҗамачлы чухура дејилди. Дәрә исә мәнфи релјеф билдирән терминдир. Кәһрад компонентини һаггында мүхтәлиф мулаһизәләр вардыр; топонимин там вә дегиҗ изаһы һәләлик мүәјјәнләширилмәмишдир.

Кирс дағы

(Бах, Бөјүк Кирс дагы)

Кичик Кирс дағы

Кичик Кирс дағы Шуша вә Хочалы рајонлары әразисиндә јерләшир. Оун һүндүрлүјү 1374 метрә бәрәбәрдир (Бөјүк Кирсин

һүндүрлүү исә 2725 метрدير). **Кирс** сөзүнүн чохла мәнә чаларлар вардыр. Кирс сөзү диалектләрдә "сылдырым даг", "уча зирвә" вә сөмә'налар дашыҗыр. Кичик Кирс чографи адынын мә'насы "бөјүк, учу сылдырым даг" демәкдир. Кичик сөзү бурада фәргләндиричә хүсусиҗәт дашыҗыр.

Короғлу гајасы

Шуша рајону әразисиндә гејдә алынмыш Короғлу гајас орографик объекти Азәрбајчанда әввәлләр Османлы ишғалчыларына сонралар исә Сәфәвиләрә вә јерли феодаллара гаршы вуруша чәләли дәстәләриндән биринә башчылыг етмиш Короғлунун ады илә әлагәдардыр. Бир чох мә'луматлара кәрә, ХҮІ әсрин икинчә јарысында јашамыш чәләлиләр һәрәкатынын башчыларындан биринчә халг гәһрәманы Короғлу вахтилә Шушадакы гајада мәскә салмышдыр; бу сәбәбә кәрә дә һәмин гаја **Короғлу гајас** адланмышдыр. **Гаја** - бурада мүсбәт релјеф формасы ифадә едә терминдир. Гарабағын башга әразиләриндә Кәдәбәј, Шәмкир вә башга рајонларымызда да Короғлу ады илә бағлы топонимләр мөвчуддур.

Кәлин гајасы

Шуша рајону әразисиндә, Гарабаг силсиләсиндә, Шырлан кәндә јахынлығында гејдә алынмыш орографик объект Кәлин гајас адланыр. Бу оронимин јарнамасы илә бағлы рәвәјәт беләдир. Күнләрин бириндә гучагы көрпәли олан бир **кәлин** чаја тәрәф кәлир. Көрпә баласы илә ләпәләрин арасында јујунмаг һәвәсиндә олур. Бирдән көрүр ки, гајнатасы чаја тәрәф кәлир. Һәјалы кәли чыхыш јолуну Танрыја јалварышда көрүр; Аллахдан хаһиш едир ки ону гајаја, даша дөндөрсин. Исметли кәлинин јалварышлары Ул Танры тәрәфиндән ешидилди; гучагы көрпәли кәлин гајаја чеврилир. Елә һәмин вахтдан да гаја **Кәлин гајасы** адланыр...

Дашкәсән, Кәлбәчәр, Лачын вә Шәрур рајонларында да Кәлингаја топониминә раст кәлмәк олар.

Кәнчә гапысы

Шуша шөһәринин шималдан әсас кириш дарвазасы олан Кәнчә гапысы кәзәл вә мөһтәшәм бир тикили иди. Бу гала диварлары шушалыларын гәһрәмәнлыг мүбаризәсини өзүндә јашадырды. Бу диварлар узун илләр мүхтәлиф дүшмәнләрә синә кәриш шушалыларын шәрәфини горујуб. **Кәнчә гапысы** бир нечә дәфә дағылмыш, ләкин сонрадан бәрпа олунмушдур. **Кәнчә гапысы** бәрпа олунмушдур. Тарихин агыр сынагларындан чыхмыш Кәнчә гапысы бәрпа олунаркән милли хүсусиҗәтләрин горуноб сахланылмасын чидди фикир верилмишдир. **Кәнчә гапысынын** мүһафизә зонасында

характеринә кәрә республикада илк дәфә олараг ачыг сәма алтында музей-этнографик "Даш сәнәтқарлыг музеји" јарадылмышдыр. Кәнчә гапы тағлары композисиясы, ојма сәпкидә дүзәлдилмиш кәнчә нахышлы сүтуналгы дашлар адамы һејран едирди. Намә'лум ел сәнәтқары тәрәфиндән јарадылан Кәнчә гапысы әсәри Шуша ишғал әрәб сәһрәләр кәриш тәлбәни сәнәт әрәји кими өз дәјәрини итирмәмәшидир...

Кичитканлы дәрә

Кичитканлы дәрә Шуша рајонунун Сәфиханлар кәнди шәһәриндәдир. **Кичиткән (кичиткан)** - јарпагы вә көвдәси бәшкәчә түкчүкләрлә өртүлән кичиткән фәсиләсиндән бириллик билдирән топонимлик битки чинсидир. **Кичитканлы дәрә** ороними һәмин кәнчә кичиткән/кичиткан биткисинин чохлағуну билдирән топонимли микротопонимләрдәдир. Оронимијамызда бу тип топонимләрдән әмәлә кәлән микротопонимләр чохлаг тәшкил едир. **Кичитканлы дәрә** мөһфи релјеф ифадә едән терминдир. **Кичитканлы дәрә** оронимин "дәрәдә битән кичиткәнләр" мә'насындадыр.

Көвһәрага мәсчиди

1768-69-чу илләрдә Гарабаг ханы Ибраһимхәлил ханын Шуша шәһәринин мәркәзиндә, Мејдаг дејилән саһәдә, "Јухары мөһәллә" шәһәриндә тикдирдији Чүмә мәсчиди. 1865-чи илдә Көвһәр ағанын шәһәрдә бәрпа едиб тамамилә јениләшдирдији һәмин Бөјүк Чүмә мәсчиди тикилиб баша чатды. О вахтдан сонра һәмин мәсчидә јерли топоним **Көвһәрага мәсчиди** демәјә башладылар.

Көвһәр аға Гарабаг ханы Ибраһимхәлил ханын күрчү кнјазы кәһриманни гызы Чаваһир ханымдан олан гызыдыр. Маариф вә сәнәтјәтнин инкишафына чалышан Көвһәр аға бүтүн әмлакыны гәһрәләшдирдији мәсчидә вермиш вә бунун һесабына Шушадә аз бәрә "дәр үш-шөфа" вә мәдрәсә ачылмышды.

Көјгаја

Шуша рајону әразисиндә гејдә алынмыш Көјгаја оро-ниминин шәһәриндәки **көј** сөзү рәнк мә'насындадыр. **Гаја** - мүсбәт релјеф формасы билдирән терминдир. Сүхурларынын рәнкинә кәрә бағлышдан **Көјгаја** орониминә Губадлы, Кәлбәчәр, Кәдәбәј вә Шуша рајонларымызын әразисиндә дә раст кәлинир.

Көјгала кәнди

Шуша рајонунда, рајон мәркәзиндән 25 километр чәнуб-гәрбдә, Гарабаг силсиләсинин чәнуб-гәрб јамачында, Шуша-Лачын шоссе чәнуб-гәрб чәнәринда, Һәкәри чајынын голу олан Јағлыдөрә чајынын сағ чәнәриндә јерләшән кәнд. Әһалиси 200 нөфәрә јахын иди;

Һејвандарлыг вә тахылчылыг әһалинин әсас мәшғулијјети сајылырды. Кәнддә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шә'бәси, ушаг бағчасы варды. Кәндин әввәлки ады Көјтала олмушдур.

XIX әсрдә кәлмә ермәниләр бурада мәскунлашдыгдан сонра јашајыш мәнтәгәсини Ганачтала (Гапачтала) адландырмышлар. Ганач ермәни дилиндә "көј", "јашыл" демәқдир. 1991-чи илдә кәндин кечмиш Көјтала ады бәрпа олунмушдур. Көјтала кәнди салындыгы әразинин ады илә әлагәдардыр. Көјтала - тәсвири топонимләрдәндир. Топонимин көркәми илә ады арасында бағлылыг вар.

Тала - мешәнин ортасында чох да ири олмајан ағачсыз ачыг саһәдир. Талада бәзән кәнд тәсәррүфаты биткиләри әкилир; таладан бичәнәк кими дә истифадә олунур. Тала/дала Газах дилиндә "дүзәнликдә ачыг јер, чөл", Гырғыз дилиндә (талаа) "тарла, чөл, ачыг саһә", Јакуг дилиндә (талај) "чөл, тарла" мәналарыны дашыјыр. Республикамызда тала мәнфи релјеф билдирән термини илә бағлы онларла топоним вардыр: *Ашагы тала кәнди*, *Јухары Тала кәнди*, *Узунтала кәнди* (Загатала рајону), *Әјритала кәнди* (Балакән рајону), *Әјритала* (Товуз рајону), *Халатала кәнди* (Балакән рајону), *Узунтала кәнди* (Гах рајону), *Чинартала кәнди* (Хачмаз рајону) вә с.

Лачын гајасы

Орографик объектләрин номинасијасында чохнөвлү гуш адлары иштирак едир. Оронимијамызда лачын гуш ады илә ифадә олунан адлара чох јердә раст кәлмәк мүмкүндүр. Шуша рајону әразисиндә гејдә алынган **Лачын гајасы** ороними дә лачын гуш ады илә бағлыдыр. Бу тип зооронимләрә ашагыдакылары нүмунә көстәрә биләрик: *Лачын гајасы* (Ағдам, Ағдәрә, Кәлбәчәр, Шәки рајонлары), *Лачын дагы* (Оғуз рајону), *Лачын дәрәси* (Кәрбәчәр рајону, Чомәрә кәнди) вә с.

Лачынлар кәнди

Лачынлар кәнди Шуша рајонунда, рајон мәркәзиндән 6 километр гәрбдә, Гарабағ силсиләсиндә, Хәлфәли чајынын саһилиндә јерләшир. Јерли мә'луматлара көрә, Лачынлар јашајыш мәнтәгәсини гоншулуғда јерләшән Хәлфәли кәндиндән көчүб кәлмиш Лачын адлы шәхс салымышдыр. Елә бу сәбәбдән дә кәнд белә адланмышдыр. Лачынлар топоними "Лачынын нәслиндән оланлар" мә'насы дашыјыр. Башга бир фикрә көрә, кәндин ады түрк дилләриндәки јалчын ("сылдырым") сөзүнүн тәһриф едилмиш фонетик формасы илә әлагәләндирилир. Топоними лачын гуш ады илә дә бағлајырлар.

Бу тип топонимләрә нүмунә олараг Лачын дагы вә Лачын кәндини (Кәлбәчәр рајону), Лачын шәһәрини вә Лачынкәнд кәндини (Лачын рајону) көстәрмәк олар.

Лысогор

Лысогор Шуша рајону әразисиндә гејдә алынмыш һүндүр ашырымын, тәпәнин адыдыр. Оронимин **Лысаја гора** варианты да вар. Бу орографик объект ады рус дилиндә олан **лысыј** ("кечәл", "чылпаг") вә **гора** ("дағ") сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, "кечәл дағ", јахуд "чылпаг дағ" мә'насындадыр. Лысогор адыны рус топографлары **кечәлдағ**, **кечәлтәпә** топониминдән тәрчүмә едәрәк гејдә алынмыш вә сонралар о, белә дә танынмышдыр. Ашырымын ады кечәл вә чылпаг олдугу үчүн о белә ад алмышдыр.

Кәзәл мәнзәрәләрлә әһатәләнән **Лысогор** әтрафында ерәнбиндә даһа чох дәмбир олан сағламлыг үчүн әһәмијјәтли ерәнлар да вардыр.

Малыбәјли кәнди

Шуша рајонунда, Гарабағ силсиләсиндә, Гаргар чајынын саһилиндә, дағәтәји әразидә, рајон мәркәзиндән 14 километр шимал-гәрбдә, Ханкәнди шәһәринин 1,5 километрлијиндә, Ағдам-Шуша автомобиль јолундан 2 км аралыда јерләшән кәнд. Кәндин адынын сајы 3 мин нәфәрә јахын иди. Әһалинин әсас мәшғулијјәти һејвандарлыг, әкинчилик вә тәрәвәзчилик һесаб олунурду. Кәнддә 2 орта мәктәб, китабхана, мөдәнијјәт еви, клуб, кәшәт еви, почт-рабитә шә'бәси, киногурғу, тибб мәнтәгәси, лабораторија, чај дашындан тикилмиш һамам тикилиси, минарәли мөңчид вә с. варды. Малыбәјли кәнди әразисиндә сон Тунч дөврүнә тәнәкурғанлар, Гафгаз Албанијасы тајфаларындан олан гаргарларын тајфә Албанија (Гафгаз) дөвләтинин адыны сахламыш топонимләр **Агван** (Агван) чајы, **Агвон** (Агван) дүзү, **Гаргар чајы** вә с.) мөвчуддур. 1999-чу илдә Мөммәд Гарајев Малыбәјли кәндиндә гызлар үчүн Кәрбајчанда илк рус-татар мәктәди ачымышдыр. Малыбәјли кәнди көркәмизә онларла танынмыш алим, мүһәндис, һәким, мусигичи, 500-дән чох мүәллим вә с. бәхш етмишдир.

Малыбәјли кәнди XIX әсрдә о дөврүн танынмыш саһибкары **Малыбәј** мөхсус аиләләрин бурада - мәнз бу јашајыш мәнтәгәсиндә көкөн салмалары нәтичәсиндә сонралар белә адланмыш вә олунмушдур. Апарылмыш тәдгигатлар буну демәјә әсас верир ки, **Малыбәјли кәнди** гәдим јашајыш мәнтәгәләриндәндир. Бир чох кәлбәләрә көрә, һәлә еркән орта әсрләрдә бу әразиләрдә јашајыш олунмушдур. Бә'зи сәнәдләрдә исә сәһв олараг көстәрилир ки, куја кәнди Лачын рајонунун Малыбәјли кәндиндән кәлмиш аиләләр адынышлар... Гәдим тарихә малик олан бу кәндин һәр мөһәлләсинин ады варды. Мөһәлләләрин һәр бириндә мүхтәлиф дүканлар ачымышдыр. Бу мөһәлләләрин күчәләри нефт лампалары илә янандырылырды.

Бир чох тәдгигатчылар **Малыбәјли** сөзүнү "малы тајфасындан олан адамлар" аңламыны верән этнопоним кими изаһ етмәјә

чалышыр...

Малыбәјли кәнди 11 феврал 1992-чи ил тарихдә ермәниләр тәрәфиндән зәбт олуи мушду.

Малыбәјли мәсчиди

Малыбәјли кәндинин мәркәзиндә јерләшән тәкминарәли мәсчид. XX әсрин әввәлләриндә ермәни-мүсәлман ихтишашы заманы мәсчидин минарәси ермәниләр тәрәфиндән учурулуб дағыдылмышдыр. Мәсчид Гаргарын чај дашларындан тикилмишди. Гижмәтли тарихи-ме'марлыг абидәси олан **Малыбәјли мәсчидинин** ХҮП әсрдә тикилмәси еһтимал олунур. Догуз күнбәзли бу мәсчидин һүндүрлүҗү 7 м иди. Бу күнбәзләр 4 бөҗүк сал даш сүтунларын үзәриндә гурулмушду.

Малыбәјли һамамы

Шуша рајонунун Малыбәјли кәндинин шимал-шәргиндә јашы 300 илә јахын олан (Сәфәвиләр дөврү) һамам тикилиси. Бу һамам комплекси сәккиз кушәли, чатма тағлы ики күнбәздән вә су һовузундан ибарәтди. Һамамын исти вә соҗуг сују, канализасијасы вардыр. Һамам сал дашлардан - дағ вә чајлаг дашларындан тикилмишди. Дејиләнләрә көрә, һәфтәнин чүмә күнләриндә гадынлар, галан күнләриндә кишиләр чимәрдиләр. Һәтта, индики Ханкәнди әразисиндән (вахтилә орада олмуш јашајыш мәнәтәгәсиндән), гоншу Гушчулар вә башга кәндләрдән дә адамлар бу һамама кәлиб бурада чимәрмишләр.

Мамајы булағы

Шуша шәһәриндә гејдә алынмыш "Мамајы" булағынын тарихчәси беләди: 1910-чу илдә танынмыш саһибкар, шушалы Чаванширов 10 мин манат пул хәрчләјиб Шушада мүсәлманлар јашајан бир мәһәлләјә ичмәли су кәмәри чәкдирәрәк, шәһәрин су тәһизаты проблемини демәк олар ки, арадан галдырды (ондан әввәл Шушаја 1873-чү илдә Хан гызы Натәван, 1896-чы илдә исә әслән шушалы ермәни тачири Татевос Тамиров Сарыбаба дағындан су чәкдирмишләр).

Чаваншировун Шушаја чәкдирдији бу үчүнчү сү кәмәри јерли чамаат тәрәфиндән **Мамајы булағы** ады илә адландырылыр. **Мамајы** - Шушада јерләшән јухары мәһәлләләрдән биринин адыдыр. Булаг да бу адла бағлыдыр.

Мејдан

Шуша шәһәринин демәк олар ки, бүтүн күчәләри ениш-јохушлудур; амма 3 күчәси енинә узандығы үчүн там дүздүр. Бунлар

Растабазар, Шејтанбазар вә Мердинли күчәләриди. Бу күчәләрин ән бөҗүҗү олан Растабазар күчәсиндә һазыр палтар, ајаггабы, чәкмәчи, әрзи, гәссаб, тәрәвәз вә мејвә дүканлары варды. Бура шәһәрин деканә вә ири тичарәт мәркәзи сајылырды. Растабазарын башланғычындакы саһәјә Базарбашы (базар бурадан башладығы үчүн белә дејирдиләр), гуртарачағындакы нисбәтән бөҗүк саһәјә исә **Мејдан** дејилирди. Көвһәр ағанын вахтилә бәрпа етдији Бөҗүк Чүмә мәсчиди илә Мәркәзи базарын гаршысында олан бу саһә **Мејдан** адланырды. Бир гәдәр кениш олдуғу үчүн бу саһәјә Мејдан дејирдиләр.

Мердинли/мәрдинли мәһәлләси

Шушанын јухары мәһәлләләриндән бири **Мердинли** адланыр. Һәди сәнәдләрдә мәһәлләнин адыны Мәрдинли формасында да гејд едиләр. Гајнаглара нәзәр етсәк көрәрик ки, **мердинли** нәслинә мәнсуб олан инсанлар мәрди, гочаг, икид, горхмаз олмушлар. "Тарихин атасы" һесаб олунан Һеродота көрә, **Мәрди** тајфалары ирандан әввәл Иран әразисиндә, Хәзәр саһилләриндә јашамышлар. Һәтта, Гавгамел дөҗүшүндә (м.ә.331-чи ил) **мәрдиләр** дә фарс ордусу тәркибиндә албанлар, кадусиләр вә кирканларла бир сырада ворушмушлар. Мердинли топониминә XIX әср сәлнамәчиси Мирзә Юсуф Гарабағинин "Тарихи-сафи" әсәриндә дә раст кәлирик...

Шушадакы **Мердинлиләр мәһәлләси** Гутлуғчухур, Һачы Юсуфли, Чүһудлар мәһәлләләринин јахынлығында салыныб. Мәһәлләни мердинли нәслинә мәнсуб олан аиләләр салдығы үчүн мәһәллә дә һәммин нәслин ады илә адландырылмышдыр. Мердинли топонимдән вә чоғрафи номендән ибарәт олан топонимләрдәндир.

Фүзули рајонундакы Мердинли кәнди дә *Мердинли/Мәрдинли* нәслинин ады илә бағлыдыр.

Меһдиучан гаја

Меһдиучан гаја Шуша рајонунун Малыбәјли кәнди јахынлығында, Гарабағ силсиләсиндә јерләшир. Гушчулар кәнд екини **сејид Меһди** адлы бир шәхс ат илә гајанын бир чығырындан чәкәркән сүрүшүб јыхылмыш, шикәст олмушду. О замандан һәммин гајанын ады **Меһдиучан гаја** формасында "тарихиләшмишди". Баш ермиш һәр һансы бир һадисәни тарихи бир факт кими өзүндә әкс етдирән оронимләримиз чохду. Бу гәбилдән олан вә шәхс адларыны әкс етдирән орографик объектләрә Кәлбәчәр рајонунун Баш Гарачанлы кәндиндәки Астан өлән јалы, Зәнкилан рајонунун Ағбиз кәндиндәки Гүрбәти гурд јејән дәрәни, Ләнкәран рајонунун Кәкиран кәндиндәки Вәли өлән тәпәни вә с. нүмунә көстәрмәк олар.

Мәмишләр кәнди

Шуша району Һәрасиндә, район мәркәзиндән 17 километр гәрбдә, Гарабаг силсиләсиндә, Сарыбаба дағынын Һтәжиндә јерләшән кәнди ады Мәмишләр адланыр. Мәмишләр адланан бу јашајыш мәнтәгәси XIX Һсрин Һввәлләриндә Мәһдигулу хана мөхсүс хәлфәли тајфасына мәнсуб олан мәмишләр нәслинин бурада мәскәү салмалары нәтичәсиндә јаранмышдыр. Әһалиси Һәсәән һејвандарлы вә тахылчылыгга мөшгул олурду.

Тәркиби магнезиумлу компонентләрин чохлагу илә сечилә карбонатлы "Шырлан" минерал булаг сују (Үчбулаг) Мәмишләр кәндинин јахынлыгындадыр. Республикамызда, Сабирабад районунда да Мәмишләр кәнди вардыр. Ејни нәсилдән олан инсанлар чохлагуну билдирмәк үчүн тајфа башчысы адына - ләр шәкилчиси артырмаг јолу илә Мәмишләр кәмијјәт топоними дүзәлмишди. Мәмишләр антропонимләр Һәсасында формалашан топоним ләрдәндир.

Мөшәди Аббас вә Мөшәди Әшрәфин бағлары

Бу бағлар Малыбәјли кәндинин јахынлыгында, Ағван чајынын саһилиндә иди. Бағларда демәк олар ки, һәр чүр мејвә ағачлар варды. Аббас вә Әшрәф гардашлары јаратдыглары бу баға километрликдән су архы да чәкдирмишдиләр. Бағ онлар јараданларын ады илә әлағәдар белә адланмышдыр. 1992-чи или мә'лум һадисәләринә гәдәр о бағлардан истифадә едилирди.

Мирзә Һәсән гәбиристанлыгы

Шушанын кирәчәјиндә, "Кәнчә гапысы"ндан бир аз аралыдак гәбиристанлыг Мирзә Һәсән гәбиристанлыгы адланыр. Мирзә Һәсән Мирзә Кәфәр оғлу Вәзирәв (Чаванширләр нәслини Вәзирлиләр голундандыр) ХҮІІІ Һсрин сонунда Шушада доғулу Чохлу шерләр јазмышдыр. О, кәнч јашларында бир гызы севсә онларын бу севкиси баш тутмадыгындан Мирзә Нухаја кәчмә мөчбур олур. Ағыр хәстәләнән шаир вәсијјәт етмишди ки, о вахтилә чоҳ севдији о гызын тез-тез кечдији јердә дәфн етсинлә. Онун чәназәсини Шушаја кәтириб һәмин Һәзидә, гардашларындан бир гәдәр аралы јол үстүндә басдырырлар. Сонрада орада јүзләрлә мејит басдырылмышдыр. Илк сакининин ады илә Мирзә Һәсән гәбиристанлыгы адланыр.

Мирзәләр кәнди, Мирзәләр чајы

Мирзәләр кәнди Шуша районунда, район мәркәзиндән километр шимал-гәрбдә, Гарабаг силсиләсиндә мәнзәрәли бир Һәзидә јерләшир. Бу јашајыш мәнтәгәси XIX Һсрин Һввәлләриндә

Мәһдигулу хана мөхсүс Хәлфәли тајфасынын Мирзәләр адланан нәслинин бурада мәскунлашмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр.

Мирзәләр топоними "Мирзәнин нәслиндән оланлар, шәкилләр" мәнәсындадыр. Тајфа башчысы адына - ләр чәм шәкилчиси артырмагга Мирзәләр кәмијјәт топоними јаранмышдыр. Јашајыш мәнтәгәсинин јахынлыгындан ахан чај да Мирзәләр чајы адланыр.

Молла Имранын бағы

Молла Имранын бағы Малыбәјли кәндиндә, Ағван чајынын саһилиндә иди. Бағын белә адланмасы ону јарадан шәхсин - Молла Имранын ады илә бағлыдыр. Молла - титул билдирән сөздүр. Бағда Новлу сајда мөхтәлиф нөв ағачлар варды. Бағын јерләшдији Һәзидә Молла Имрана мөхсүс олан су дәјирманы да олмушду.

Новлу булаг

Шуша районунда, Малыбәјли кәндиндә гејдә алынған булаг. Онун ашыр дашында тикилмә тарихи вә ким тәрәфиндән инша олундугу билдирилмишди. Булагдан кәлән су сахсы бору турбалар илә ахыр. 1905-07-чи илләр ермәни-мүсәлман мунагишшәсиндән аз сонра Мөшәди Кәрим ады бир шәхс өз һесабына булагын сујуну сахсы турбаларла кәнди мәркәзинә чәкдирмишди. Булаг сал дашын Һәзидәсиндә Нова бәнзәр чыхынтылы олдуғуна кәрә беләчә - Новлу булаг адландырылмышдыр.

Пашалар кәнди

Шуша районунда, Гарабаг силсиләсиндә, Сарыбаба дағынын саһилиндә, район мәркәзиндән 18 километр гәрбдә јерләшән кәнди. Пашалар топоними Паша шәхс адындан вә - лар чәм шәкилчисиндән ибарәтди. Бу топоним антропоним Һәсасында формалашмышдыр. Топонимин мәнәсы "Пашанын нәслиндән оланлар, пашакилләр" демәкди. Јерли мә'лумата кәрә, Пашалар јашајыш мәнтәгәсинин Һәалиси һәмин районун Шырлан кәндиндән бәзүб кәлмиш Паша адлы шәхсин төрәмәләриди. Бәзи шәкилчиләр топоними ХҮ-ХХ Һсрләрдә Османлы империясында бир һәрби вә мүлки мә'мурларын фәхри титулу олан паша термини илә әлағәләндириләр...

Пашалар кәндинин Һәалиси Һәсәән һејвандарлыг вә тахылчылыгга мөшгул олурду. Бир айләнин мөәјјән бир јердә мәскунлашмасындан сонра онларын бөјүјүб бир нечә айләјә таралмәси заманы һәмин јерин адланмасы илк айлә башчысынын адынын топонимләшмәсинә сәбәб олур. Пашалар кәнди дә бу кәндәндир. Пашалар кәнди Һәзидә Ағ булаг, Алманын јаны, Мәһдигулу дәрәси, Баба киши дүшән, Бајрам төпәси, Балача төпә,

Булагын башы, Бостан јери, Гаја учан, Гара каһа, Гара өлән, Гатар дөш, Гызыл гаја, Дам јери, Дары јери, Дашлы јурд, Дүлдүлүн дәрәси, Дәјирманын мешәси, Дуз дашлары, Дәрәјухары, Дәрәдән чыхан булаг, Әзимин јалы, Әкбәрин дүзү, Иланлы һалга, Илдырым вурән, Имамлар, Итсалланан гаја, Калафалыг, Кәрим хырманы, Колават, Кәрбәлаји Әсәд дүзү, Коллу јурд, Кор булаг, Күлшәнин јурду, Кәбәләклик, Күнеј булагы, Лүлә каһа, Машын учан, Мешәнин дүзү, Мәммәдгулу дәрәси, Мәсмә гачан, Мәстан јери, Молла Мәчидин көрпүсү, Мөһәммәд аганын горуғу, Новул дәрәси, Нәсибли, Очағгулу булагы, Очағгулу бурну, Өкүз учан, Пәриш јери, Рзанын булагы, Румун дәрәси, Сары гаја, Сарынын чәпәри, Сәлби гајасы, Сојуг булаг, Сүләјман олан тала, Турабхан, Узун јол, Уласлы булаг, Үч ағызлы каһа, Хырман дәрәси, Һәсәнгулунун мешәси, Һүсејнин тәпәси, Һәбибин дүзләри, Чәјкәнд, Чолаглар, Чәбир галан, Шахлығын мешәси, Шырлан шәләләси кими јурд јерләринин ады вар.

Пирәмәки

Гушчулар кәндиндән бир гәдәр аралы. Кәтик дағынын әтәјиндә јерләйшир. Пирәмәки топоними дағын әразисиндәки етигад, ситајиш јери олан пирин ады илә әлагәдардыр. **Пир** сөзү әрәб дилиндә "мәбәд", **ки** компоненти исә тат дилиндә "дағ" демәкдир. **Пирәмәки** топоними "мәбәд пири олан дағ" аңламындадыр. Топоними **Пирмәкан** "мүгәддәс пир олан јер" кими дә мә'наландырырлар. Әрәб дилиндә јени доғмуш һејван сүдүнә **мак** - "ағуз" дејирләр. Топоними мүхтәлиф чүр изаһ етмәјә чалышанлар да вар.

Азәрбајҗанда ситајиш јерләри илә әлагәдар адландырылан бу тип оронимләримиз чохдур. Шуша илә Хочалы рајону сәрһәди јахынлағында гејдә алынған Пирәмәки адланан орографик объектини ики компонентгә бөлмәк олар. Пир вә мәки сөзләриндән ибарәт олан топоним "дағ пири", "пир олан јер" мәнәсындадыр. Дағ бурада мөвчуд олмуш пирин ады илә адланмышдыр. Топонимин әввәлки ады Пирлидағ олуб. Ки тат дилиндә "дағ" демәкдир. Пир компоненти илә бағлы чох сајда топонимләр мөвчуддур:

Пираллаһы (Бакы, Әзизбәјов рајону, Абшерон архипелагында ада), Пиранвас (Гусар рајонунда чај), Пиратман (Салјан рајонунда кәнд), Пирбәјли кәнди (Шамаһы рајону), Пирбулаг кәнди (Кәдәбәј рајону), Пирваһид кәнди (Губа рајону), Пирвәјсли (Зәнкилан рајону), Пирвердиләр кәнди (Дашкәсән рајону), Пиргара чуха (Ағсу рајонунда кәнд), Пиргаһ (Балакән рајонунда кәнд), Пиргулу (Шамаһыда дағ), Пиргулуоба, кәнди (Хачмаз рајону), Пирдағ (Оғуз вә Губадлы рајонларында дағ), Пирдәрәки (Шамаһы рајонунда дағ), Пирембел кәнди (Јардымлы рајону), Пирәббә кәнди (Нефтчала рајону), Пирәбәдил кәнди (Дәвәчи рајону), Пирәбүлгәсым кәнди (Исмајыллы рајону), Пирәгамгам дағы (Губа рајону), Пирәзә, Пиркәкә вә Пирәјир кәндләри (Ағдаш рајону), Пирәкәчә кәнди (Күрдәмир рајону), Пирәкәшкүл кәнди (Абшерон рајону), Пирәмсән кәнди (Дәвәчи

рајону), Пирәсора, Пирзәкүчә кәндләри (Лерик рајону), Пирәһмәдли кәнди (Фүзули рајону), Пирзадлы кәнди (Ағдам рајону), Пириләр кәнди (Кәлбәчәр рајону), Пирили кәнди (Ағстафа вә Күрдәмир рајонлары), Пиричан дағы (Хочавәнд рајону), Пирисмајылноһур көлу (Губа рајону), Пиркәнд (Учар рајону), Пирсаат (Гарадағ, Гобустан, Салјан, Һачыгабул, Шамаһы рајонлары), Пирсә чајы (Чәлилабад рајону), Пирсултан дағы (Дашкәсән рајону), Пирһәсәнли кәнди (Ағсу рајону), Пирчамал кәнди (Хочалы рајону), Пирчана кәнди (Масаллы рајону), Пирчәһан кәнди (Јачын рајону), Пиршағы гәсәбәси (Абуһуҗу рајону) вә с.

Пишиксатанлар

Шушалы Кәблә Мәһди Растабазардакы дүканында мүштәри әлҗирди. Дүкандакы јејинти мәһсулларына сичан тохунмасын дејә, сичан тох сахладығы "тә'лим көрмүш" пишији дә пиштахтанын үстүндә отурмушду. Бу вахт јерли бир тачир москвалы гонағларыны Шуша тичарәти илә таныш етмәк үчүн Растабазар дүканларыны әлҗирди. Гонағлар Кәблә Мәһдинин дүканы өнүндән кечәндә шушалы дүкандакы мејвәдән алмағ истәдиләр. Гонағлардан рус гадыны пиштахтанын үстүндә отурмуш пишији көрәндә зәнн етди ки, јәгин пишик дә сатылр. Гадын дүкандан пишијин гијмәтини сорушдугда Кәблә Мәһди онун сатылмадығыны, маллара "кешик чәкдијини" әлҗирди. Пишик рус гадыныннын хошуна кәлдији үчүн ону бир аз сатмағы хаһиш етди. Кәблә Мәһди дә ону рус гадынына верди. Шуша пул кисәсиндән пул чыхарыб пиштахтанын үстүнә гојду. Кәблә Мәһди буну көзләмәдијиндән гонағы кәтирән тачирә деди ки, пишик, пулу көтүрүн, ајыбдыр, мәни биабыр еләмәјин. Һәмин тачирә Кәблә Мәһди мөһкәм дост идиләр. О да Кәблә Мәһдијә көз карар "көтүр, гәнимәтдир" - дејиб дүкандан узаглашды. Сән демә, пишиккәни Шушанын бир нечә чаван лотулары изләјирмиш. Ертәси күн бүтүн Шушаја јәјылды ки, Кәблә Мәһди рус матышкәсына пишик сатыб. Елә Һәмин вахтдан Кәблә Мәһдинин тајфасына пишиксатанлар ләгәби верилди. Јерли шушалылар Һәмин ләгәби бу сөзлөк јашадырлар.

Пловтәпә

Шуша рајону әразисиндә гејдә алынмыш орографик объектлөрдән бири дә **Пловтәпә/Пиловтәпә/Пилотәпә** адланыр. Бу объектини табири көркәминә көрә, кәнардан баханда санки мөчмәјидә олан **плова**, аша бәнзәдији үчүн белә ад алынмышдыр. Республикамызда орографик объектләр кәчәндә адландырылан метафорик объектлөр чохдур. Мәсәлән: Бешикдағ (Ағдам рајону), Чөмчә кәнди (Ағсу рајону, Бичо кәнди), Газангаја (Јачын рајону), Чартоно (Шәмкир рајону), Чардағ јарғаны (Зәнкилан рајону), Пир гаја (Товуз рајону) вә с.

Растабазар

Шуша шәһәринин үч там дүз күчәләриндән бири вә ән бөјүк шәһәрин мәркәзиндән кечән **Растабазар** күчәсидир. Шәһәрин өң бөјүк вә јекана тичарәт мәркәзи Растабазар сајылырды. Базар сөзүнүн өзү дә мә'на етибары илә чоғрафи ада ујғундур. Һазыр палтар, ајагабы, дәрзи, чәкмәчи, гәссаб, мејвә-тәрәвез дүканлары бә күчәдә јерләширди. Растабазарын башланғычы Базарбашы, сон Мејдан дејилән саһә иди. Көвһәр ағанын вахтилә бәрпа етдији Бөјүк Чүмә мәсчиди дә Растабаз күчәсиндәдир...

Сағсаған дағы, Сағсаған силсиләси

Гуш адлары илә јаранан оронимләримиз чохдур. Гаргалла фәсиләсиндән олан **сағсаған** гуш нөвү ады илә дә чохлу орографик объектләр мәлумдур: **Сағсаған дағы, Сағсаған силсиләси** (Шуша рајону, Туршсу гәсәбәси), **Сағсаған гајасы** (Кәлбәчәр рајону), **Сағсаған дәрәси** (Газах рајону), **Сағсаған дағы** (Лачын вә Хочал рајонлары) вә с.

Сағсаған силсиләси Азәрбајчанда Гарабағ силсиләсинин шимал-шәрг голуну тәшкил едир. Бу силсилә Гаргар вә Хачы чәјларынын суајырычысыдыр. Орта Јуранын вулканокен-чөкмә сүхурларындан тәшкил олунмуш вә мешәләрдән, субальп чәмәнликләриндән ибарәт олан Сағсаған дағ силсиләсинин һүндүрлүјү 2000 метрә гәдәрдир. Дағ Туршсу гәсәбәсә јахынлығындадыр.

Салатынкәнд

Салатынкәнд Шуша рајонунда, рајон мәркәзиндән 24 километр чәнуб-гәрбдә, Гарабағ силсиләсиндә, дағәтәји әразидә јерләшир. Әввәлләр азәрбајчанлылар јашајан бу јашајыш мөнтәгәсини XII әсрдә сijasи зөминдә Ирандан көчүб кәлмиш ермәни аилләр мөнимсәмишләр. Сонралар топоним Јехтсаһоғ формасыннан рәсмиләшдирилмишдир. **Јехтс** - "килсә", **һоғ** - "јер" демәкдир.

1991-чи илин январында кәндә ермәниләрин вәһшичәсинә гәтә јетирдији журналист мәрһум Салатын Әскәрованын ады верилмишдир.

Сарыбаба дағы

Азәрбајчанда - Шуша вә Лачын рајонлары сәрһәдиндә, Гарабағ силсиләсиндә, Гаргар чәјынын сол голу олан Хәлфәли вә Һәкәр чәјынын сол голу олан Бәзиркансу чәјларынын мәнбә һиссәләриндә јерләшән дағ. Һүндүрлүјү 2295 метр олан **Сарыбаба дағы** субальп чәмәнликләри илә зәнкиндир. Дағ Үст Јуранын өһәнк дашларында тәшкил олунмушдур. Сарыбаба дағы өзүнүн зирвә һиссәсиндәдир.

Сарыбаба пиринин ады илә адланмышдыр. Сарыбаба ороними рәнк билдирән **сары** сөзүндән вә **баба** топоформантындан ибарәтдир. **Сары** сөзү ономастикамызда кениш јер тутур. Азәрбајчанда сары рәнк билдирән сөзә баба, бурун, гаја, јохуш вә с. топоформантлар аралашмиш чох сајда чоғрафи адлар гәјдә алынмышдыр.

Сарыбурун, Сарыгаја, Сарыјохуш

Республикамызда гәјдә алынған бир чох дағ, **гаја, јохуш, бурун, тәпә, төпә** вә башга орографик объектләрә сүхурларынын рәнкинә гәрә ад верилмишдир. Белә чоғрафи адларын тәркибиндә ағ, гара, сарыгаја, көј, **сары**, боз, гызыл, чал вә с. терминләр иштирак едир. **Гарабағ силсиләсиндә, Шуша рајону әразисиндә гәјдә алынған Сарыбурун, Сарыгаја, Сарыјохуш** оронимләри нөвчә бурун, гаја, јохуш чоғрафи объектләрдән ибарәтдир. Бурун - дағын, гајанын, јохуш сиври бучаг шәклиндә узанмыш һиссәсидир; Гаја - "сыра ташлардан ажрылмыш гол", "дағларын мөјјән һиссәсиндә даш сүхурлардан олан чәтин кечилән јер"; Јохуш - "јолун јухарыја, дикә, тәпә, төпәјә чыхан һиссәси" мә'насындадыр. **Сарыјохуш дағы** Гарабағ системинин килли-карбонатлы сүхурларындан тәшкил олунмушдур.

Губадлы вә Кәлбәчәр рајонларында Сарыбурун, Газах, Губадлы, Һәкәсән, Кәлбәчәр, Коранбој, Кәдәбәј, Масаллы, Шәмкир рајонларында Сарыгаја, Газах, Губадлы, Кәлбәчәр вә Лачын рајонларында Сарыјохуш оронимләри дә гәјдә алынмышдыр; Сарыјохуш ороними "сарымтыл рәнкә чалан јохуш" мә'насындадыр. Бу топонимләри "гајанын һүндүрлүјү", "јохушун һүндүрлүјү" мәнасы илә дә изаһ едирләр.

Севкили булағы

Севкили булағы Шуша рајонунун Хәлфәли кәндинин шәһәрәли бир јериндә гајнағланыр. Бумбуз сују вардыр. Јаз-јај-пајыз Севкили булағы чаванларын ојлаг јери иди. Белә сөјләјирдиләр ки, бу булағын јазын илк чағларында дан улдузунда тез "Севкилијә" чатса, севкиликлә арзусуна јетишәр. Беләчә, **Севкили булағы** севкилиләрин арзу, көрүш, арзу, мөһәббәт булағы оларды. Чаванларын "Севкили булағы"на етигады онлары тезликлә истәкләринә чатдырарды. "Севкили булағы" јерли әһали тәрәфиндән мүгәддәслик, сәјидлик, сәадәт рәмзи сајылырды.

Сејидли мәһәлләси

Шуша шәһәриндә јухары мәһәлләләрдән бири Сејидли адланыр. Мәһәллә **сејидли** нәслинин бурада мәскунлашмасы илә әлагәдар адланмышдыр. Үмумијјәтлә, шәһәрин јухары һиссәсинин адланмасы, үчүнчү мәрһәләјә - 1805-чи илдән сонракы дөврә

(Биринчи мөрһөлө 1753-54-чү илләри, икинчи мөрһөлө Ибраһимхәлил ханын һакимијјәт илләрини әһатә едир) тәсадүф едир. Шуша галасы тикиләнән сонра бураја бир чох јерләрән, чүмләдән, Гарабағын бәзи кәндләриндән аиләләр кәтирилмишдир. Шушаја кәлән аиләләр дә бурада јашадылары мөһәлләләрә тикдирдикләри свләрә әввәлләр јашадылары кәндләрин адларына гојурдулар. Ағдамын Сејидли кәндиндән кәлән аиләләр дә (онлары бир гисми сејид әсилли иди) јашадылары мөһәлләјә **Сејидли мөһәлләси** адыны вермишләр.

Сејидли топоними "сејидин нәслиндән, төрәмәсиндән олан мәнәсындаыр.

Ағдам рајонунда Сејидли кәнди, Кәлбәчәр рајонунда Сејидбәјли (Сејидишен) кәнди вә с. топонимләр дә мөвчуддур.

Сәфи каһасы

Шуша рајонунун Малыбәјли кәнди әразисиндә гејдә алынған орографик объектләрән бири дә **Сәфи каһасы** дејилән чографик аддыр. Бу каһа ики бөјүк гатдан ибарәтдир. Каһанын ени бәзи јерләрдә 3 метр, узунлуғу исә 6 метрдир. Оронимин белә адланмасы ону илк көрәнләрән олан **Сәфи** адлы шәхсин ады илә бағлыдыр.

Сәфиханлар кәнди, Сәфиханлар чајы

Шуша рајонунда, Гарабағ силсиләсиндә, Сарыбаба дағынын јахынлығында, рајон мәркәзиндән 18 километр гәрбдә јерләшкән кәнд. Бу топоним ејни нәсилдән олан инсанлар чохлуғуну билдирмәк үчүн тајфа башчысы адына - **лар** шәкилчиси артырмагла дүзәлән топонимләрәндир. Сәфиханлар ојконими **Сәфихан** шәхс ады илә бағлы јаранмышдыр. Сәфиханлар топоними **хан** сөзү илә антропонимин бирләшмәсиндән төрәнмиш аддыр. Кәнд әһалисинин әсас мәшғулијјәт саһәләри һејвандарлыг вә тахылчылыг сајылырды.

Кәндин јерләшдији әразидә **Сәфиханлар чајы** да вардыр. **Сәфиханлар** кәндинин әразисиндә Гарагаглы дәрә, Көврүшлү тала, Гырхбуғумлу јал, Кәкликотулу күнеј, Бәмәрсүнлү тала, Кичитканлы дәрә, Бүтдүлүклү дүз, Алчалы јал, Ајы мөһәли, Чанавар таласы, Гузунлу гаја, Ат мөһәли, Јаз јурду, вә башга топонимләр гејдә алынмышдыр.

Силос гујусу

Республикамызда игтисади һәјатла әлагәдар формалашмыш топонимләр гејдә алынмышдыр. Онлардан бири дә Шуша рајонунун Малыбәјли кәндиндә гејдә алынған **Силос гујусу** топонимидир. Бу тип топонимләр ССРИ вахтында - колхоз вә совхозларын гурулмасындан сонра јаранан топонимләр сырасындадыр. **Силос** "Силос" испан дилиндә тахылы сахламаг үчүн јералты тикили, гују

кәндәк мәнәсындадыр. Кәнд тәсәррүфатында һејванлар үчүн әсәрвләшдирилмиш (биоложи методла ачыдылмыш) вә ја кимјәви минераллар әләвә етмәклә һазырланмыш ширәли јем **Силос** адыр. **Силос** күтләси үчүн дә хүсуси хәндәк, анбар вә ја гују кәндир. **Силос** - гарғыдалы, күнәбахан, чөлнохуду, вәләмир вә башга отларындан, ејни заманда битки галыгыларыннан һазырланыр. **Силос** гујусу (анбары) **силосу** донвурмадан горујур, **силос** күтләсинә вә һава кечмәсинин гаршысыны алып.

Сутөкүлән, Суарасы

Сутөкүлән орографик объекти Шуша рајонунун Малыбәјли кәндиндә гејдә алынмышдыр. Бу топоним тәркибиндә **су** гидронимик афативи олан топонимләрәндир. Белә топонимләрә **Суарасы** (Шуша рајону), **Сарајсу** (Хочалы рајону), **Туришу** (Шуша рајону), **Сарајсу** (Кәлбәчәр, Хочалы рајонлары) вә с.

Сөјүдлү дәрә

Топонимијамызда фитонимләрән әмәлә кәлән микро-топонимләр үстүнлүк тәшкил едир. Һәр һансы бир биткинин чохлуғуну билдирән чографи номенли микротопонимләрән бири дә Шуша рајонунун Гушчулар кәндиндә гејдә алынмыш **Сөјүдлү дәрә** топоним орографик объектдир. Топоним һәмин дәрәдә **сөјүд** ады чохлуғу илә бағлы белә адланмышдыр.

Сүннәт јурду

Сүннәт јурду дејилән орографик объект ады Шуша рајонунун Малыбәјли кәндиндә гејдә алынмышдыр. Бу топоним јерли әһалинин шәһәр әразидә исламы гәбул етдикдән сонра тез-тез сүннәт кәндләри кечирдикләри үчүн белә ад алмышдыр.

Тапанча Усубун јурду

Шуша шәһәринин Чөлгала ашағы мөһәлләсиндә кор вә ја **Тапанча Усуб** дејилән кишинин нәслинин јашадығы јер. Кор **Усубун** бир хүсусијјәти варды: һансы нөв силаһа әл вурардыса, бу һансы дөвләтә мөхсус олдуғуну дәгиг мүәјјән едәрди. Елә бу шәһәр кәрә она ел арасында **тапанча Усуб** дејәрдиләр. Онун нәслинин јашадығы әразијә исә тапанча Усубун јурду дејилирди.

ТОПХАНА

Шуша шәһәри јахынлығында, тарихи әһәмијјәтли вә тәбии объект олан мешә, әрази. Гарабағ ханы Пәнаһәли ханын оғлу Ибраһимхәлил ханын һакимијјәти дөврүндә Шушанын дахилиндә вә

харичиндә хејли гуручулуг ишләри апарылмыш, мүдафиә мөгсәдило бир чох мүһүм тәдбирләр көрүлмүшдүр. Бир чох тарихи мәнбә мә'луматларына көрә, онун галадан кәнарда салдырдығы Топханада 50-я гәдәр бөјүк вә кичик топ сахланылырды. 1795-чи илдә Ағамәһәммәд шаһ Гачарын Шушаја һүчүму заманы бурадакы топлар дүшмәнә ағыр зәрбәләр вурмушду. Бу күчлү чәббәхана Шушанын јахынлығындакы мешәликдә јерләширди. Сонралар һәмин мешә хал арасында **Топхана** ады илә танынды. Бу мешә Шуша ме'марлығы тарихи горуғунун (1977-чи ил) әсас объектләриндән биридир.

Тофиг булағы

Тофиг булағы Шуша районунда, Малыбөјли кәндиндә гејдә алынмышдыр. Булағын белә адланмасы онун гуручусу олан Малыбөјли кәнд сакини Тофиг Зејналовун ады илә әлагәдардыр.

Турабхан кәнди

Шуша районунда, Гарабағ силсиләсиндә, дағәтәји әразидә, район мәркәзиндән 17 километр гәрбдә јерләшән кәнд. Јерли мә'лумата көрә, **Турабхан кәнди** вахтилә **Турабхан** адлы бир шәхсә мәхсус олдуғу үчүн топоним белә ад алмышдыр. **Турабхан** топониминин **Тураб** антропоними вә **хан** титул билдирән сөзләрин бирләшмәсини јолу илә әмәлә кәлмәсини изаһ едәнләр дә вардыр.

Туршсу гәсәбәси

Туршсу гәсәбәси Шуша районунда, Гарабағ силсиләсиндә, район мәркәзиндән 16 километр чәнуб-гәрбдә, Зарыслы чајы дәрәсиндә јерләшир. Бу јашајыш мәнтәгәси 1972-чи илә гәдәр Лысогорск совхозу јанында гәсәбә адланырды. **Лысогорск** (Кечәлдә топониминин рус дилиндәки тәрчүмәси) кәндин, чаризмин милли учгарлара көчүрмә сјјасәти нәтичәсиндә ХХ әсрин илк илләриндә рус кәндлиләри салмышлар. Гәсәбәнин әразиси кечмишдә Нәчәфгулу аға адлы бир шәхсин јайлаг јери олмушдур. Јашајыш мәнтәгәсинә **Туршсу** ады бурада мөвчуд олан минерал су булағларына көрә верилмишдир. Туршсу тәркибиндә "су һидронимик ваһиди олан топонимләрдәндир. Белә топонимләри *Истиси* (Кәлбәчәр району), *Сутәкүлән* (Шуша району, Малыбөјли кәнди), *Сарајсу* (Хочалы району), *Суарасы* (Шуша району) шә башгаларыны нүмунә көстәрмәк олар.

Туршсу минерал булағлары

Туршсу минерал булағы Шуша районунда, Шуша шәһәриндә 17 километр чәнуб-гәрбдә, Зарыслы чајынын дәрәсиндә, 1700 метр һүндүрлүкдә чыхыр. Сују микроелементләрлә зәнкин олан б

минерал су Јура вә Табашир јашлы сүхурларла бағлыдыр. Сујун минераллашма дәрәчәси 2,4 г/л, температура 9-10°C-дир. Сују һәм едилир, һәм ванна едилир, мә'дә-бағырсағ, өд кисәси вә с. с. остәликләрә тутуланлар бурада мүаличә олунурдулар. Туршсу минерал булағы бору кәмәри васитәси илә Шуша шәһәринә нәгл олунурду. Туршсудан мүаличә мөгсәди илә кениш истифадә едилди. Туршсу минерал булағынын сујунун тамы туршмәзә олдуғу үчүн булағын сују белә адланмышдыр.

Туршсу истираһәт кушәләри

Туршсу мүаличә - итсираһәт кушәси Шуша району әразисиндә, Шуша шәһәриндән 30 километр мөсәфәдә, Гарабағ силсиләсиндә, Шуша-Лачын автомобил јолунун үстүндә јерләшир. Бураја јаз-јај-јајыз ајларында нәинки тәкчә Шушадан, һәм дә республикамызын диқор кушәләриндән дә кәлиб алачыг гурарағ һәфтәләрлә, ајларла мүаличә олунурдулар. Дашалты чајынын лап јанында јер алтындан чыхан суда хәстә адамлар ванна гәбул едәрдиләр. Үмумијјәтлә, Туршсу истираһәт кушәсиндәки мөчлисләр чал-чағырлы, әјләнчәли вә шөн кечәрди.

Түкәзбан пири

Шуша районунун Малыбөјли кәндиндә гејдә алынмыш орографик объект. **Түкәзбан пири** инанчла бағлы **пир** сөзүнүн **Түкәзбан** антропоними илә бирләшмәсиндән формалашан топонимләрдәндир.

Үчмых дағы, Үчмүх тәпәси

Шуша шәһәриндә, "Чыдыр дүзү"нүн гәрб тәрәфиндә гејдә инан орографик объект. **Үчмых дағы, тәпәси** бир-биринин аркасында јерләшән пилләкәнә охшар үч һүндүрлүкдән, һүндүр тәпәләрдән ибарәтдир. Тәпәләр узагдан мыха, мисмара бәнзәјир. Елә шәһә она көрә дә бу оронимләрә **"Үчмых"** ады верилмишдир. **Үчмых**ын чәнуб тәрәфиндә тәбии каһа, онун гаршысында кичик, дүз бир саһә вар. Она көрә дә бу каһаја "Ағзыјасты каһа" дејилир. Каһаја кәһән назик чығырын сағ тәрәфи **Үчмых дағы**, сол тәрәфи исә **дүзүрүмдур**. "Чыдыр дүзү"ндән баханда гаршыдакы сылдырым гајанын ағу ортасында кичик бир ев көрүнүр. Дејиләнә көрә, һәмин еви Ибраһим хан тикдириб...

Фындыглы көл, Фындыглы мешә, Фындыглыг

Азәрбајжан оронимијасында ағач нөвләри ады илә хејли мигдарда орографик объектләр гејдә алынмышдыр. Фитонимләрдән әмәлә кәһән, һәр һансы бир биткинин чоҳлуғуну билдирән чографи инанли микротопонимләримиз чоҳдур. Белә чографи объектләрә ад

битки өртүжүнө көрө верилмишдир. Шуша району эразисиндө гејдө алынан, сөфалы истиграһет кушәсиндән олан **Фындыглы** көнд гидроними дә көлүн көнарында **фындыг** ағачларынын чох олмасы илө бағлыдыр. Республикамызда фындыг биткисинин ады илө адландырылан тәсвири топонимләрә ашағыдакылары нүмүңә көстөрмөк олар?

Фындыглы мешә (Шуша району, Малыбәјли кәнди), Фындыглы бағ (Гәбәлә району), Фындыглы гобу (Товуз району, Гајадиби кәнди), Фындыглы дүзү (Кәдәбәј району), Фындыглы кәдик (Лачын району, Фәрәчан кәнди), Фындыглы чала (Коранбој району, Тодан кәнди), Фындыглы гузеј (Кәлбәчәр району), Фындыглы шам (Кәлбәчәр району, Лачын кәнди), Фындыглы гәсәбәси (Загатала району), Фындыглы чајы (Кәдәбәј району), Фындыган дағы вә кәнди (Хызы району), Фындыглыгышлаг (Јардымлы району), **Фындыглыг** (Шуша району, Малыбәјли кәнди) вә с.

Ханалы кәнди

Шуша районунда, район мәркәзиндән 23 километр гәрбдә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндә јерләшән кәнд. Әһалиси 350 нәфәр иди. Ёјвандарлыг кәнд әһалисинин әсас мәшғулијјәти сајылырды. Кәнддә сәккизиллик мәктәб, клуб, мәдәнијјәт еви, тибб мәнтәгәси варды.

Ханалы кәндинин әсл ады **Ханалылардыр**. Јерли мәлумат көрә, Ханалы јашајыш мәнтәгәсини Араз чајы саһилиндә јерләшән Хәләfli кәндиндән көчүб кәлән аиләләр салмышдыр. Кәндин ады **ханалылар** нәслинин ады илө әлагәдардыр. Топонимин јаранмасына Ханәли/Ханалы шәхс ады илө дә бағлајырлар. Ханалы топонимин антропонимдән дүзәлән топоним кими (хан, Алы) дә изаһ едәнләр вар. Лачын районунда Ханаллар кәнди, Масаллы районунда Ханалјай кәнди дә вардыр.

Ханалы кәнди јахынлыгында Аббасын тәпәси, Аралыг буруну, Гара каһа, Гарахан јурду, Газах дәрәси, Гарәјлән чајы, Гарателли јурду, Гатырчы јолу, Гаша Күнеј, Гәбирли, Горуг, Гызыл гаја, Гушпохлу гаја, Дәвәјатышан, Дәфи дәрәси, Дузлаг, Дәрджөзлү булаг, Зејнәбин булагы, Зылх јери, Зарыслы дашы, Еллик јери, Енли даш, Әбдүләзимин каһасы, Әлинин јалы, Әһәнкјанан, Идрисин јурду, Јолуг армуд, Кәкилли гаја, Көј булаг, Маралвурлан, Мирзәләр јурду, Мирзәхан чајы, Муздла сују, Новлу чала, Рүстәмәоглунун јери, Палчыг, Пир, Өкүзјатышан, Узун дәрә, Учуг, Сәнкәр јалы, Сарајын шышыры, Сары гаја, Сары булаг, Тахталар, Телли Пәри, Тоту јурду, Тупулкалыг, Тоф даш, Туршсу үстү, Ханкиши учан, һәсәнущан дүшән, һәсәнгулулар, Чала, Чөмчө булаг, Шиш гаја адлы топонимләр дә гејдә алынмышдыр.

Ханлыгпәјә кәнди

Ханлыгпәјә кәнди Шуша районунда, Гарабағ силсиләсиндә, Гәбәләји эразидә, район мәркәзиндән 17 километр гәрбдә јерләшир. Ханлыгпәјә кәндинин эразиси вахтилә Гарабағ ханлыгынын јурд јери ады иди. Бурада Гарабағ ханлыгынын ат илхылары сахланылдыгы кәнд белә адландышдыр. **Пәјә** - мал-гаранын сахланылдыгы сөзүрүфат тикилисидир; бә'зи јердә пәјәјә төвлә дә дејирләр.

Губадлы районунда Ханлыг кәнди, Газах вә Шәрур районларында Ханлыглар кәнди, Ләнкәран районунда Ханлыглы кәнди, Хачмаз районунда Ханлыгоба кәнди вә с. бу тип топонимләр дә вардыр.

Хары бұлбұл күлү

Хары бұлбұл күлү Шушада, әсасән Чыдыр дүзүндә битән, орта кәнд, амма шаһ гамәтли һејрәт доғуран бир чичәкдир. Башдан-баша көчүзә олан бу чичәјин "синәсиндән" мүхтәлиф истигамәтә 3 ләчәк ады бардыр. Көз охшајыб-көнүл ачан бу күлүн ләчәкләринин башында бир бұлбұл пәрвазланыр; бұлбүлүн чижиндә балача ики гоша ләчәк бар. Бұлбүлүн димдији, башы, көзләри, бәдәни ләчәји тамамлајыр. **Хары бұлбұл** вәтәндән гејри торпагда битмәз, "һәсрәтә дөзмәз". **Хары бұлбұл күлү** илө бағлы мүхтәлиф рәвајәтләр вар: Рәвајәтләрә көрә, күлләр, чичәкләр дә инсанлар кими ешгә дүшөрмишләр. Бұлбұл севинир ки. онун тәләјинә нә јахшы гызыл күл дүшүб. Одур ки, кечә-күндүз она ешгәмә охујур; гызыл күл дә бу ешгә чөләнк охујур, севкилисинә биканә галмыр. Онларын үлви мәнәббәти бүтүн әләмә сәс салыр. Башга күл-чичәкләр бу мәнәббәтә севинирләр. Јакин буна **Хар** дөзмүр. **О**, ашиглә мөшугу ајры салмаг үчүн күлә ешгәмә охујур. Рәдд чавабы хары һиддәтләндирир. **О** һирсләниб күлүн ләчәјинин бирини јејир. Бұлбұл күлүн мәнв олачагыны көрүб һәрјад гопарыр. Онун аһ-наләси күлләри, чичәкләри ағладыр. Хар гызыл күлү хар еләмәк мөгамында зәриф күлләр, көврәк чичәкләр һарыдан үмид диләјәрәк "бизим чанымызы ал, тәки бу ешгә гыјма" дејирләр. Онларын диләкләри кама јетир, һамысы биткијә чеврилир. Күл, бұлбұл вә хар үчлүкдә бир чичәјә - **Хары бұлбұл күлүнә** чеврилирләр. Һәр ил јазда үчү дә беләчә битир. Чәмән чичәкләринин һәдәкарлығындан риггәтә кәлән бұлбұл һәр сәһәр тездән биткијә чеврилән күл-чичәкләрин јанына кәлир, амма охумур, налә едир; хар вә хәчәләтиндән башыны күлүн ләчәкләри арасына гојуб һәһәшәлик дунја ишыгына, көзәллијә баха билмир...

Точрүбә үчүн Шушада битән **хары бұлбүлү** башга район эразисиндә әкибләр, битмәјиб... Бу күл доғрудан да бир мөчүзәдир...

Хәзинә гајасы, Хәзнәдағ мағарасы

Шуша районунда гејдә алынан орографик объектләрдән бири **Хәзинә гајасы** адланыр. **Хәзинә** - вахтилә ханларын вә шаһларын,

мөсчид вә монастырларын пул, даш-гаш вә с. мадди дәјәрләринин сахландыгы јердир. Одлу силаһларын архасында хүсуси һиссәјә дө хәзинә дејирләр. Бә'зи Азәрбајчан диалектләриндә хәзинә/хәзно "отлаг", "отла зәнкин олан өрүш" мәнасында ишләнир. Хәзинә **гајасы** вә **Хәзнәдаг мағарасы** Шушанын Дашалты кәнди әтрафында јерләшир. Дашалты ("гајаалты" мәнасында) кәнди әтраф әһалинин Хәзнәдаг (Хәзинәдаг) адландырдыгы мағаранын адыдыр. Хәзнәдаг мағарасынын, Хәзинә гајасынын јерләшдији әразиләрдә чохла отлаг сәһәләри вардыр.

Лачын рајонунда Хәзнәварсу (Хәзинәварсу) чајы да вар...

Хәлфәли кәнди

Хәлфәли кәнди (бә'зи сәнәдләрдә Хәлифәли кими дә јазырлар) Шуша рајонунда, Гарабағ силсиләсиндә, рајон мәркәзиндән 7 километр шимал-гәрбдә јерләшир. Кәндин әһалиси 200 нәфәрә јахын иди. Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыг һесаб олунурду. Кәнддә мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси варды. Хәлифәли - "Хәлифә хидмәтиндә олан" демәкдир. Хәлфәли кәндинин ады Гарабағда јашамыш **Хәлфәли** тајфасынын ады илә бағлыдыр. Кәндин там ады Милли Хәлфәлидир. Хәлфәлиләр мәншә етибары илә шаһсәвән тајфа иттифагына (Күрдбәј голуна) дахил идиләр. Онлар даһа чох малдарлыгла, һејвандарлыгла мөшғул олмушлар. Гарабағ ханы Мөһдугулу ханын да (1806-1822) мәнсуб олдуғу хәлфәлиләр хан Ирана гачдыгдан сонра отураглашараг бир нечә јашаыш мәнтәгәләрини јаратмышлар. Онлар XIX әсрин орталарында тәгрибән 250 аиләдән ибарәт олмушлар. **Хәлфәли** топонимини орта әср әрәб хәлфәләри илә бағлајанлар да вар. Хәлфәли - моллаханада низам-интизамы горумаг үчүн молланын шакирдләр ичәрисиндән тәјин етдији синиф нүмајәндәси демәкдир. Хәлфәләр әсасән молланын өзүнүн јахын адамлары олуб шакирдләрдән сәдәгә јығардылар. Топоними **Хәлфә** шәхс ады илә изаһ едәнләр дә вар...

Имишли, Сабирабад рајонларында Хәлфәли кәнди, Дәвәчи вә Масаллы рајонларында Хәлфәләр кәнди, Лерик рајонунда Хәлфәликәнд кәнди шаһсәвәнләрин **Хәлфәли** тајфасынын ады илә бағлыдыр.

Хәлфәли чајы, Хәлфәли ғышлағы

Шуша вә Хочалы рајонлары әразисиндә, Гаргар чајынын голу олан чај. **Хәлфәли чајы** Шуша рајонундакы Хәлфәли кәндинин ады илә әлағәдар олараг белә адланмышдыр. Хәлфәли гидроними о адыны вахтилә кечмиш заманларда Гарабағда јашамыш Хәлфәли тајфасынын адындан көтүрмүшдүр. Хәлфәлиләр мәншәчә шаһсәвәнләрдән олмушлар. Кәндин јахынлыгында **Хәлфәли ғышлағы** адланан орографик объект дә гејдә алынмышдыр. (Әлағә мәлумат үчүн бах, Хәлфәли кәнди).

Хәрхан

Шуша бөлкәсиндә гејдә алынмыш мараг кәсб едән чоғрафи ардан бири дә Хәрхан орографик объектидир. Әбд әр-Рәшид әл-Кушниниң "Китаб тәлхис әл-әсәр вә әчаиб әл-малик әл-Гәһһар" әсиндә **харкан** топоформантына раст кәлинир. **Хәрхан** чоғрафи адынын мүхтәлиф вариантлары вар. Кан-ган-гун-һан-һун-хан бир адынын төләффүз фәргинә уғрајан, һәмчинин, ејни мө'наны ифадә едән вариантларыдыр. Гар-гур-һер-һур-хар-хәр компонентләри исә мүхтәлиф мәнбәләрдә Гарабағын әразисиндә јашамыш тајфа ады илә бағлы чәкилир. Онда белә бир еһтимал етмәк олар ки, **Хәрхан - хәр** ады илә **хан** сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб. Тәҗрибәләр, тәдигатчылар **хәрхан** адыны мүхтәлиф вариантларда кәлиб едилрләр. Гарабағда (Арсакда) Гафгаз Албанијасы заманында **Хәрхан** ады гала да олмушдур...

Көдөбәј рајонунда Хархар кәнди, Коранбој рајонунда Хархапут кәнди вә башга ојконимләр, оронимләр **Хәрхан** топониминә бағлыдыр.

Хорели

Хорели микротопоними Шуша рајонунун Гушчулар кәнди әразисиндә гејдә алыныб.

Хорә-урә-ура аберватурасы мәнсул топландыгдан сонра онун адынын һиссәсинин - ғырыг-гуруғунун јығылмасы мө'насы илә изаһ едилрләр. Белә күман етмәк олар ки, топоним **ура** сөзүнүн тәһриф едилмиш формасыдыр.

Хырманлар, Бөјүк Хырман, Кичик Хырман, Јенкибар

Республикамызда игтисади һәјатла бағлы формалашмыш кифајәт ар топонимләр мөвчуддур. Онлардан бири дә Шуша рајонунун **Хырманлар** кәнди әразисиндә гејдә алынмыш **Хырманлар** топонимидир. Хырманлар ады әкинчиликлә бағлы формалашан оронимләрдәндир. Шуша рајону әразисиндә гејдә алынган **Бөјүкхырман, Кичикхырман, Јенкибар** топонимләри дә әкинчиликлә бағлы јаранан топонимләрдәндир. Булар тәсвири характер дашыјан топонимдилрләр.

Чагарлы дағы

Чагарлы этнонимик ороним гәдим түркдилли болгарларын **чагар** (чакар, чаһар) тајфасынын адыны дашыјыр. Гәдим болгарларын адыналарындан бири дә **чакар** адланмышдыр. Азәрбајжан әразисиндә бу топоним чахырлы формасындадыр. Һазырда **Чагарлы** топонимини Имишли, Көјчај, Масаллы вә Чәбрајыл рајонларында

Чахырлы кәнд адына раст кәлирик. Бунларла јанашы *Чахырлы тәпәси* (Масаллы рајону), *Чахырлы гобусу* (Ймишли рајону) вә микротопонимләр дә гејдә алынмышдыр.

Д. Д. Пакирев Шуша гәзасында **Чагарлы дагынын** адыны гејредир. Чагарлы ороними чү'зи бир фонетик дәјишикликлә ("к" - "г") чакар этнонимини олдуғу кими сахламышдыр. Јухарыда адлар чәкиләтән орографик объектләр вә ојконимләр чакар тајфасынын адыны дашыјыр. Чакарлылар/чәкәрлиләр ерамызын әввәлләриндә Шимали Гафгазда јашамыш түркдилли булгарларын чакар тајфасындан тәшәккүл тапмышлар. Бу тајфанын мүәјјән һиссә еркән орта әсрләрдә Азәрбајчана кәләрәк бурада мәскунлашмышлар. Чахырлы ојконими Газах тајфа иттифагына дахил олан 57 аиләдән ибарәт **чахыр** (чакәр, чакар) тирәсинин ады илә бағланыр ки, бу да гәдим булгар тајфа бирлијинә аид иди.

Чамырлы

Шуша рајонунун Малыбәјли кәнди әразисиндә гејдә алынмыш **Чамырлы** чоғрафи ады игтисади һәјатла бағлы формалашмыш топонимләрдәндир. **Чамырлы** тәбии шәраитин доғурдуу топонимләрә аид едилир. **Чамыр/чамур** сөзү "палчыг", "зыг" "батаглыг" мә'насында ишләнир.

Чахмаг дагы

Чахмаг дагы Шуша рајону әразисиндә, Гарабаг силсиләсинин јамачында јерләшән дагын адыдыр. Бә'зи тәдгигатчы мүәллифлә дагын адыны **чахмаг** тајфасынын ады илә бағлајырлар. Ороними шаһсевән тајфаларындан олан түркдилли чахмаглы тајфасынын ады илә әлағәдар јарандыгыны күман едәнләр бәлкә дә јанылырлар. Әслиндә исә, ороним һәмин даг саһәсиндә чохла **чахмаг** дагы олдуғу үчүн белә адланмышдыр. Республикамызын әразисиндә бу тајфа оронимләрә Хачмаз рајонунда (Чахмаглы кәнди), Чәбраји рајонунда (Чахмагчәј чајы, Чахмагчөл) вә башгаларыны нүмун кәстәрмәк олар...

Чаггала дагы

Бу орографик объект Шуша рајонун Малыбәјли кәнди јахынлыгындадыр. Топоним **чаггала** биткисинин ады илә әлағәдә белә адланмышдыр. Даг - мүсбәт релјеф ифадә едән терминдир. Бу дагын зирвәсиндә 3 тәпә вардыр. Онларын әтәјиндә **чаггала** ады битки битир. Јерли әһали һәр ил бу тәпәләрин башында новру тонгаллары чатарды...

Чала даш

Шуша рајонунун Малыбәјли кәндиндә, Чинар булағы јахынлыгында гејдә алынмыш чоғрафи объектин ады **Чала даш** чинарлардыр. Бу дашларын ичи ојуг формасында, чала шәклиндә олдуғу ороним белә адланыр. Јаған јағышдан сонра гојун-гузу күнләрлә чинарларын **чала** формалы ојугларында галмыш судан ичәрди.

Чанаггала

Шуша рајону әразисиндә гејдә алынмыш Чанаггала орографик объектинин јерли әһали арасында башга бир ады **Әримкәлди** чинарлардыр. Әрләрини истираһәт евләринә јола салмыш кәлинләр чинарлар бура кәлиб әрләринин јолуну көзләјирдиләр. Дотәләб чинарларын Шуша шәһәринә бахан тәрәфиндәки тәзә јол адланан чинарлар јолунун гуртардыгы јердә јенидән Шуша шәһәринә доғру ингамәтләнен вә шәһәр мејданына гәдәр узанан јол Чанаггаладан (Әримкәлди) кечир. Гала инсанда вә мәмәли һејванларда ома вә ома сүмүкләринин бирләшән һиссәсинә (скелетин бир һиссәсинә) **чанагга** бәнзәдији үчүн она белә ад верилмишдир. Бәзиләри Чанаггала топонимини чанаг мәишәт габы илә әлағәләндирирләр. Чәбраји чинарларда вахтилә чанаг - һәчм өлчү ваһиди дә олмушдур. Чәбрајидә Чанаггала адлы ил вә шәһәр вардыр. Азәрбајчанда - Чинарлы рајонунда **Чанагчы** кәнди, Јардымлы рајонунда исә, **Чанагбулаг** кәнди вар.

Чинар булағы

Малыбәјли кәндиндә, Чала даш адланан јерин јахынлыгында, Чинар булағынын дибиндә гајадан сүзүлән булаг. **Булаг** јахынлыгындакы булаглар чичәкләри бирчинсијјәтли, јарпаглары нөвбәли дүзүлән чинарларын илә әлағәдә белә адланмышдыр. Чинарларын әввәлләсиндән **чинар** битки чинсинин ады илә адландырылмышдыр. Чинарларын үз илдән чох јашы олан бу чинарын көвдәсинә ејни заманда 3-4 метр кириб гардан, јағышдан горуна биләрди. Јерли әһали һәмин чинар олан әразини мүгәддәс инанч јери - пир һесаб едирди.

Чынгыллыг

Чынгыллыг орографик объект Шуша рајонунун Малыбәјли кәндиндә гејдә алынмышдыр. **Чынгыллыг** чоғрафи ады һәмин әразидә чинарларын мәншәли ирили-хырдалы **чынгыллыгларын** олмасы илә адланмышдыр. Бу топоним һәмин саһәдә һәр һансы бир әшјанын билдирмәк мәгсәди илә формалашмыш кәмијјәт топонимләриндәндир.

Чөлгала мөһәлләси

Чөлгала мөһәлләси Шушанын 9 ашағы мөһәлләсіндән (Урудлар Сејидли, Гујулуг, Дәрдләр гурду, Дәрд чинар, Һачы Јусифли, Чуху мөһәллә, Чулфалар, **Чөлгала**) биридир. Шуша һавасынын, сујууу мүәличә әһәмијәти, онун мәшһур тиҷарәт мәркәзинә чеврилмәс бураја көчүб кәлән аиләләрин сајыны артырырды. Шөһәрә сонрада кәләнләр **чөл** тәрәфдә - гала диварларынын јахынлығында мәскә салараг мөһәлләләринин адыны **Чөлгала** адландырмашдылар.

Чухур мөһәллә

Шуша шөһәриндә Ашағы мөһәлләләрдән биринин ады да **Чухур мөһәллә** адланыр. Мөһәллә јерләшдији чоғрафи мөвгејә (чөкәклик) кәрә белә адланмышдыр. Топоним **чухур** вә **мөһәллә** сөзләриндә ибарәтдир; мә'насы "чөкәкликдә, чухурда јерләшән мөһәллә" демәкдир.

Чанавар таласы

Чанавар таласы Шуша рајонунун Сәфиханлар кәндиндәди. Һәмин талада **чанавар** көрүндүјү үчүн јерли чамаат һәмин јери белә адландырмашлар. Оронимијамызда зоонимләрдән әмәлә кәлмиш микротопонимләр үстүнлүк тәшкил едир. Бәрдә рајонунун **Чанаварлы** адлы кәнд дә вар.

Чејрандаг

Чејрандаг Шуша рајону әразисиндә, Гаргар чајынын јахынлығында јерләшир. Бу дағын ады орадакы мешәдә јерләшән **Чејран** пиринин ады илә әлагәдардыр. Бир рәвајәтә кәрә, орада чејран бир көрпә ушаға сүд верәрәк ону өлүмдән хилас етмишди. **Чејрандаг** топонимини чејран һејван ады илә дә бағлајанлар вар. Үмумијәтлә, чөл һејван адлары вә орографик терминләрдә дә күчүлүк түзәлмиш оронимләримиз чохдур. Антилиоплар чинсинә әвәтә чүтдырнаглы мөмәли һејван олан **чејран** ады илә бағлы гејд алынмыш чоғрафи адлара ашағыдакылары нүмунә көстөрмәк олар: **Чејрандаг** (Шуша, Исмајыллы рајонлары), **Чејранбаш** (Абшерон рајону), **Чејран дәрә** (Шәки рајону), **Чејран дүзү** (Зәнкилан рајону), **Чејранкечмәз чајы** вә **Чејранкечмәз кәнди** (Гобустан рајону), **Чејранлы кәнди** (Дәвәчи рајону), **Чејранлы** (Ағстафа, Гах, Ханлар, Хочавәнд, Шамахы), **Чејран өрүшү** (Нефтчә рајону, Әрәб Гардашбәјли кәнди) вә с.

Чәмилләр кәнди, Чәмилләр көлү

Шуша рајонунда, Шуша шөһәриндән 17 километр гәрби Гарабағ силсиләсиндә, дағәтәји әразидә јерләшән кәнд вә көлү

кәндләр јашајыш мөнтәгәси мәншәчә ХҮШ әсрин ахырларында Гарабағ маһалындан Гарабаға көчмүш Чәмилли тајфасына мәнсуб кәндләрин мәскунлашмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Ејни кәндлән ибарәт олан инсанлар чохлуғуну билдирмәк мөгсәди илә кәндлә башчысы адына - **ләр** чәм шәкилчиси артырылмасы јолу илә кәндләр кәмијјәт топоними әмәлә кәлмишдир. Кәндин топонимлығында **Чәмилләр көлү** дејилән гидроним дә гејд алынмышдыр.

Чәмилли тајфасы илә бағлы Кәлбәчәр, Тәртәр вә Хочалы кәндларында да Чәмилли кәнди вардыр.

Чыдыр дүзү

Шуша шөһәриндә, шөһәрин чәнуб-шөрг һиссәсиндәки кениш **дүзү** кәндә гејдә алынмыш тарихи әрази. **Чыдыр күзү** шөһәрин чәнуб-шөрг һиссәсиндә, һүндүр дағ үстүндә, нисбәтән горизонтал кәндлији олан ахар-бахарлы ачыглыг саһәни тәшкил едир. Дағы кәндин 800 метр дәринликдә учурум дәрә ајырыр. Дүзәнлијин кәндиндә, бир гәдәр ашағыда Дашалты чајы ахыр. **Чыдыр дүзү** кәндә ашағыга, Үчмых, Гырх пилләкан, Кәлин гајасы, Хәзинә гајасы, Чәкинә адлы сылдырым гајалар вә мешәләрлә әһәтәләниб. Һәмин кәндә (1935-чи илә гәдәр) вахтилә мүнтәзәм **чыдыр** (ат чапмаг) кәндлары кечириләр, чаванлар тез-тез ат јарышлары тәшкил едиләр. Елә бу сәбәбдән дә һәмин дүзәнкәһ саһә вахтилә бурада кәндлән тәдбирләрлә әлагәдар олараг "Чыдыр дүзү" адланмышдыр. Чыдыр кәндә чазкар көзәллији олан Чыдыр дүзүндә отуздан чох надир чичәк кәндәрман биткиси гејдә алынмышдыр. Чыдыр дүзүндән баханда кәндә ашағы сылдырым гајанын дүз ортасында кичик бир ев көрүнүр; кәндин гаршысында бир нечә мејвә ағачы да вар. Јерли адамларын кәндләринә кәрә, һәмин еви Гарабағ ханы Ибраһим хан адланмышдыр.

Чыдыр дүзүндә тез-тез мусиги вә поезија бајрамлары кәндләрилди. Вахташыры орада чинс миник атларынын сынағы вә кәндин мөгсәди илә јарыш - **чыдыр** тәшкил олунурду. Шушада да кәндләрин гәдим тарихи вар.

Бәјүк Азәрбајчан шаири Молла Пәнаһ Вагифин (1717-1797) кәндләринә вә Азәрбајчанын танынмыш шаири, рәссамы, кәндләринә шунасы Мир Мөһсүн Һачы Мирәһмәд оғлу Нәввабын (1833-1897) гәбри Чыдыр дүзүндәдир.

Чындырлы пир

Чындырлы пир Шуша рајонунда, Малыбәјли кәнди әразисиндә кәндләрилди. Јерли әһали бу пири мүгәддәс зијарәт јери һесаб едир. Кәндләрә кәрә бу пири мүгәддәс һесаб едиб зијарәт едәнләрин кәндләрин тезликлә һасил олармыш. Бурадакы дағдаған ағачындан кәндләрин мөхтәлиф рәнкли көһнә вә ја тәзә **чындырлар** асылдығы

үчүн бу чоғрафи ад белә адландырылымшдыр. Дағдаған ағачы Гараба сакинләри арасында инам ағачыдыр, шәр гүввәләри инсанлардан узаглашдыран мүгәддәс инанчдыр.

Шејтанбазар

Шушада, Карвансаранын гаршысындан башлајараг Чыдыр дүзүн тәрәф узанан икинчи дүз күчә **Шејтанбазар** (о бири дүз күчәлә Растабазар вә Мердинли күчәләриди) адланыр. Бу күчәдә дәмичи налбәнд вә ешшәк, гатыр, ат паланлары һазырлајан паландузлары дүканлары јерләширди. Топоним **шејтан** вә **базар** компонентләриндән ибарәтди. **Шејтан** - әрәб сөзү олуб инсан күнаһа сөвг етдирән, дини тәсәввүрләрә көрә шәри тәмсил едә мөвһүм бир варлыгдыр. Гобустан рајонундакы Шејтануд палчы вулканы, Шәрур рајону әразисиндә гејдә алынған Шејтанлы дағы шејтан компоненти илә бағлыдыр.

Шәмилиң бағы

Шәмилиң бағы дејилән истираһәт кушәси Шушада Дашалтыдан јухарыда гејдә алынмыш орографик объектди. Шуша сакинләри вә шәһәрин гонағлары бу сәфалы бағда истираһәт етмә чох сеvirдиләр. Ороним ону јарадан **Шәмил** шәхс ады илә әлағәдә белә адланмышдыр. Бу истираһәт кушәсинин јерли сакинлә арасында башга бир ады Јухары Дашалты адланыр. Буранын, Чыдыр дүзүнүн јухары һиссәсиндә "Ағзыјасты каһа" јерләшән Үчмә дағынын дүз алтында, Дашалты чајынын азачыг кәнарында, чешмәлә әтрафында олмасы баға хүсуси кәзәллик верир. Шәмилиң бағы дејилән јерә кетмәк үчүн әсасән 2 јол вар: биринчи јол "Тырхпилләкан" илә Ашағы Дашалтыја дүшүб, сонра чај боју јухары галхан чыдыр, икинчи јол исә Иса булағындан ажрылан јолдан сол дөнән вә чајын кәнарына енән јолдур. Бунлардан әлавә, чәсарәт чаванлар үчүн телевизијаәтүрүчү стансијанын сол тәрәфи илә пијада, ја да атла Дашалты кәндинә дүшүб орадан баға кечмә оларды. **Шәмилиң бағы** истираһәт кушәсиндә кечирилә мөчлисләрин өз мүғәнниси вә хүсуси бамәзә адамлары олурду...

Ширинсу һамамы

Шуша шәһәриндә, Мердинли мөһәлләсиндә јерләшән һамамы **Ширинсу һамамы** адланырды. Бу һамам Шушада илк һамам һәсә олунурду. Һамамын бир тәрәфи гадышлар, о бири тәрәфи кишилә үчүн иди. Һамамын Ширинсу адланмасы орада истифадә олуған су ширинлији илә әлағәдардыр.

Шырлан кәнди, чајы

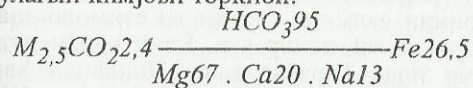
Шырлан кәнди Шуша рајонунда, Гарабаг силсиләсинин Сарыбаба дағынын әтәјиндә, рајон мәркәзиндән 17 километр гәрб

јерләшир. Бу кәнд Хәлфәли тајфасына мәнсуб аилләрин кулашмасы нәтичәсиндә јаранмыш мөнтәгәләрдәндир. Шырлан кәнди мөнтәгәси өз адыны јахынлыгдыкы Шырлан минерал булағынын, чајынын адындан алмышдыр. Шырлан јашајыш мөнтәгәси чај адларындан әмәлә кәлән гидројконимләрдәндир. Шушада вә Гарабағда әсасән малдарлыгла мөшгул олан Хәлфәлиләр мәнсәбән тајфа иттифагына дахил идиләр. XIX әсрин орталарында кәнд аилләдән ибарәт олан хәлфәлиләр отураглашдыгдан сонра Шушада, Гарабағда вә Азәрбајчанын диқәр белкәләриндә бир нечә кәнд јаратмышлар. Кәнд јахынлыгында - Сарыбаба дағынын әтәјиндә кәнд аиллә 3 булағын шырылтылы ахыб-төкүлмәсинә көрә адландырылымш **Шырлан минерал булағынын** ады илә әлағәдар кәнд ад алмышдыр.

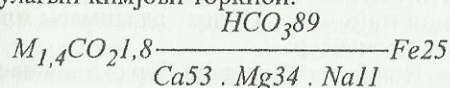
Шырлан минерал булағы

Шуша рајону әразисиндә, рајон мәркәзиндән 17 километр гәрбдә, Гарабаг силсиләсиндә, Сарыбаба дағынын әтәјиндә чыхан үч булағын үмуми ады. Температурунун ашағы олмасы вә тәркибиндә минерализирулму компонентләрин чохлауғу илә сечилән Шырлан минерал булағы карбонатлыдыр. Бу минералдан әсасән, мөдә-бағрсаг, ашазлыгы, маддәләр мубадиләсинин позгунлуғу вә с. хәстәликләрин тәрәккүбүндә истифадә едилир. **Шырлан минерал булағы** сујунун тәркибинә - шырылты илә төкүлмәсинә көрә белә адландырылымшдыр. 3 булагдан чыхан Шырлан минерал сујунун тәркиби ашағыдакы кимидир:

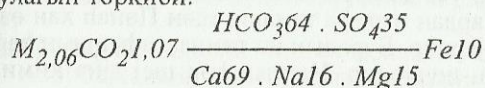
1 сәјлы булағын кимјәви тәркиби:

2 сәјлы булағын кимјәви тәркиби:

3 сәјлы булағын тәркиби:

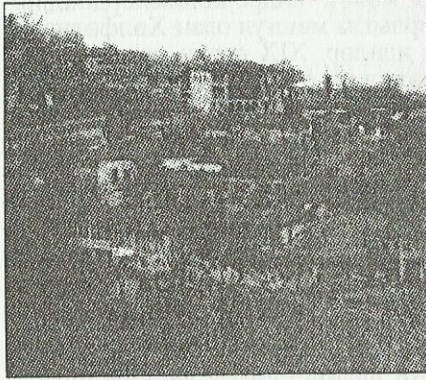

Шор булаг

Шор булаг Шуша рајонунда, Малыбәјли кәндиндә, тарихи-мәдәни абидәси олан һамам комплексинин јахынлыгында јерләшир. Сују **шор** олдуғундан булаг белә адланырды. **Шор булағын**

сују мұаличә әһәмијјәтли иди; дәри хәстәлијинә вә ағыз јараларының мұаличәсинә хејирли иди.

Шуша

Азәрбајчанда, Гарабаг илсисиләсиндә (Шуша платосунда), Бакидан 403 километр аралықта мәсафәдә, дәниз сәвијјәсиндә 1400-1500 метр јүксәкликдә јерләшән шәһәр; ејниадла рајонун мәркәзи. Шуша даг иклим курортудур. Шуша шәһәриндә истеһсалат комбинаты, шәрг мусиги аләтләри фабрики, чәрәкбиширма мұәссисәси, Баки "Радиогајырма" бирлијинин филиалы, Гарабаг ипәк комбинатының сехи електрик шәбәкәси, кәнд тәсәррүфаты техникасы тәмир мұәссисәси, кәнд тәсәррүфаты техникуму, мәдәни-маариф техникуму, мусиги вә техники пешә мәктәбләри, мәдәнијјәт сарајы, тарих музеји, Ү. Һачыбәјовун вә Бүлбүлүн ев музейләри, шәкигаларејасы, мәркәзи рајон вә шәһәр китабханалары, Поезија сәһа тарих-өлкәшүнаслыг музеји, мәркәзи рајон хәстәханасы, поликлиника, санитар-эпидемиоложи стансија, санитариялар истираһәт евләри, пансионатлар, турист базасы вә с. варды.

Шуша шәһәринин салына тарихи вә етимолокијасы һагғында мүхтәлиф фикир вә мұлаһизәләр вар. Елми әдәбијјатда Шушаның әсасының 1750-чи илдә Гарабаг ханы Пәнаһәли хан Чаванши тәрәфиндән гојулдуғу көстәрилсә дә, тәдгигатлар Шушаның чәгәдим јашајыш мәнәтәгәси олдуғуну сүбүт едир.

Шуша шәһәринин нијә мәнз "Шуша" адланмасы илә бағлы бел бир топоним-рәвәјәт мөвчуддур:

- Дејиләнә көрә, Пәнаһ хан бир дәфә Бәрдә ханына гонаг олур. Онда гонағын шәрәфинә ов тәшкил едир. Онлар тәрифли Гарабаг атларыны миниб уча дағлара, сых мешәләрә доғру ова чыхырлар. Онда дағлардан, гајалардан әтрафа тамаша едән Пәнаһ хан өз-өзүнә дејир: "Бура нә қәзәл јердир. Бураның нә тәмиз, саф, ајдын һавасы вар. Јер јурд елә бил ки, шүшәдир. Узагдан һәр шеј ајна кими парылдајыр. Бурада бир шәһәр салмаг лазымдыр".

Белә дә олур. Пәнаһ ханың мәсләһәти илә Гарабағын бу јүксәк сәфалы, шүшә кими ајдын, тәмиз һавалы дилбәр чүшәсиндә Шуша шәһәри салыныр...

Пәнаһәли хан мұһүм һәрби стратеги мөвгедә јерләшән јашајыш мәнәтәгәсинин әтрафына мұдафиә диварлары чәкдирмиш ораны абадлашдырағ ханлығын мәркәзинә чевирмиши. Шәһәр әввәлләр Рәнаһәли ханың ады илә Пәнаһабәд адланмышды. ХҮІ

ерин икинчи јарысындан Шушаның әһалиси сүрәтлә артды. Әһалиси сүрәтлә артан шәһәр халг арасында әтрафына гала диварлары чәкилдијинә көрә, Гала ады илә дә танынырды. ХҮІІ ерин икинчи јарысындан шәһәрдә јени-јени мөһәлләләр ашынырды. Бәзи мұәллифләрә көрә, шәһәр јахынлығында јерләшән Шушкәндиң ады илә сонралар Шуша адланмышдыр. II әср мұәллифи Татсит Шимали Гафгазда дондарларда мәркәзи шәһәрин Шушу (латын дилиндә "ш" сәси олмадығы үчүн мұәллиф бу сөзү Сосу дилиндә гејд етмишир) адландығыны јазмышдыр. Чох кұман ки, дондарлар һунларын бир һиссәси илә Азәрбајчана кәлиб мәскән олдыгда јаратдығлары бәзи јашајыш мәнәтәгәләринә Шушу шәһәринин адыны вермишләр. Губадлының Дондарлы кәнди адыныңында да Шушу адлы јашајыш мәнәтәгәси олуб. 1727-чи илә олан мәнбәдә Гарабаг дүзүндә (индики Ағчабәди рајону адыныңында) Шуши, Зәнкәзурун Чулуңдур (индики Ермәнистаның Мәһри рајону) маһалында Шушу, индики Чәбрајыл рајонунда Шушлыг, Дағлыг Гарабагда Шушалугышлаг, XIX әсрдә Шимали Гафгазда Шуши; Шушанова вә Шушаная адлы кәңдләрин ады чәкилир. Бир чох тәдгигатчыларә көрә исә, Шуша сөзү "шиш" әһәлиси илә бағлы олуб "уч", "јүксәк" вә с. мә'насы дашыјыр. Шәһәрин ады мәнбәләрдә Шишә кими дә чәкилир. Чочавәнд әтрафындағы Сос кәндиңин ады да Шуша этноними илә әлағәдардыр.

Үчсә мүддәт әрзиндә итгисади, сијаси вә мөдәни чәһәтдән Азәрбајчаның ән чох инкишаф етмиш шәһәрләриндән биринә әдилән Шушада бојагчы, дәмирчи, дәрзи, башмагчы, мискәр, ашағчы вә с. сәнәткар мөһәлләләри, бир нечә карвансара, базар, һаман вә с. варды. XIX әсрин орталарында Шушада ашағчыдакы мөһәлләләр олмушдур: Сејидли, Һачы Јусифли, Дәрлчинар гурду, Дәрлчинар, Уридләр, Чухурмөһлә, Гујулуг, Чулфалар, Газанчылы, Мәһли, Мәһрили, Дәрә, Чиләбәрд, Чөлгала - ашағчы мөһәлләләр; Гурлар/Гуртлар, Дәмирчиләр, Гутлугчухур, Көчәрли, Мәрдинли (Мәрдинли), Чухудлар, Саатлы, Гут Мамајы, Тәзә мөһәллә, Чоча мәрчанлы (Чочамирчанлы) вә Һамамарасы (Һамамгабағы) - јухары мөһәлләләр сајылырды.

Шуша зәрбханасында Панабади (Пәнаһабәди) күмүш сиккәси чәкилирди. Шуша тачирләри Тәбриз, Тегһан, Исфahan, Истанбул, Москва вә башга шәһәрләрә мүхтәлиф сәнәткарлыг мөмулатлары чәкирдылар.

Шуша дөфәләрлә јаделли ишғалчыларың һүчүмуна мәрүз чәкилди. Азәрбајчаның чәнуб вилајәтләрини әлә кечирән Мөһәммәдһәсән хан Гаһар 1751-чи илдә Шушаја һүчүм етдисә дә, бир гәзана билмәјиб кери чәкилди. Гарабаг ханы Ибраһимхәлил ханың һакимијјәти илләриндә (1759-1806) Шушада чохла абадлыг чәкирәри көрүлдү. 1783-84 -чү илләрдә шәһәрин әтрафына мөһкәм диварлары чәкилди. 1795-чи илин јајында Аға Мөһәммәд шаһ ханың 85 минлик ордусу Шушаны мұһасирәјә алды. Шәһәр адыныңындән тәшкил едилән 15 мин нөфәрлик халг гошуну 33 күн

дүшмәнә чидди мугавимәт кәстәрди. Шушаны ала билмәјән Аға Мөһәммәд шаһ Күрчүстана һүчүм едиб Тифлиси тутду. 1797-чи илдә о, Русиянын мүстәмләкәчилик планларына мане олмаг үчүн јенидән Гарабага сохулду. Ибраһимхәлил хан шөһәрин мүдафиәсини тәшкил едә билмәди. Елә бир чидди мугавимәтә раст кәлмәјән Иран гошуну Шушаны әлә кечирсә дә, тезликлә Аға Мөһәммәд шаһ Гәчар орада суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлдү. Башсыз галан гошун тәләсини Шушаны тәрк етди.

XIX әсрин әввәлләриндә кенерал П. Д. Сисиановун башчылыгында етдији чар гошуну Азәрбајчанын ичәриләринә доғру һәрәкәт етди. Ибраһимхәлил хан 1805-чи илдә бағланан "Күрәкчәј мугавиләси"нә әсасән Русиянын һимајәсини гәбул етди. 1813-чү ил "Күлүстан мугавиләси"нә кәрә, Шуша әсасән Гарабаг ханлығынын тәркибиндә Русияја бирләшдирилди. 1822-чи илдә Шуша јени јарадылмыш һәрби даирәнин мәркәзи олду. Шөһәр һәрби комендант тәрәфиндән идарә олунурду.

Русия-Иран (1826-28) мугавиләсини заманы Иран шаһзадәси Аббас Мирзәнин гошунлары Шушаны мугасирәјә алса да шушалылар Иран гошунларына кәскин мугавимәт кәстәрди. мугавиләсизликлә уғрајан Аббас Мирзә кери чәкилдди. Шуша шөһәри 1841-чи илдә гәза мәркәзинә чеврилди вә о, үмумрусия базарына чәлб олунду. Тичарәт мәркәзи олан Шушада тохучулук шөһәрбачылыг, халчачылыг вә с. инкишаф етмишди. 1871-чи илдә Хан гызы Хуршид Бану Натәван өз вәсаити һесабына Шушаја ("Хан гызы булағы") су кәмәри чәкдирди. 1872-чи илдә Москвада ачылан сәркидә Шуша халчасы чүмүш медал алмышды.

XIX әсрин икинчи јарысындан Шушада сәнәјә мүәссисәләри јаранмаға башлады. Бу, шөһәр әһалисинин сүрәтлә артмасына сәбәб олду. 1886-чы илдә Шушада 30 мин нәфәрә јахын әһали варды.

XX әсрин әввәлләриндә Русияда башлајан тәтил һәрәкәти Шуша мүәссисәләринә дә јайылды. 1918-чи илин сентјабрында Османлы гошунлары Шушаны тутду. 1920-чи илин мартында ермән дашнакларынын Гарабагда тәрәтдикләри милли гыргын заманы шөһәрин бир һиссәи тамамилә јандырылды. Азәрбајчан Демократик Республикасынын һәрби гүввәләри Әскәрән јахынлығында дашнак тәрәтләрини дармадағын едиб Гарабагы онлардан тәмизләди.

Бакыда Совет һакимијәтинин гәләбәси хәбәрини ешидән Шуша болшевикләри апрелин 30-да һакимијәтин Гәза Ингилаз Комитәсинин әлине кечдијини елан етди. Мајын 12-дә XI Гызыл Арду һиссәләри Шушаја дахил олду. Беләликлә, Шушада Совет һакимијәти гурулса да, ијунун 3-дә кечә вахты мусаватчылар түр кенералы Нуру пашанын рәһбәрлији илә гиям галдырыб Шушаны өлә кечирдиләр. Ијунун 15-дә XI Гызыл Арду һиссәләринин кәмәри илә Шушада Совет һакимијәти бәрпа олунду. Азәрбајчан МИК-нин 7 ијул 1923-чү ил декретинә әсасән ДГМВ тәшкил олундугда Шуша јени јаранан Мухтар Вилајәтин тәркибинә дахил олду. Совет һакимијәти илләриндә дә Шуша Азәрбајчанын инкишаф етмиш

порт шөһәрләриндән биринә чеврилмишдир. Шуша шөһәринин мемарлыг-планлашдырма гурулушунун јаранмасы 3 мәрһәләјә бунуур: биринчи мәрһәлә 1753-54-чү илләрдә башланмыш, Шушанын гала диварлары вә гәсрләринин тикилмәси, шөһәрин шөрг тәһәсинин ашағы һиссәсинин вә Ашағы мөһәлләләринин формалашмасы илә баша чатмышдыр. Икинчи мәрһәлә Ибраһимхәлил ханын һакимијәти илләринә (1759-1806) тәсадүф олар. Бу дөврдә шөһәрин шөрг һиссәсинин јухары сәһәси тикилмиш вә Јухары мөһәлләләр формалашмышдыр. Үчүнчү мәрһәлә шөһәр тәһәсинин даһа дәрә-тәпәли олан гәрб сәһәсинин јухары һиссәсинин тикилмәси вә бурада мөһәлләләрин салынмасы Гарабаг ханлығынын Русияја бирләшдирилмәсиндән (1805-чи ил) сонрақы дөврә аиддир. Ашағы вә Јухары мөһәлләләрин тикинтисинин формалашмасы вә гәрб мөһәлләләринин формалашмасы илә Шушанын мемарлыг-планлашдырма гурулушунун инкишафынын үчүнчү - дүшүнчү мәрһәләси баша чатмышдыр.

Шушанын зәнкин тарихи-мемарлыг ирсиндән шөһәрсалма сәһәси абидәләри, күчә вә мејдан ансамбллары, јашајыш евләри сәһәси чәлб едир. Бу абидәләрдән гала диварлары, галадахили диварлар, Пәнәһәли ханын сарајы, Гара Бөјүкханым бүрчү, Шушанын сәһә дәрвазасы олан "Көнчә гапысы", Хан гызы Натәванын еви, һачы гурунун сарај типли маликанәси, Әсәд бәјин еви, Мөһмандаровларын еви, Зөһрәббөјовларын еви (Шәкил галарәјасы), "Јухары мәсчид", шушада "Көвһәраға мәсчиди" адланан Бөјүк Чүмә мәсчиди (тарихи-мәдәниәт музее), Ашағы Көвһәраға мәсчиди, түрбәләр, медресәләр (һамысы ХҮШ-ХІХ әсрләр) Азәрбајчан мемарлығынын сәһәси нүмунәләри һесаб олунур.

Сон илләрдә шөһәрдә гыш кинотеатры, доғуз мәртәбәли мөһәлләханә комплекси (1970-чи илләр), "Шуша" санаториясынын сәһәси једдинчи корпусу, Рабитә еви (1983-чү ил) тикилмиш, сәһәси јәт вә истираһәт парклары салынмышдыр. Шушаны су илә сәһәси тәһәсиз етмәк үчүн су кәмәрләри (о чүмләдән, минерал су кәмәрләри) чәкилмиш, ме'мар Ч.Гиясинин башчылығы илә сәһәси мәртәбәли минерал су галарәјасы тикилмишдир. 1982-чи илдә Шушада, Чыдыр дүзүндә, М. П. Вагифин мөғбәрәсинин ачылышы олар. 1985-чи илдә Шушада даһи бәстәкар Үзејир һачыбөјовун сәһәси учалдылмышдыр. Шушада Бүлбүлүн, Вагифин, М. Мирзәровун, М. Әзизбөјовун, Х. Б. Натәванын, Н. Нәримановун, Ү. Чыдырбөјовун, Г. һачыјевин вә башгаларынын бүст-абидәси гурулмушдур. 1977-чи илдә Шуша шөһәри Азәрбајчан ме'марлығы тарихи горуғуна чеврилмишдир.

Сон олараг белә бир фикри вурғуламаг олар ки, Алтај гәбиләсинә сәһәси олан **Шошу/сосу** тајфа адындан формалашыб әмәлә кәлмиш Шуша этнотопониминин мәнәсы "һүндүр нәм јер" демәкдир.

Шуша шөһәри (ермәниләр инди онун адыны дәјишиб **Шушакерт** етмишләр) 8 мај 1992-чи ил тарихдә ермәниләр тәрәфиндән ишғал едилмишдир.

Шуша гəзасы

Шуша гəзасы чар Һөкүмəтинин Гафгазда 1840-чы ил 10 апрел тарихли инзибати ислаһатына əсасən 1 январь 1841-чи ил тарихдə Каспи вилајəтинин тərкибиндə жарадылмышдыр. Гəзанын əразиси Чаваншир, Кəјчəј, Чавад, Чəбрајыл, Зəнкəзур гəзалары илə Һəмсəрпəд иди; инзибати мəркəзи Шуша шəһəri иди. 1846-чы илдən Бакы, 1867-чи илдən исə Јелизаветпол губернијасына дахил едилмишди. Гəзанын инзибати əрази бөлкүсү 4911 квадрат километр, əһалиси 140.740 нəфəр (1897-чи ил) олмушдыр. 1929-чу илдə **Шуша гəзасы** лəгв едилмишдир.

Шуша канализасијасы

Шуша шəһəринин бүнөврəsi гојуларкən јерли вə əчнəби иншаатчы мемарларын тəшəббүсү илə биналардан чыхан чиркаб суларын ахыдылмасы үчүн хүсуси лағымлар - **канализасија** гургулары тикилмишди. Лағыма ја сахсы борулар дүзүлүр, ја да ча дашларындан јериндəчə бору формалы ахымлар дүзəлдилирди. Бүтүн Загафгазија əразисиндə илк дəфə канализасијанын тəтбиги Шамахан шəһəриндən сонра Шушада олмушдыр.

Шушанын кербии

Бүтүн гəза шəһəрлəri кими, Шушанын да өз кербии вар иди. **Шушанын кербии** 21 мај 1843-чу ил тарихдə тəсдиг едилмишдир. Керблə Шуша торпағы, онун тəбиəтинин сəрвəтлəri, адамларыннн эмəји, рəшадəти, гəһрəманлыгы əкс олунур. Русија империјасынын ганунлар мəчəллəсиндə Шушанын кербии белə тəсвир олунуб: "Галханнн јухары жарысында гызыл фонда Каспи вилајəтинин кербинин бир һиссəsi, ашағыда јашыл фонда Асија јəһəр-чилову гачан ат"... Галханнн ашағы һиссəsi кəстəрир ки, Шуша гəзасында ə'ла Гарабаг ат чинслəri, Асија јəһəri вə чилову дүзəддилир.

Шуша мағарасы

Шушадакы тарихи абидəлэр сырасында өзүнə лајигли јер ала. Даш дөврүнə аид **Шуша мағарасы** шəһəрин јахынлыгында, Зарыслə (Дашалты) чайнын дərəсиндə дənиз сəвијјəсиндən 1400 метр јүксəкликдə јерлəшир. Бу мағаранын узунлуғы 120 метр, ени 20 метр гəдəрди. Шуша мағарасынын ағында орта əсрлэрə аид олан дашдан галын истəһкамлар, гала диварларыннн галығы вардыр. Археоложи газынтылар заманы бурадан Палеолитə аид ики əдəd кобуд чапача, Мезолитə аид микролит бычаглар аə с. ашкар олунмушдыр. Орадакы гарышыг торпагдан исə миладдан өнчə Y-IY минилликлэрə аид Енеолит кил габ нүмүнələri, Тунч вə Дəмир дөврлəринə вə орта əсрлэрə аид сахсы мə'мулатлары гырыглары тапылмышдыр.

Шуша Мəдəни-Маариф техникуму

Шуша Мəдəни-Маариф мəктəби 1922-чи илдə Шуша шəһəринин педагог семинаријасы кими жарадылмыш, 1931-чи илдən Шуша шəһəри техникум (мəктəб) адландырылмышдыр. 1931-чи илдən Шуша мəдəни-маариф мəктəби адланыр. 1938-чи илдə мəктəбə шəһəди Əзизбəјовун ады верилмишдир. Мəктəб орта ихтисас кибитчиси мүүссисəsi кими Тəһсил назирлији тərкибиндə фəалијјət тəрир. Бу техникум ибтидаи синифи мүүллимлəri, китабхана, кибитчилər гəдəр тəһсилини педагогикасы вə методикасы, инкилис дили, мəдəни-маариф ишчилəri ихтисаслары үзрə мütəхəссис јетишдирир. 1980-чи ил 80 ил əрзиндə мəктəби 11 мин нəфəрəдək орта ихтисас кибитчиси мütəхəссис битирмишдир.

Шуша шəһəri ишгал олундугдан сонра бу тəһсил мүүссисəsi кибитчиси Бакы Машынгајырма техникумунун тəдрис бинасында, кибитчилər исə Бакы шəһəринин Јасамал рајону əразисиндəки 161-чи орта мəктəбин бинасында јерлəшдирилмишдир.

Шуша санаторијасы

Гарабагда танынмыш, мəшһур **Шуша санаторијасы** Шуша шəһəринин кирəчəјиндə, "Əримкəлди"нин сағ тэрəфиндə, дағ дундоки ағачлыгын арасында јерлəшир. Санаторија ашағыдан Шуша истираһəт еви илə əһатəлөнмишдир. Һər ил бу санаторијада тəрир адам динчəлэр, шəфа тапарды; бурада тез-тез мütəлиф кибитчилər, күтлэви тəдбирлэр, поезија вə мусиги кечəлəri, идман кибитчилəri, викториналар вə с. кечирилərди.

Шуша тə'тиллəri

XX əсрин əввəллəриндə Шушада (1903, 1905, 1907, 1912, 1917-чыллэр) Шуша фəһлələринин вə зəһмəткешлəринин игтисади, митинглəri тə'тиллəri баш верди. Бу күтлэви топлантылар, митинглэр, аксијалары тарихдə **Шуша тə'тиллəri** ады илə өзүнə јер таптышдыр. 1903-чү ил Шуша тə'тили Бакы пролетариатынын ијул митинг тэтилинин тэсири илə баш верди вə аз вахт ичəрисиндə бир мүүссисələri, "реални" мəктəби бүүрүдү... 1905-чи ил митинглəri 9 январь һадисələri илə əлагəдар ондан бир нечə һəфтə 1906-чы февралын 10-да Шуша "реални" мəктəбин тэлəбələri тэрирлən башланды... 1907-чи ил тə'тиллəri февралда кибитчилər вə ипəксарыма мүүссисələрин-дə башлајараг бир һəфтə митинг етди. 11 ијунда бүтүн Шуша фəһлələri тə'тил етди (7 августа 1907-чи ил 13-21 сентјабрда Шуша ипəк емалы сəнајеси митинглəri тə'тил етдилэр... 1917-чи ил мајын 1-дə Шушада митинглəрин вə зəһмəткешлəрин илк азад 1 Мај нүмајиши кечирилди. Шушада исə ипəк фабриклəринин бириндə фəһлələрин тə'тили баш верди...

Шушанын тојлары

Шуша тојлары адәтән, истираһәт күнләри кечирилирди. Мәчлисләр күндә ики дәфә (күндүзләр гадынлар, ахшамлар исә кишиләр үчүн) гурулурду. Гадынлар халы, кәбә вә дөшәкләрин үзәриндә бардаш гуруб отурардылар; мусигичиләр исә күрсүнүн үстүндә отуруб чалардылар. Рәгс едән гыз вә ја кәлин рәфигәләриндән бирини ојнамаға дөвәт едәрди. Киши мәчлисиндә исә кишиләр отагда, јахуд чадырда дүзүлмүш күрсүләрдә әjlәшәрдиләр. Мәчлисин лап јухары һиссәсиндә гојулан маса архасында тојун падшаһы әjlәшәрди. XX әсрин әввәлләриндән 30-чу илләрә гәдәр Шуша тојларынын падшаһы әсасән, Хан гызы Натәванын оғуллуғу Сејид һәсән аға олмушдур. Тојларда падшаһын фәррашы да олурду; әлиндә шаллаг "гајда-ганун" јарадан фәрран ојуна дөвәт олунан әкәр имтина едәрдисә, она падшаһын әмри илә ја бир нечә шаллаг вурур, ја да ондан мәчлисин даһа марағлы кечмәси үчүн бир күлмәли сөһбәт етмәсини, әһвалат данышмасыны тәләб едәрди. Рәгс заманы ојнајанлар өз бачарығларыны, мөһарәтләрини кәстәрәрдиләр. Умумијјәтлә, **Шуша тојлары** чох марағлы кечәрди...

Шуша рајону

Көзәлликләр мәскәни олан Шуша рајону инзибати рајон кими 1930-чу илдә тәшкил олунмушдур. 1963-чү илдә ләғв едиләрәк әразиси Степанакерт рајонуна (1978-чи илдән 1991-чи илә гәдәр Әскәрән) верилмиш, 1965-чи илдә јенидән мүстәгил рајон олмушдур. Саһәси 289 квадрат километр, 30 кәнди олан Шуша рајонунун 22 мин нәфәр әһалиси вар иди. Сәтһи дағлығ әразиләрдән ибарәт Шуша рајонунун ән јүксәк зирвәси 2725 метр олан Бөјүк Кирс дағыдыр. Әразиси ғышы гурағ кечән мүлајим-исти, ғышы гурағ кечән соју иғлим типләринә аиддир. Орта температур январда - 4-1°C, ијулда 16-19°C-дир. Иллик јағынты 700-800 мм -дир. Торпағлары гәһвә дағ-мешә, гөһүр дағ-мешә, чимли дағ-чәмәндир. Рајон әразисинин тәхминән 1/5-и фысдығ вә с. мешәләрдән ибарәтдир. һејванлары ајы, чанавар, түлкү, боз довшан, чүјүр вә с. гушлардан кәклик, турач көјөрчин вә с. вар.

Рајонда әһалинин орта сыхлығы һәр квадрат километрә 64 нәфәр тәшкил едир; ән ири јашајыш мәнәтәғәләри Шуша шәһәри, Малыбәјли вә Дашалты кәндләри иди. Әһали әсасән һејвандарлы илә мөшғүл олурду. Рајонда 5,5 мин гарамал, 15,5 мин давар вар. Әразидә курорт тәсәррүфаты кениш инкишаф етмишдир. Рајонда Шәрг мусиги аләтләри фабрики, истәһсалат комбинаты, чөрәкбиширмә мүәссисәси, Гарабағ ипәк комбинатынын сехи електрик шәбкәси, кәнд тәсәррүфаты техникасы тәмири мүәссисәси, мүхтәлиф тарихи-мәмарлығ абидәләри, тарихи

мәмарлығ абидәси олан **Албан килсәси**, музејләр, 5 мин шакирди фәтә едән 23 үмүмтәһсил мәктәби, орта техника пешә мәктәби,

мәдәни-маариф техникуму, кәнд тәсәррүфаты техникуму, 6 мәдәнијјәт еви, 15 клуб, 24 китабхана, 20 киногурғу, 3 хәстәхана мүәссисәси, 11 фелдшер-мама мәнәтәғәси, санитария-эпидемиологическая станция, санаторија, истираһәт евләри, турбаза, тарихи мәмарлығ абидәләримиз вә с. варды.

Рајон чох гәдим тарихә бағлиқдир. Шуша рајонунун тарихи һағғында мүхтәлиф фикирләр вар. Әһвали мәнбәләрдә Шуша рајон әсасынын ХҮІІІ әсрин

әһвалатында Гарабағ ханы Пәнаһәли хан тәрәфиндән гојулдуғу мәдәни абидәләр әскәрләсә дә, әслиндә әлимиздә олан бәзи мәлуматлара көрә, онун даһа гәдим јашајыш мәнәтәғәси олдуғу шәкисиздир... ХҮІІІ әсрин 50-чү илләриндән Шуша шәһәри Пәнаһәли ханын шәрәфинә Пәнаһабәд адланмышдыр. ХҮІІІ әсрин 80-чи илләриндә әһалиси артадан шәһәрин әтрафына гала диварлары чөкилдији үчүн шәһәр арасында она Гала да дејирдиләр. Бир чох мүәллифләрә көрә, Шуша ады јахынлығда јерләшән Шушикәндиң ады илә бағлыдыр. Иккән мүәллифи Татсит Шимали Гафғазда - дондарларда **Шошу** адлы шәһәрин олдуғуну гејд етмишдир. Белә бир еһтимал вар ки, дондарлар һунларла биркә Азәрбајҗана кәлиб мәскән саландыра шәһәрләри јашајыш мәнәтәғәләринә **Шошу** адыны верирдиләр.

1727-чи ил сәнәдләриндә Гарабағ дүзүндә Шуша, Зәнкәзурун (индики Ермәнистан әразисиндә олан Мәһри рајону) шәһәриндә Шошу, Дағлығ Гарабағда Шушалығышлаг; ХІХ әсрдә Шимали Гафғазда Шуши, Шушанова, Шушанәј кәндләринин ады кәчирилди. **Шуша** шәһәринин ады бир чох мәнбәләрдә **Шишә** формасында гејд олунур. бә'зи тәдигатчыларә көрә, Шуша шәһәринин ады Шеш/Шуш/Шиш компоненти илә бағлы олуб мә'насы "шиш", "јүксәк", "уч", "һүндүр" демәқдир.

Гарабағын тачы олан **Шуша рајону** 8 мај 1992-чи ил тарихдә шушу ермәни гоншуларымыз тәрәфиндән ишғал едилмишдир.

Шушанын хатирә-мемориал топонимләри

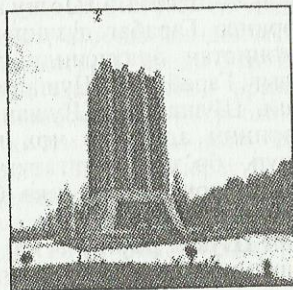
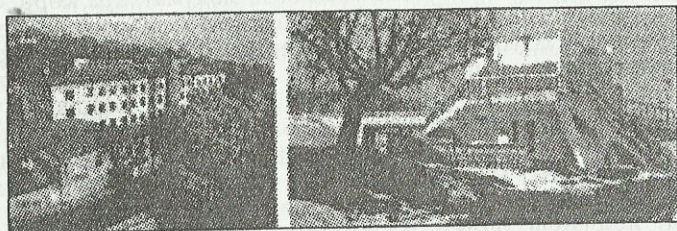
Бу тип топонимләр тарихи шәхсијјәтләрин, дәвләт хадимләринин вә с. адларыны әбәдиләшдирмәк мөгсәди дашыјыр. Онлара

мисал олараг Шушадакы Вагиф мэгбәрәсини, Јусиф Вәзир күчәсини, Меймандаровларын маликанәсини, Натәван бағыны, Пәнаһәллә ханын гәсрини, Садыгчан күчәсини, "Базарбашы"ны, Јашыл аптеки "Мејдан"ы, "Жыдыр дүзү"нү, "Шејтанбазар"ы вә с. кәстәрмәк олар.

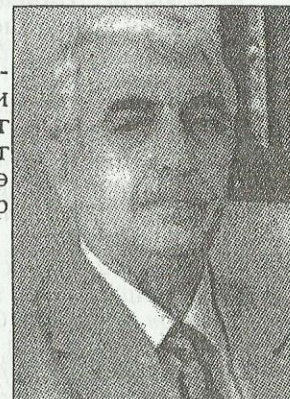
Шуша музејләри

Шуша шәһәри өзү башдан-баша бир "музејдир". Музејләр шәһәри олан Шушада бир чох музеј вар иди ки, онлара да мисал олараг Тарих музејини, Халча музејини, Даш сәнәткарлығы музејини, Дәрман биткиләри музејини, Үзејир Гачыбә-јовун ев музејини, Бүлбүлүн ев музејини, Хуршудбану Натәванын вә Мир Мөһсүн Нәввабын ев музејләрини, Музеј типли Рәсм галарејасыны вә башгаларыны нүмунә кәстәрмәк олар.

III ФӘСИЛ

ШУША РАЈОНУНУН СОН 200 ИЛДӘКИ БӘ'ЗИ КӨРКӘМЛИ ШӘХСИЈЛӘТЛӘРИ:

Хәләфов Рафиг Рәсул оғлу (1939-1998) - шәһәрли зијалы, танынмыш ичтимаи-сијаси эәлим, көркәмли иншаатчы-мүһәндис, "Халг үчүн Маллар" Дәвләт Консернинин сабиг директори, Автомобил Јолларынын Тикинтиси вә Петисмары назири, Республиканын Әмәкдар Мүһәндиси;

Абдулла бәј Аси (1840-1874) - истедадлы шаир; "Мәчлиси-Фарамушан"ын үзвү;

Абдулла Чаны оғлу Закир (1777-1838) - дөврүнүн мәшһур шаири;
Абдуллајев Нәриман (1896-1966) - икид, горхмаз, вәтәнпәрвәр шәһәри;

Ага Ибраһим Мәшәди Әбдүл оғлу Мусајев "Ташир" - шаир;
Алабәјим Ага (1781-1831) - Азәрбајҗан шаири, Ибраһимхәлил танын гызы, көзәл поетик тәби варды;

Алајев Әһмәд бәј Мирзәһәсән оғлу ("Агаоғлу") - (1869-1939) - Азәрбајҗанын Европа тәһсили көрмүш буржуа идеологларындан бири;

Азазадә Фәрһад (1880-1931) - педагог, дилчи, танынмыш журналист;

Аамиров Мидһәт (1921) - фәлсәфә елмләри доктору, профессор, Азәрбајҗанын әмәкдар елм хадими, мәшһур философ;

Аамиров Мирсуча Мирисмајыл оғлу (1899-1977) - Азәрбајҗанын мәдәни һәјатында бәјүк рол ојнајыб, киностудијанын мүдири олуб;

Акаһ - шаир, "Мәчлиси-үнс"үн үзвү; бу әдәби-мәчлис онун евиндә тәшкил олунмушдур;

Аллаһвердијев Чәләл Ејваз оғлу - танынмыш ријазийәтчы, академик, 1970-чи илдән Азәрбајҗан ЕА Кибернетика Институтунун директоры;

Ахундзадә Мирзәли, "Ашиг" (1846-1903) - шаир, харрат, шәһәришүнас;

Ахундов Сүлейман Рзагулубәј оғлу (Сүлейман Сани) - (1875-1939) - жазычы, педагог;
Ашыг Пәри - Азербайжан шаири;
Бейбудов Вагиф - Азербайжан Республикасынын Дөвлөт мұкафаты лауреаты, Әмәкдар инчәсәнәт хадими;
Бейбудов Әкбәр Гасым оғлу - мелиорасија сәһәсиндә танынмыш алим, техника елмләри доктору, профессор, Әмәкдар елм хадими;
Бейбудов Әнвәр - танынмыш режиссор, Азербайжанын халг артисти;
Бәдәлбәјли Шәмси Бәдәл бәј оғлу - көркәмли режиссор, Азербайжанын халг артисти;
Бәдәлбәјов Бәдәл бәј Бәшир оғлу - Азербайжанын танынмыш маариф хадими;
Вагиф Молла Пәнаһ (1717-1797) - Азербайжан шаири, Гарабаг ханлығынын вәзири;
Вәзирев Аслан Фәрһад оғлу (1910) - Совет Иттифагы Гәһрәманы (29.06.1945), мұһарибәдән сонра мұхтәлиф вәзифәләрдә ишләјиб;
Вәзирев Әбдүррәһим бәј (1860-1922) - танынмыш зијалы һазырчаваб инсан;
Вәзирев Мирзә һәсән Мирзә Чәфәр оғлу (1790-1840) - әсасән лирик сәпкидә јазмыш Азербайжан шаири;
Вәзирев Мирһәсән Сејидказым оғлу (1889-1918) - фәал мұбариз, 26 Бақы коммунарлары сырасында күлләләнмишди;
Вәзирев Нәчәф бәј Фәтәли бәј оғлу (1854-1926) - танынмыш Азербайжан зијалысы, театр хадими, публисист, драматург;
Вәзирев һашым бәј Мир Иман оғлу (1868-1916) - жазычы журналист;
Вәзирев Чамал (1861-1929) - мәрд мұбариз, фәал дөвләт гуручусу;
Вәзирев Чәмил Исмајыл оғлу (1888-1945) - мұхтәлиф мәсу вәзифәләрдә чалышыб;
Вәзирова Сара Нәчәф бәј гызы (1889-1961) - маариф хадими Нәчәф бәј Вәзиревун гызы;
Вәлијев Мәһәммәдәли бәј Мәшәди Әсәдулла бәј оғлу (1821-1892) - шаир, милли мәтбуатымызын илк мұхбирләриндән бири;
Вәлиханлы Исфәндијар - психолокија елмләри доктору, профессор;
Гарабағлы Јусиф Мәммәдчан оғлу (? -1645) - дөврүнүн мәшһур зијалысы;
Гарајев Мәммәд - Азербайжан маарифчиси, публисист, Шушанын Малыбәјли кәндиндә илк рус-татар гыз мәктәби ачмышды;
Гаращаров Аслаң Мәммәд оғлу - Бөјүк Вәтән мұһарибәдә гәһрәманы;
Гарјағды Чәлал Мәһәррәм оғлу - Азербайжанын халг рәссамы һејкәлтәраш;
Гулијев Гурбан - Шушанын сабиг полис рәиси;
Гулијев Чәһид - танынмыш алим, профессор;
Гулијев Чәмил - тарих елмләри доктору, профессор, Азербайжан

Дөвләт мұкафаты лауреаты (1974);
Гулијев Јағуб Аллаһгулу оғлу (1900-1942) - Совет һәрби хадими, генерал-мајор;
Әшимов Чүшүд (1905-1966) - танынмыш журналист, тәрчүмәчи-дәктәр;
Әлизадә Әбдүл - танынмыш психодог - алим, профессор;
Әлизадә Мәрјәм - көркәмли театршүнас, сәнәтшүнаслыг доктору;
Әлизадә һәсән Ихфа - дөврүнүн көркәмли зијалысы, "Шуша рәзи" әсәринин мұәллифи;
Әлијев Видади Јусиф оғлу (1939) - физика-ријазиијат елмләри доктору, профессор, Бејнәлхалг Еколенеркетика Академијасынын әмәлики;
Әлијев Јусиф Әли оғлу - көркәмли зијалы, Азербайжанын мөһәдәр мұәллими, Ханкәнди шәһәриндә азербайжанлылар үчүн илк мұмүтәһсил мәктәбинин јарадычысы;
Әлијев Шаһин (1922-2001) - 55 ил фәсиләсиз педагожи әмәлијәтлә мәшғул олмуш танынмыш мұәллим "Габагчылы Маариф чынымы",
Әлишов Надир - ријазиијатчы алим, танынмыш кибернетик;
Әлишов Сәттар Мәчид оғлу (1910-1974) - зоолог - паразитолог, филокија елмләри доктору, профессор;
Әһмәдбәј Чәфәргулуубәј оғлу Чаваншир (1828-1903) - Гарабаг шаири нәслиндән Азербайжан тарихчиси;
Әһмәдов Әһәд - филолокија елмләри намизәди, досент;
Әһмәдов Ләтиф - филолокија елмләри доктору, профессор;
Әһмәдов Гүсејн Мәммәд оғлу (1915-1955) - мәшһур Азербайжан драматурашы;
Әкир Гасым бәј Әлибәј оғлу Чаваншир (1784-1857) - мәшһур Азербайжан шаири;
Әлишәрова Сәидә Гараш гызы - тибб елмләри намизәди, досент, танынмыш зијалы;
Әбраһимхәлил хан (1726-1806) - Гарабағын ханы олуб (1760-1770) чы илләр), илк Гарабаг ханы Пәнаһәли ханны оғлудур;
Әманов Ләтиф - көркәмли физик, физика-ријазиијат елмләри доктору, профессор, Азербайжан МБА-нын мұхбир үзвү, Азербайжанын Әмәкдар елм хадими;
Әмајылбәјов Аббас бәј Ағалар бәј оғлу (1883-1940) - көркәмли маариф фәдаиси;
Әмајылов Әһмәд - автоматлашдырылмыш идарәетмә әмәлијәти сәһәсиндә танынмыш алим;
Әлишәрова Валидә Чавад гызы (1916) - истилик техникасы әмәлијәти танынмыш алим, техника елмләри доктору;
Әлишәвов - шаир, "Мәчлиси үнс" үн үзвү;
Әлишәвов Елиән Ләтиф оғлу - Азербайжан Республикасы Ишләр Министрлигиндә Дахили Гошунларын командири, полис полковники;
Әлишәвов - шаир, "Мәчлиси-фәрәмушан"ын үзвү;

Кәримов Ләтиф - халг рәссамы, мәшһур халчачы алим;
Кәрбәләји Ләтиф Һүсејн оглу (1876-1944) - Азәрбајчанын мәшһур гармончаланы;
Кәрбәләји Сәфихан (1788-1910) - мәшһур Азәрбајчан ме'мары, халг устасы;
Көчәрли Фирудин бәј Әһмәдбәј оглу (1863-1920) - әдәбијјатшүнас, публисист, педагог;
Маһмудбәјов Шамил Һәбиббәј оглу - танынмыш мәдәнијјәт хадими;
Мәһдигулу хан (? -1845) - Гарабаг ханы (1806-1822), Ибраһимхәлил ханын оглу;
Мәһдигулу хан Усмиев, "Вәфа" (1855-1900) - шаир, библиограф;
Мәһмандаров Кәрим бәј Мустафабәј оглу - мәшһур терапевт, чәрраһ; хары бүлбүл күлүндән әлдә олунан дәрманла нечә-нечә хәстәни өлүм јатағындан хилас едиб;
Мәликасланов Худадат Ага оглу - техника елмләри сәһәсиндә илк азәрбајчанлы профессор, дәмирјол нәглијјаты мүһәндиси;
Мәммәдов Гамбәј - танынмыш һүгүгшүнас, республика прокурору;
Мәммәдов Иса - филолокија елмләри доктору, профессор;
Мәммәдов Камран Дадаш оглу (1922) - филолокија елмәри доктору, профессор, Азәрбајчанын әмәкдар елм хадими, танынмыш әдәбијјатшүнас, јазычы, Габагчыл маариф хадими;
Мәммәдов Мәһди Әсәдулла оглу - сәнәтшүнаслыг доктору, актјор, режиссор, педагог;
Мәммәдов Мирзә Мухтар - танынмыш театр хадими, актјор
Мәммәдов Хәлил - Совет Иттифагы гәһрәманы, Милис-кенерал мајору;
Мәммәдов Чаваншир Муса оглу - танынмыш кинорежиссор, Әмәкдар инчәсәнәт хадими;
Мәммәдова Әзизә Әбдүлбагы гызы (1892-1961) - актриса Азәрбајчанын Әмәкдар артисти (1936);
Мәммәд бәј Ашиг - дөврүнүн көркәмли шаири;
Мәһәррәмова Светлана Шамил гызы - филолокија елмләри намызәди, досент;
Мәшәди Әјјуб, "Баки" (1866-1909) - шаир;
Мәһәммәд бәј Чаваншир - "Батмангылынч" ләгәби ил танынмыш икид, Мәһралы бәјин оглу;
Мирзә Садыг Ләтифов (18..-1901) - шаир, маарифпәрвәр;
Мирзә Хосров, "Шаиг" (1889-1960) - Азәрбајчан маарифчиси педагог;
Мирзә Чамал Чаваншир (1773-1853) - Азәрбајчан тарихчиси Гарабаг ханлығында баш мирзә вә вәзир олмушшур;
Мирзә Һүсејн Мәһәммәд оглу, "Салари" - шаир, Јусифли нәслиндән Һачы Јусифин оглу, Гафгазда нәчиб зијалыларда сајылырды;
Мирзәјева Зинјәт - Шуша шәһәр хәстәханасынын баш һәкимини

Мүтәллимова Фирәнкиз - актриса, Азәрбајчанын халг артисти;
Натәван Хуршидбану (1832-1897) - шаир, хејријјәчи, "Мәчлиси-җәһан" үн үзвү;
Нәриманов Идеал - танынмыш алим;
Нәриманов Нәриман - көркәмли алим;
Нөврузов Рамиз - филолокија елмләри доктору;
Пәнаһәли хан Чаваншир (? -1760) - Гарабаг ханылығынын намысчиси;
Рзајев Шүкүр Һәбиб оглу (1929) - танынмыш һүгүгшүнас, 1990-җи илләрдә Гарабагда рајонларарасы прокурор ишләјиб;
Рзајев Мәшәди Аббас (1878-1954) - мәрд мүбариз, фәал дөвләт әрмәни;
Садыгов Адил Абуталыб оглу (1903-1983) - көркәмли терапевт, профессор, сәһијјә әләчысы, Әмәкдар елм хадими;
Садыгова Мәһлүгә Әләскәр гызы - актриса, Азәрбајчанын халг артисти;
"Сәјид Никари", Шејх Һачы Мирһәмзә (1797-1886) - мәшһур Азәрбајчан шаири;
Сәлимов Сәлим - Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, сонралар әрмәни чох органларда мәсул вәзифәләрдә ишләјиб;
Сәфәров Ләтиф Бәшир оглу (1920-1963) - кинорежиссор, Әмәкдар инчәсәнәт хадими;
Сүләјманова Фатма Һәмзә гызы (1912-1978) - мотор јаначагы вә әрмәни сәһәсиндә алим, техника елмләри доктору, Дөвләт мұкафаты лауреаты;
Тагыјева Сајалы Абдулла гызы (1920) - танынмыш терапевт, тибб әдәбијјәти доктору, профессор, Сәһијјә әләчысы;
Тәјмур Елчин, Сүләјман оглу Әлијев - шаир;
Топчубашов Мустафа - көркәмли һәким;
Фатма Мәшәди Аббас гызы (1892-1987) - синәси сөzlә, ел әдәбијјатлары илә долу мәшһур бајаты устасы;
Фатма ханым Кәминә (1841-1898) - Азәрбајчан шаирәси, Х. Б. Натәванын рәфигәси;
Фәдаи - шаир, "Мәчлиси-Фәрамушан" әдәби мәчлисинин фәал әрмәни;
"Фәна" Мирзә Рәһим Мирзә Мәһәммәдбагыр оглу (1841-1929) - шаир, "Мәчлиси-Җәһан" үн үзвү;
Һәҗвердијев Әбдүррәһим бәј Әсәд оглу (1870-1933) - Азәрбајчан әдәбијјатчиси, драматургу, ичтимаи хадими, Азәрбајчанын Әмәкдар инчәсәнәт хадими (1928);
Һачыбәјов Зүлфүгар бәј Мәммәдбәј оглу (1885-1906) - кәнч әрмәни;
Һачыјев Ајдын - танынмыш алим;
Һачыјев Әмир - график рәссам, Әмәкдар инчәсәнәт хадими;
Һачыјев Раиз - танынмыш филолог алим;
Һачыјев Расим - тибб елмләри доктору, профессор;
Һачыјев Сәјмур (1899-1923) - Ханкәндинин, Шушанын фәал әрмәни

горхмаз мұбариз оғлу;

Ғачыјев Ханлар - танынмыш чәрраһ, тибб елмләри доктору, профессор, Әмәкдар елм хадими, тибб хидмәти кенерал-мајору;

Ғачыјева Ғафизә "Ғара Ғафизә" (1884-1989) - гәлби "ед боғчасы" илә долу баяты устасы;

Ғәсән бәј Рзагулу бәј оғлу, Ғәсән Ғара Ғади Ғарабағи (1826-1900) - шаир;

Ғәсәнәли хан Ғарадағи - шаир, тарихчи, "Мәчлиси-Фәрамүшан"ын үзвү;

Ғәсәнов Кәрај - танынмыш һугугшүнас, полис полковники;

Ғүсејнов Рафиг - танынмыш диктор, Азәрбајчанын халг артисти;

Ғүсејнов Чәләл Әбдулрәһим оғлу (1894-1922) - "Мирзә Чәләл" илә "Гырмазы Молла" ләгәбләри илә фәалијјәт кәстәрмиш халгымызын мәрд, сәдагәтли оғлу;

Чәмәнзәминли Јусиф Вәзир (1887-1943) - кәркәмли Азәрбајчан язычысы, тәдгигатчысы;

Чәһанкиров Шаһин - танынмыш һугугшүнас, полис полковники;

Чәфәргулу хан, "Нәва" (1783-1864) - Ғарабағ ханы Ибраһимхәли ханың нәвәси, кенерал-мајор, "Нәва" тәхәллүсү илә ше'рләр язмышдыр;

Чәфәров Саләһ Кәрим оғлу (1910) - Республиканың Әмәкдар мүәллими, танынмыш зијалы;

Чәфәрсојлу Илһами - филалокија елмләри намизәди, тәдгигатчи алим;

Шамилов Елчан - мәшһур тишә устасы, Әмәкдар инчәсәнәт хадими;

Шәкинскаја Барат Ғәбиб гызы (1914-2001) - Азәрбајчан актрисасы, Азәрбајчанын халг артисти (1949);

Ширинов Наиб - кәркәмли чоғрафијашүнас, кеоморфолог профессор;

Шушински Фирудин - танынмыш мусиги тәдгигатчысы;

Ғејд: Әлбәттә, бу сижәһи сон 200 илдә јашамыш бүтүни кәркәмли шушәли шәхсијјәтләри әһәтә етмир. Садәчә һаггында охујуб билдијим, ешитдијим адамларын адларыны топлар билмишәм.

Мүәллиһи

IV ФӘСИЛ

ЕРМӘНИ ТӘЧАВУЗУ НӘТИЧӘСИНДӘ ҒӘЛАК ОЛАН ВӘ ИТКИН ДУШӘН ШУШАЛЫЛАРЫН СИЈАҒЫСЫ:

1. Аббасова Кәмалә Кәрај гызы (1956-5 январ 1992)
2. Аббасов Сүлејман Исмајыл оғлу (1956-26 декабр 1991)
3. Аббасов Пәрвиз Шәмсәддин оғлу (1970-28.01.1992)
4. Аббасов Ејваз Камран оғлу (1983- 2 октјабр 1990)
5. Аббасов Елхан Камран оғлу (1970 - 8 мај, 1992)
6. Аббасова Сәдагәт Камран гызы (... - 28 январ 1992)
7. Аббасова Сәадәт Шаһин гызы (1985- 28 январ 1992)
8. Аббасов Шаһин Әли оғлу - 52 јашында (декабр, 1950-28 январ 1992)
9. Аббасов Ғабил Умудвар оғлу - (10 нојабр 1968-22 январ 1992)
10. Аббасов Чошгун Сүлејман оғлу - (8 ијун 1990-26 декабр 1991)
11. Абуталыбов Ејваз Чамал оғлу - (4 декабр 1959-26 январ 1992)
12. Адыкөзәлов Елбрус Дашдәмир оғлу (29 декабр 1969-8 мај 1992)
13. Абдуллајев Рафиг Исмајл оғлу - (6 ијул 1970-11 феврал 1992)
14. Ағајев Ејваз Сүлејман оғлу - (...-28 апрел 1994)
15. Аллаһвердијев Әли Ајдын оғлу - (1937- 11 феврал 1992)
16. Аллаһвердијев Илһам Бахшејиш оғлу (25 октјабр 1965 - 20 апрел 1991)
17. Аллаһвердијев Видади Мүсүл оғлу - (1978-23 декабр 1991)
18. Альјев Шаһмалы Шүкүр оғлу (1948-... 8 мај 1992)
19. Альханов Назим Гулам оғлу (1951- 11 феврал 1992)
20. Ағаларов Әшрәф Салман оғлу (1931-13 апрел 1994)
21. Ағакишијев Әһмәд Сүлејман оғлу (1947-8 мај 1992)
22. Ағајев Мәһбалы Шүкүр оғлу (1956-8 мај 1992)
23. Аллаһвердијев Таһир сәттар оғлу (1968- 8 мај 1992)
24. Азајев Расим Мираслан оғлу
25. Атакишијев Фәрһад Рәһман оғлу (1970-1992)
26. Асланов Мәммәд Ғүсејн оғлу (1941- 8 мај 1992)
27. Бабајев Ғәдир Әскәр оғлу (1935-декабр 1991)
28. Бабајева Ғәрибә Мухтар гызы (1938-28.12.1991)
29. Бабајев Бәкир Бәбир оғлу (1969-1989)
30. Бабајев Бәбир Әскәр оғлу (1942-1992)
31. Бабајев Фаиг Исмајыл оғлу (2 феврал 1973-10 феврал 1992)
32. Бабајев Фәзли Аббас оғлу (30 нојабр 1970 - 8 мај 1992)
33. Бағыров Насир Ғүсејнгулу оғлу (22 мај 1958-8 мај 1992)
34. Бағыров Руслан Ғүсејнгулу оғлу (11март - 8 мај 1992)
35. Бағыров Ислам Исмајыл оғлу (1955-1992)
36. Бајрамов Сүлејман Фирудин оғлу (27 мај 1964-27 август 1992)
37. Бәндальјев Машаллаһ Казым оғлу (1943-8 мај 1992)

38. Бәширов Камил Сабир оғлу (4 декабр 1970 -29 апрел 1992)
39. Бәширов Чүмшүд Шәмил оғлу (1924-23 феврал 1992)
40. Биляев Азәр Һәсән оғлу (15 сентјабр 1970-9 апрел 1992)
41. Вәлијев Ризван Јусиф оғлу (1966-28 январ 1992)
42. Гарајев Һидајәт Нәсир оғлу (1927-8 мај 1992)
43. Гарајев Асиф Гаракиши оғлу (1953-28 январ 1992)
44. Гасымов Гәнбәр Аслан оғлу (22 март 1962-8 мај 1992)
45. Гасымоф Әнвәр Баһадур оғлу (1929-23 декабр 1991)
46. Гәмбәров Илһам Чинкиз оғлу (9 январ 1975-1994)
47. Гәмбәров Рамиз Булуд оғлу (1962-30 апрел 1992),
Азәрбајҗанын Милли Гәһрәманы
48. Гәдиров Телман Манаф оғлу (11 феврал 1943-8 мај 1992)
49. Гочајев Күман Әвәз оғлу (1938-1992)
50. Гулијев Огтај Күлмәммәд оғлу (23 сентјабр 1970-26 январ 1992)
51. Гулијев Нәриман Шүкүр оғлу (4 декабр 1965-29 апрел 1992)
52. Гулијев Исрафил Ингилаб оғлу (1973-1991)
53. Гулијев Ризван Шаһверән оғлу (1960- 8 мај 1992)
54. Гулијев Ничат Тосфиг оғлу (1976-1994)
55. Гулијева Сәријјә Әлиш ғызы
56. Гулијев Ајдын Әршад оғлу (1961-11 феврал 1992)
57. Гулијев Акиф Чәркәз оғлу (1970-16 ијун 1993)
58. Гулијев Чәркәз А. оғлу
59. Гулијев Исмајыл Гәнимәт оғлу (1969-23 декабр 1991)
60. Гулијев Елдар Муса оғлу (1 октјбар 1948-28 январ 1992)
61. Гулијев Шәмси Әждәр оғлу (1962-1 январ 1994)
62. Гулијева Валидә Фәрман ғызы (16 декабр 1922-13 феврал 1992)
63. Гулијева Валидә Искәндәр ғызы (1917- 8 мај 1992)
64. Гулијев Заур Камил оғлу (22 ијун 1969-28 январ 1992)
65. Гулијев Ислам Идрис оғлу (1ијул 1957-1 сентјабр 1992)
66. Дүнјамылыјев Мүршүд Әмралы оғлу (1922-28 январ 1992)
67. Ејвазова Физзә Чүмшүд ғызы (1940-19 феврал 1992)
68. Әзизов Фазил Хәзри оғлу (1962- 28 январ 1992)
69. Әләкбәров Арзу Бәһрам оғлу (8 феврал 1954 - 26 январ 1992)
70. Әләкбәров Камил Күр оғлу (18 январ 1971- ...8 мај 1992)
71. Әләкбәров Натиг Чәфәр оғлу (15 мај 1971 -21 нојабр 1993)
72. Әләкбәров Фамил Камал оғлу (3 март 1971-24 апрел 1992)
73. Әләкбәров Заһид Вәлиш оғлу (8 сентјабр 1962-26 январ 1992)
74. Әләкбәров Чаһид.....
75. Әләкбәров Әнвәр Бәјләр оғлу (1935-... 8 мај 1992)
76. Әсәдов Мәчнун Һидајәт оғлу (1953-...8 мај 1992)
77. Әсәдов Елшән Әбүлфәт оғлу (26 август 1966-...8 мај 1992)
78. Әсәдов Таһир Һидајәт оғлу (1957, 12 январ -...8 мај 1992)
79. Әсәдуллајев Әли Мәһди оғлу (1 ијун 1942-8 мај 1992)
80. Әскәров Әләкбәр Ислам оғлу (17 сентјабр 1953-2 январ 1992)
81. Әскәров Хәзани Кәрәм оғлу (1962-11 феврал 1994)

82. Әлијев Илһам Баһадур оғлу (19 сентјабр 1966-13 январ 1992)
83. Әлијев Ајдын бәјләр оғлу (6 мај 1934-13 январ 1992)
84. Әлијева Сара Асиф ғызы (8 сентјабр... -28 январ 1992)
85. Әлијев Илгар Балај оғлу (1962-8 мај 1992)
86. Әлијев Бәхтијар Зијад оғлу (1 мај 1968-18 январ 1992)
87. Әлијев Гәзәнфәр Нуруш оғлу (24 феврал 1968-23 август 1993)
88. Әлијев Һафиз Мәммәд оғлу (15 декабр 1969-15 ијул 1993)
89. Әлијев Шакир Ариф оғлу (1968-...8 мај 1992)
90. Әһмәдов Мөһсүм Әбдүлрәһман оғлу (1910-...11 феврал 1992)
91. Әһмәдов Новруз Јусиф оғлу (1 апрел 1970-...8 мај 1992)
92. Әһмәдов Вагиф Ислам оғлу (1957-8 мај 1992)
93. Әһмәдов Күндүз Валәһ оғлу (1973-11 феврал 1992)
94. Залов Әкрәм Хосров оғлу (1936-28 январ 1992)
95. Залов Намиг Әкрәм оғлу (1958-28 январ 1992)
96. Залова Баһар Иса ғызы (1938-28 январ 1992)
97. Зејналова Назилә Ибраһим ғызы (19.01.1957-28 январ 1992)
98. Зејналов Гарјағды Әшрәф оғлу (20 январ 1970-30 август 1992)
99. Зејналов Таһир Баһадур оғлу (24 апрел 1963 -9 нојабр 1992)
100. Зејналова Рамилә Ибраһим ғызы (...-28 январ 1992)
101. Зејналов Гурбан Ибраһим оғлу (...-28 январ 1992)
102. Зејналов Саһиб Гәвәккүл оғлу (1960-8 мај 1992)
103. Зејналов Телман Јунис оғлу (...-...)
104. Зејналова Нүбар Кәрим ғызы (1890-...11 феврал 1992)
105. Зејналов Осман Баһадур оғлу (12 январ 1959-28 декабр 1991)
106. Зејналова Сәријјә Тағы ғызы (27 мај 1906-11 феврал 1992)
107. Зүлфүгаров Фәхрәддин Һүсејн оғлу (5 декабр 1969-...8 мај 1992)
108. Јусифзадә Видади Солтан оғлу (1955-...8 мај 1992)
109. Ибраһимов Закир Сабир оғлу (15.08.1960-сентјабр 1992)
110. Ибраһимов Адил Сабир оғлу (1964-13 апрел 1994)
111. Ибраһимов Мүбариз Фәррух оғлу (1970-1992)
112. Ибраһимов Чәмил Маһмуд оғлу (? -...8 мај 1992)
113. Исамајылов Видади Телман оғлу (30 ијун 1959-8 мај 1992)
114. Исамајылов Бәһрам Мәтләб оғлу (1967-28 январ 1992)
115. Исамајылов Мөһүббәт Сабир оғлу (1 феврал 1974-3 мај 1994)
116. Исамајылов Сәрхан Дајандур оғлу (1970- 28 январ 1992)
117. Исамајылов Әшрәф Дајандур оғлу (1961- 8 мај 1992)
118. Исамајылов Елјаз Бајрам оғлу (1938-28 декабр1991)
119. Исамајылова Шәвкәт Оруч ғызы (1940-28 декабр 1991)
120. Исамајылов Телман Гәһрәман оғлу (3 октјабр 1967- 28 январ 1992)
121. Казымов Хәлил Маһмуд оғлу (1938-23 декабр 1991)
122. Казымов Камал Рәшид оғлу (22 сентјабр 1970- 8 мај 1992)
123. Калбалыјева Пакизә Алим ғызы (...-...11 мај 1992)
124. Кәримов Савалан Һәсән оғлу (1935-1992)
125. Кәримов Һагверди Тапдыг оғлу (1962-11 феврал 1992)
126. Кәзәлов Микајыл Гоча оғлу (5 апрел 1948-11 декабр 1991)

128. Ләзкијев Шаһин Һүсејн оғлу (10 октјабр 1959- 28 январ 1992)
129. Мейдијев Һүсејн Мөммөд оғлу (1905 - ... 8 мај 1992)
130. Мейдијев Әһлиман Сурхај оғлу (22 январ 1959- 28 январ 1992)
131. Мейдијев Әдаләт Әлгәмә оғлу (5 сентјабр 1968 -19 мај 1994)
132. Мейдијев Ибраһим Песи оғлу (16 март 1962-... 8 мај 1992)
133. Мәдәтов Чавид Адил оғлу (14 октјабр 1975-26 январ 1994)
134. Мәдәтова Јеканә Дадаш гызы (1916-...11 феврал 1992)
135. Мәдәтов Чәсарәт Бајрам оғлу (20 сентјабр 1961-23 декабр 1991)
136. Мәдәтов Етибар Адыширин оғлу (1958- 8 мај 1992)
137. Мөммөдов Һабил Габил оғлу (22 феврал 1962-26 январ 1992)
138. Мөммөдов Фејруз Һәјдәр оғлу (8 апрел 1941-... 8 мај 1992)
139. Мөммөдов Елчин Рамиз оғлу (1960-1989)
140. Мөммөдов Мүшфиг Надир оғлу (10 август 1971-21 ијун 1992)
141. Мөммөдов Илһам Аллаһјар оғлу (13 феврал 1956-26 сентјабр 1992)
142. Мөммөдова Күбра Бајрам гызы (...-8 мај 1992)
143. Мөммөдов Низами Мурад оғлу (1958-29 март 1992)
144. Мөммөдов Елдәниз Мөммөд оғлу (1973-19 март 1992)
145. Мөммөдов Расим Хасај оғлу (27 январ 1960-25 нојабр 1992)
146. Мөммөдов Јусиф Сурхај оғлу (...-14 сентјабр 1991)
147. Мөммөдов Тәвәккүл Хасај оғлу (1962-мај 1992)
148. Мөммөдов Нијази Вәлијәддин оғлу (...-28 январ 1992)
149. Мәһәррәмөв Назим Тофиг оғлу (1965-26 январ 1992)
150. Мирзәјев Камал Аббас оғлу (26 январ 1962-13 январ 1994)
151. Мирзәлијев Илһам Һүмбәталы оғлу (1966-20 апрел 1992)
152. Мурадов Әвәз Һәсәнгулу оғлу (1936-... 8 мај 1992)
153. Мурадов Фаиг Тәјјар оғлу (26 апрел 1954-22 апрел 1993)
154. Мустафајев Һафиз Әли оғлу (2 апрел 1977- 8 мај 1992)
155. Мухтаров Пәнаһ Әскәр оғлу (22 август 1974-29 апрел 1992)
156. Надиров Ариф Бәбир оғлу (4 ијун 1966-28 апрел 1994)
157. Нәсиров Заһид Рәфаел оғлу (1960-26 январ 1992)
158. Нәчәфов Алов Нәсиб оғлу (1966-15 декабр 1991)
159. Оручов Мирјусиф Кәрим оғлу (1940-6 август 1989)
160. Оручов Рафиг Мирјусиф оғлу (1 апрел 1972-10 феврал 1992)
161. Рзәјев Гапдыг Көчәри оғлу (1964-20 ијун 1991)
162. Рүстәмөв Хасај Ибраһим оғлу (22 нојабр 1930- 28 январ 1992)
163. Рүстәмөв Шамајыл Мирзәли гызы (1943-26 декабр 1991)
164. Рүстәмөв Сабир Кәрај оғлу (...-26 январ 1992)
165. Рүстәмөв Елдар Әмир оғлу (1939-24 апрел 1992)
166. Садыгов Рза Чәләл оғлу (1962-1991)
167. Садыгова Фирузә Чәлил гызы (1940-12 мај 1992)
168. Салаһов Сәфир Әһлијәт оғлу (1973-... 8 мај 1992)
169. Салаһова Шәкәр Садај гызы (10 январ 1963-19 январ 1992)
170. Салманова Сәјјарә Рәчәб гызы (1932- 8 мај 1992)
171. Севиндијев Ваһид Гара оғлу (1930-5 нојабр 1992)
172. Севиндијев Јашар Ваһид оғлу (1 ијун 1970- 8 мај 1992)
173. Сәмәдов Күндүз Һидајәт оғлу (17 нојабр 1957- 8 мај 1992)
174. Сәлимов Камал Бәшир оғлу (1937-21 ијун 1990)
175. Сәлимов Елчин Камал оғлу (8 сентјабр 1976-21 ијун 1990)
176. Сәлимов Рәфаел Илјас оғлу (1970-5 январ 1994)
177. Сәфәрөв Ағәли Ајдын оғлу (1985-1991)
178. Сәфәрөв Ордухан Ајдын оғлу (1960-1991)
179. Сәфәрөв Шаһверди Бәһлул оғлу (1956-26 январ 1991)
180. Сүлејманов Елман Сүлејман оғлу (1964-1990)
181. Сүлејманов Ханоғлан Сүлејман оғлу (1965-1990)
182. Тағыјев Фәррух Һүсејн оғлу (1909-... 8 мај 1992)
183. Тејмуров Ризван Рәһман оғлу (16 апрел 1967-9 декабр 1991)
- Азәрбајҗаның Милли Гәһрәманы**
184. Тејмуров Рөвшән Булуд оғлу (26 январ 1971-20 март 1992)
185. Фәрһадов Елшән Барат оғлу (6 апрел 1974-11 феврал 1992)
186. Фәрһадов Фүзули Ајдын оғлу (25 нојабр 1962-25 сентјабр 1991)
187. Ханларов Елмидар Нуридин оғлу (2 октјабр 1971-28 октјабр 1992)
188. Хоҷајев Күман Әвәз оғлу (1942-20 апрел 1991)
189. Худајарова Сүрәјја Альш гызы (1916-23 декабр 1991)
190. Худавердијев Әһәд Мәһәррәм оғлу (1931-1992)
191. Худијев Сәрдар Баһадур оғлу (1974-2 апрел 1993)
192. Һачыјева Гәмәр Әбүлгасым гызы (1906-... 8 мај 1992)
193. Һәсәнов Умуд Рәһим оғлу (1931-12 январ 1992)
194. Һәсәнов Мүсејиб Һүсејн оғлу (1911-...9 мај 1992)
195. Һәсәнов Телман Јелмар оғлу (15 нојабр 1939-30 сентјабр 1991)
196. Һәсәнов Рөвшән Әждәр оғлу (1963-.. 8 мај 1992)
197. Һәсәнов Тофиг Бәјләр оғлу (19 январ 1970-23 нојабр 1992)
198. Һәсәнов Әли Әләкбәр оғлу (1960-... 8 мај 1992)
199. Һәсәнов Ваһид Мөвсүм оғлу (1958-21 декабр 1991)
200. Һәсәнов Мәстан Муса оғлу (1927-...19 мај 1991)
201. Һәтәмөва Шамахы Аға гызы (1900-11 феврал 1992)
202. Һәшимов Пәрвиз Варашил оғлу (1971-26 январ 1992)
203. Һүмбәтов Ингилаб Нифталы оғлу (1963-...11 феврал 1992)
204. Һүмбәтов Мәһәддин Мәдәт оғлу (26 январ 1960 - 5 декабр 1992)
205. Һүмбәтов Мүшфиг Осман оғлу (1974-1994)
206. Һүсејнов Саләх Шаһмар оғлу (21.12.1936- 28 январ 1992)
207. Һүсејнов Бәшир Һәбиб оғлу (1931-... 8 мај 1992)
208. Һүсејнов Һачы Чәбрајыл оғлу (1935-.. 8 мај 1992)
209. Һүсејнов Мүдафәт Һачы оғлу (1931-27.08.1991)
210. Һүсејнов Адил Һагверди оғлу (12 март 1973-3 апрел 1993)
211. Һүсејнова Ағча Мәрдан гызы (...-8 мај 1992)

212. Һүсејнов Һүсејн Шүкүр оғлу (1 март 1956-7 апрел 1993)
 213. Чәфәрөв Вагиф Чәфәр оғлу (18 апрел 1949-20 нојабр 1991)
 214. Чәфәрөв Мајыл Чәфәр оғлу (15 мај 1964-... 8 мај 1992)
 215. Чәфәрөва Физзә Чүмшүд гызы (1927-... 1992)
 216. Чәфәрөв Чинкиз Биннәт оғлу (23 март 1960-23 январ 1994)
 217. Шаһмуратов Намиг Әмирхан оғлу (5 сентјабр 1965-... 8 мај 1992)
 218. Шаһмуратов Натиг Әмирхан оғлу (14 август 1963-... 8 мај 1992)
 219. Ширинов Рамиз Камран оғлу (22 январ 1972-9 мај 1992)
 220. Ширинов Гәриб Имангулу оғлу (29 мај 1956-... 8 мај 1992)
 221. Шүкүров Чавад Гәшәм оғлу (1963- ... 8 мај 1992)
 222. Шүкүров Вәкил Исфәндијар оғлу (10 ијул 1947-28 декабр 1991)
 223. Шүкүров Тофиг Закир оғлу (1964-28 декабр 1991)

Аллаһ рәһмәт еләсин!..

У ФӘСИЛ

ШУША ТАНЫНМЫШ МУСИГИЧИЛӘРИ

*"Әкәр охумурсанса, демәли шушалы дејилсән"
 Серкеј Јесенин
 (рус шаири)*

Шуша/Шиншә шәһәри өлкәмизә јүзләрлә танынмыш алим, устәд, мүнәндис, һәрбчи, идманчы, мұхтәлиф саһәләри тәмсил едән мәһәббәтпәһләри ишчиси вә с. бәхш етмишдир. Буларын арасында мусиги әһәлиләри дә кифәјәт гәдәрди. "Азәрбајҗанын консерваторијасы" тәһсил Гарабаҗдан - Шушадан дүнја миҗаслы даһи сәнәткарлар тәһсилшыдыр. "Шушада көрпәләр дә муғамат үстүндә ағлајырлар" әһәсиндә бөјүк һәгигәт вардыр...

Ғаибдан-баһа мусиги чешмәси олан Гарабаҗда "чыдыра чыхма" - һәрһәһләри тәшкил едиләндә һәтта Гарабаҗ атлары мусигијә о әһәдә алудә олурду ки, чыдыр заманы гара зурна "Короғлу" һәрһәһләри чаландә атлары јериндә сахламаг мүмкүн олмурду. һәтта, атлар су ичәндә дә көрәк ја фит, ја да маһны чалына иди. Ечазкар мәһәббәтли Шушанын хош авазыл ханәндәләри Гафгаздан кәнарда дә јүк шәһрәт газанмышдылар...

Гарабаҗда, Шушада мәтәм сәһијјәли "шәбәһ" халг тамашалары да әһәли мұшајиәти илә һәјата кечирилирди. Зәнкин шәхсләрин һәрһәһләри хүсусилә чоһ тәнтәһәли кечирди. Белә тојларда ханәндәләр бириндән охумаг әһз едирдиләр. һәр бир мусиги дәстәси - охујан һәрһәһләри сыра илә тамам дәсткәһ муғам ифа едәрәк өз мәһарәтини тәһсилмәјә чалышарды. Муғам вә ја маһны сәсләнән заман мәчлисә әһәли һәким оларды, һәмә дигтәтлә јүксәк сәнәткарлыгга, зөвглә ифа әһәли муғамата гулаг асарды. Дәсткәһларын арасында рәггаслар һәрһәһләри јардылар. Ханәндәләр тәрәфиндән шөвглә охунан сәдә ел һәрһәһләри тој мәчлиси иштиракчылары тәрәфиндән дигтәт вә һәрһәһләри гаршыланарды. Бәли, Шуша, мусиги исте'дадларынын һәрһәһләри шәһидир...

Шуша тојларында мусигичиләр әдәтән күрсүнүн үстүндә отуруб һәрһәһләри охујардылар. Ојнајанлар рәггә заманы өз мәһарәтләрини тәһсилмәјәрди. Үмумијјәтлә, Шушада мусиги вә тој мәчлисләри чоһ рәггә вә дигтәтлә гаршыланарды:

*Тәбиәт јаддашында
 Нечә иух сәс јашадыр.
 Гарабаҗ торпагынын
 Зәнкуләси Шушадыр...*

Бу күн дә Шуша мусигичиләри бу ән'әнәни лајигинчә давам

етдириләр. Һөрмәтли охучу! Бу сижәһида сон 160 илдә Шушаның танынмыш мусигичиләринин адларыны вермәжә чалышмышам. Әлбәттә, бу, онларын һәлә һамысы дежилдир. Бујуруб Сиз дә онларла таныш ола биләрсиниз:

Аббасгулу ага Нәчәфгулу оғлу (1886-1944) - Чаваншир нәслиндән олан Аббасгулу ага Гарабағын адлы-санлы тарзәнләриндән саялырды. Дөврүнүн мәшһур ханәндәләриндән Чаббары, Сејиди, Ханы, Зүлфүнү мушајиәт етмишдир. Онун һәм дә фөвгәл'адә һазырчаваблыгы да вар иди...

Аббасов Әшрәф (1920-1992) - Азәрбајчанын танынмыш бәстәкары, педагог вә мусигишүнас. Әмәкдар инчәсәнәт һадими (1963), профессор. 1953-57-чи илләрдә Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасынын ректору олуб, "Гарача гыз" ушаг балетинин, "Шуша", "Жәләчәк күн" симфоник поемаларын, мүхтәлиф оперетталарын, маһны, романс вә инструментал әсәрләрин мүәллифидир...

Абдал Гасым - муғам сәнәтинә хүсуси һөвәси варды. Мәчлисләрдә муғаматы тәрәннүм едирди; мәчлисдә моллалары тәглид етмәкдә дә ад чыхармышды...

Абдуллајев Гасым (1873-1927) - Гасым Ибраһим оғлу Абдуллајев Гарабағда, Шушада ән танынмыш ханәндәләрдән һесаб олунурду. "Забул-секаһ" муғамыны о гәдәр көзәл охујурду ки, халг арасында она "Забул Гасым" дејирдиләр. Гасымын ифасы зәриф кушәләри вә ширин халлары илә фәргләнирди...

Абдуллајев Ислам (1876-1964) - Шушанын Гујулу мәһәлләсиндәндир. 14 јашына гәдәр Молла Әли Хәлифәнин мәктәбиндә, сонра Мир Мөһсүн Нәввабын мусиги мәктәбиндә, даһа сонра Мирбаба Миримановун јанында дәрс алмышдыр. Тарзәнләри Чавад бәј Хәнәзәјски, Гурбан Пиримов иди. "Бајаты-Гачар", "Бајаты күрд", "Маһур-Һинди", "Секаһ", "Шикәстеји-фарс", "Гарабаг шикәстәси" онун ифасында чох көзәл сәсләнирди...

Абдуллајева Зөһрә - мүғәнни, көзәл сәс диапазоһуна маликдир. Азәрбајчан муғамларынын вә халг маһныларынын маһир ифачыларындан һесаб олунур...

Адыкөзәлов Зүлфү (*Зүлфугар*) *Сәмәд оғлу* (1898-1963) - Азәрбајчанын танынмыш ханәндәси, 1936-чы илдән Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасында ишләјиб. Онун ханәндә кими јетишмәсиндә Чаббар Гарјағдыоғлунун тәсири олуб. Бир нечә муғамын вә халг маһныларынын маһир ифачысы иди. "Јетим секаһ" и чох көзәл охујуб...

Арушанов Шүкүр (1872-1927) - танынмыш ханәндә; онун бабасы Шушаја Нухадан (Шәкидән) кәлмишди. Натәванын бу айләјә чох илтифаты олуб. мәшһур ханәндә олан һачы һүсүдән чох шејләр өјрәниб. Натәванын вәфатындан сонра Ирәвана кетсә дә, 1905-чи илдә јенидән Гарабаға гајытмышдыр...

Ага Әли Әсгәр - XIX әсрин әввәлләриндә Шушада илк тарзән чаланлардан олуб. Тарда көзәл муғам ифа едәрди. Дејиләнә кор

шыгчанын мүәллими иди...

Астанга - мәләһәтли вә јаныгы сәси илә саз чалыб шикәстә муғамда онун әвәзи јох иди...

Бағыров Закир Чавад оғлу (1916-1996) - Азәрбајчан бәстәкары, әмәкдар инчәсәнәт һадими (1961), "Ајкүн" операсынын, "Кәндимизин маһнысы" вә "Гајыһана" (1964) оперетталарынын, бир нечә маһны, романс, Инструментал әсәрләрин мүәллифидир...

Бала оғлу Григор - јахшы тарчалан иди; Шушада ән јахшы тарзәнчиләрдән һесаб олунурду. Чох мәшһур ханәндәләри мушајиәт етмишдир...

Бала Мәһәммәд - Шуша шәһәриндә зил сәслә охујан ханәндәләрдән бири; чох вахт Рөвшән нөвәси Шәкәрлә бир јердә охујардылар...

Баһмагчы Мәһәммәд - дөврүнүн танынмыш охујанларындан олуб; өз мәләһәтли сәси илә чохларынын севимлисинә әврилмишди...

Бәһбудов Мәчид Бәһбудалы оғлу (1870-1945) - танынмыш Азәрбајчан ханәндәси; Азәрбајчан милли вокал мәктәбинин әркәмли нүмајәндәләриндән М. Бәһбудов халг мусигисинин популярлашмасында мүстәсна хидмәт кәстәриб. "Мирзә Бүсәји маһны"нын, "Шүштәр"ин, "Чаһаркаһ"ын маһир ифачысы саялырды. Рәшид Бәһбудовун атасыдыр...

Бәһбудов Рәшид Мәчид оғлу (1915-1991) - Азәрбајчанын танынмыш мүғәннис; лирик-тенор сәсли; мәшһур ханәндә Мәчид Бәһбудовун оғлudur. Мүстәсна көзәл сәсә малик иди. Азәрбајчан халг маһныларынын вә Азәрбајчан бәстәкарларынын вокал әсәрләринин популярлашмасында онун бөјүк хидмәти вардыр. Азәрбајчан ханәндәләри үчүн сәчијјәви олан импровизәетмә мүсәјјәти Рәшидин јарадычылығында өзүнү оријинал шәкилдә еттирди...

Бәдәлбәјли Әфрасијаб Бәдәлбәј оғлу (1907-1976) - бәстәкар, дирижор, мусигишүнас, либеретточу. Азәрбајчан Дөвләт Опера вә Балет театрынын дирижору олмушдур. "Халг гәзәби", "Низами", "Тәјидләр ағламаз" операларынын вә бир чох әсәрләрин мүәллифидир...

Бәдәлбәјли Мухтар (1874-1933) - Учабојлу бу шушалы чаван Гарабағда шәһрәт газанмыш һөвәскар охујанлардан саяылса да, мүхтәссис ханәндә һесаб олунурду. Мәләһәтли сәси вар иди. Тез-тез охују тој мәчлисләриндә охудардылар... Көзәл бајатылар дејән Чавад, әрән Бәдәл, мәшһур инчәсәнәт һадими Әһмәд (Ағдамски) бәдәлбәјлиләр Мухтарын әмиси ушағларыдыр...

Бәдәлбәјли Фәрһад Шәмси оғлу (1947) - мәшһур Азәрбајчан пианочусу, халг артисти; Пианочуларын Б. Сметана, Ж. Вианна вә Готта адына вә с. бәјнәлхалг мүсабиғәләринин мүкафатчысы. О, һәм Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасынын ректорудур. Танынмыш профессор Шәмси Бәдәлбәјлинин оғлudur...

Бәдәлов Елман - мәшһур каманча устасы, республиканын

Өмөкдар артисти; каманчада бир чох муғамлары, халк маһныларыны усталыгла чалмышдыр.

Бүлбүл (1897-1961) - Муртуза Мәшәди Рза оглу Мәммәд Шушанын "Ајағялынлылар" мөһәлләсиндәндир. Бу мөһәллә чохлу бүлбүлләр олармыш, о да бүлбүлләри "јамсылајармыш". Ело б сәбәбдән дә она Бүлбүл дејирләр. Танынмыш опера мүғәннис кечмиш ССРИ-нин халг артисти Бүлбүл Азәрбајчан профессиона вокал мөктәбинин банисидир. Јениш диапазонлу, мөлаһәтли, ахыч сәси варды...

Бүбүлчан (1841-1927) - Әслән шушалы олан ханәндә Әбдүлбан Кәрбәләји Әли оглу Зүлалов әввәлләр тар чалмыш, сонра папир сатмагла мөшғул олмушдур. Сонралар охумагла мөшһурлашмышдыр. Онун тарчаланлары Садыгчан, Зејнал, Гулу кими танынмыш сәнәткарлар олуб. Азәрбајчан вокал сәнәтинин көркөм нүмәјәндәлериндән бири сајылыр. Күчлү сәсә, зәнкуләләрә малик бир сәнәткар иди...

Гази Мирзә Әбулгасым - бөјүк мусигишүнас, шәбәһкәр Молла Зејналабдинин шакирдләриндәндир. О өзү исә мөшһур ханәндә Харрат Гулунын мүәллиmidир...

Гачар Сүрәјя Сәдрәддин гызы (1910-) - Азәрбајчан мүғәннис Азәрбајчанын халг артисти, 1927-39-чу илләрдә Азәрбајчан Опера Балет Театрынын солисти олуб. Бир сыра роллар јаратып Репетуарында бәстәкар вә халг маһнылары, муғамлар әсас јутурду...

Гырбәнд Һәсән - Гарабағын устад ханәндәләри арсында Гырбәнд Һәсәнин өз јери вардыр. Тој мөчлисләрини хусуси шөвг охујарды...

Даббаг Залым - бу ханәндә ел арасында бу ад илә танынмыш јерли әһали Шуша тој мөчлисләриндә ону тез-тез охутмагдан һә аларды...

Даббаг Мөһәммәдгулу - Шуша шөһәриндә јахшы сәсә малик олан охујанлардан сајылырды; зил зәнкуләләри варды...

Дадашов Мөшәди Әли - Гарабагда мөшһур гармонча-ланлар иди. Муғам вә халг маһныларыны чох көзәл ифа едирди...

Дәли Исмајыл - адына ујғун олараг "дәли-долу" охумағы вар Муғаматдан јахшы баш чыхаран иди. Устад сәнәткарларла бирлик тојларда чалыб-чағырмагдан зөвг аларды...

Дәмирчи Гулу - тарзән; Гулу да Садығын заманында јашамыш тарчаланлардан иди. Мүасирләри онун чох ширин бармағы олдуғун сөјләјирдиләр...

Әкбәр Хамуш оглу - Шуша гәзасынын Күлаблы кәндиндән ол Әкбәрин чох көзәл сәси варды. Гарабағ тојларында ад чыхармыш Шуша мусиги мөчлисләриндә чениш шөһрәт газанмышдыр...

Әливердибәјов Агалар Бәј (1880-1953) - мусигишүнас, педагог мүһәндис, бәстәкар; Варшавада вә Петербургда али тәһсил алмыш. Ү. Һачыбәјовун јетишмәсиндә онун бөјүк ролу вардыр. "Һарун Рәшид" адлы операсы да вар.

Әлијев Кәрбәләји Ләтиф Һүсәјн оглу - мөшһур гармончалан; гармон чалмағы атасындан өјрәниб; тој мөчлисләриндә халг маһныларыны хусуси шөвг илә ифа едәрди. "Маһур", "Раст", "Секәһ" муғамларыны хусусилә көзәл чалырды. Бир чох адлы-санлы ханәндәләри мушајиәт едиб...

Әлијев Әбүлфәт Әсәд оглу (1926-2001) - Азәрбајчан мүғәннис, ханәндә. Азәрбајчанын халг артисти (1964). Азәрбајчан Дөвләт Академијасынын вә Азәрбајчан Дөвләт Опера вә Балет театрынын артисти иди. Хош вә мөлаһәтли сәси варды. "Һумајун" вә "Секәһ" муғамларыны вә бир чох тәснифләри мөһәрәтлә ифа етмишдир.

Әләскәрөв Сүләјман (1924-2001) - Азәрбајчан бәстәкары, дирижору. Азәрбајчанын халг артисти. "Улдуз" (1948), "Өзүмүз әнәрик" (1962), "Олмады елә, олду белә" (1964), "Милјончунун кәләчи оглу" (1966), "Һардасан, ај субајлыг" (1968), "Севиндик гыз атарыр" (1970), "Һәмишәханым" (1971) оперетталарынын, "Баһадыр вә Соһа" (1961) операсынын, "Бајаты-Шираз" симфоник муғамынын (1950) вә с. әсәрләрин, маһныларын мүәллиfidир.

С. Әләскәрөв һәм дә Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасында һүн мүддәт педагожи фәалијјәтлә мөшғул олмушдур.

Әмиров Мөшәди Чәмил Әмираслан оглу (1875-1928) - Азәрбајчанын танынмыш мусиги хадими, бәстәкар Чәмил Әмираслан оглу Шушада доғулуб; ибтидаи тәһсилени Шушада молла мөктәбиндә алыб. Устад тарзән иди; тардан башга скрипка, каманча, һано вә башга мусиги аләтләриндә дә чалырды. Гарда муғамлары көзәл ифа едирди. О, дөрдшөрдәли "Намуслу гыз" мусигили әсәри дә ашыб, "Һејраты" муғамыны нота салыб. Даһи бәстәкар Фикрәт Әмировун атасыдыр...

Әмиров Фикрәт Мөшәди Чәмил оглу (1922-1984) - Азәрбајчанын һүн бәстәкары, халг артисти. Азәрбајчан Дөвләт мұкафаты лауреаты (1974), "Үрәкчаланлар" вә "Көзүн ајдын" мусигили композиторларынын, "Севил" операсынын, "Шур" вә "Күрд овшары" симфоник муғамларынын, бир чох инструментал әсәрләрин, романс вә маһныларын мүәллиfidир. Мөшһур мусиги хадими, бәстәкар Мөшәди Чәмилдин оглудур...

Әсәд Чәтәнә Мөһәммәд оглу - Гарабағын танынмыш ханәндәләриндән һесаб олунур; Зил сәс диапазоһуна малик сәнәткар олуб. Шуша тојларында хусуси ад чыхармышдыр...

Үсиф - Шушада, Чулфалар мөһәлләсиндә јашајыб; Јахшы муғам охујарды; көзәл зил вә јаныглы сәси олмушдур. Азан охујанда заныглы сәси 3 километрдән ајдын ешидиләрди. Сәси адамлары - ханәндәләри риггәтә кәтирәрмиш...

Үсифов Абуталиб Кәрбәләји Мухтар оглу (1884-1937) - Азәрбајчан мусигиçиси, гармончалан; "Секәһ", "Бајаты-Гачар", "Шунгәр" муғамларыны, халг рөгсләрини усталыгла ифа етмишдир. Шушинскини, М. Бөһбүдову вә башгаларыны тарда мушајиәт етмишдир...

Кәләчи оглу Мөһәммәд (1864-1940) - Азәрбајчанын танынмыш

ханэндәси Мәһәммәд Мәшәди Хәлил оғлу ханәндәлик сәнәтини Шушада Харрат Гулунун мәктәбиндән вә Мәшәди Исидән өйрәнмишдир. Кениш диапазонлу, күчлү вә көзәл зил сәсли ханәндә "Баяты-Гачар" муғамыны хусуси усталыгла охумушдур. О, педагогик фәалийәт илә дә мәшғул олмушдур...

Кешитазлы Һашым Мәһәммәд оғлу (?..- 1909) - ханәндә, мәшһур муғам устасы; муғам сәнәтини дәриндән мәнимсәйән Һәшим мусиги мәчлисләриндә көзәл охумасы илә кениш шөһрәт газанмышды. Ширин вә зил сәси варды. Зәнкуләли сәси илә ханәндәләр ичәрисиндә севилрди...

Кәрим Шүкүр оғлу - янығлы, зил сәси варды; онун охудуғы шикәстәләр илә һеч ким елә охуја билмәзди...

Кәримова Флора - танынмыш естрада мүғәннисе, Азәрбајҗан халғ артисти; янығлы вә зил сәси вардыр. Репертуарыны онлар көзәл унутулмаз маһнылар бәзәйир. Сәси мөлаһәтли олдуғу гәдәр күчлү тембрә маликдир. Гадын кими ичтимаи һәјатда фәал мөвҗеи вардыр...

Лоту Гулу - јахшы гавал чалан олуб. Бәзән тој мәчлисләриндә Чаты оғлу Иса илә күләшәр, мәчлисдәкиләри әјләндирәрди; ритмик мусигиләри чох севәрди...

Маариф - Гарабағда муғамларын тарда јахшы ифачысы һеса олунурду. "Секаһ", "Раст" муғамларыны хусусилә көзәл ифа едирди.

Малыбәјли Әскәр - танынмыш ханәндә; Мусиги мәчлисләриндә, тојларда тез-тез көзәл муғам парчалары ифа едәрди. Мәшһур ханәндә вә тарзән Һәмидин гардашыдыр.

Малыбәјли Һәмид (1869-1922) - Һәмид Имамгулу оғлу Гурбан мәшһур Азәрбајҗан ханәндәси вә тарзәнидир. Ханәндәлик сәнәтини Һачы Һүсүдән өйрәниб. Мөлаһәтли вә зил сәсли ханәндә "Раст" вә "Секаһ" муғамларыны бөјүк усталыгла охумушдур. Сәси баташа сонра тарда Кечәчи Мәһәммәди, Мәчид Бейбудову, Бүлбүлү, Исид Абдуллајев илә башга ханәндәләри мүшәјиәт етмишдир...

Маһирә вә Тофигә бачылары - бу бачыларын һәр икиси кениш диапазонлу зил сәсә малик идиләр, "Мирзә-Һүсәјн" секаһыны әвәзолунмаз ифачылары һеса олунурдулар...

Мәрданбәј Коса Мәһәммәд бәј оғлу - Шушада өз охумасы илә чыхармыш ханәндәләрдәндир. Халғ мусигисинин биличиси сајылырды.

Мәрди Тағубчанов ("Мәрдингга") - 1875-чи илдә Шушада апағ олуб. Әввәлләр гармон, сонралар тар чалмышдыр. Охујанлар мәшһур ханәндәләр Һачы Һүсү вә Мәшәди Иси олмушдур. Халғ чох севирди; "Баяты-Гачар" муғамыны чох көзәл ифа едирди...

Мәшәди Дадаш Мурадов - зилдә вә бәмдә јахшы кәзишмәләр варды. Һәвәскара ханәндәләр арасында севилиб-сечиләнләрдән иди.

Мәшәди Иси - Гарабағда танынмыш ханәндәләрдән олуб; оғр әср шәрг поезијасына јахшы бәләд иди; көзәл гавал вурмағы вә "Османлы" дәсткаһыны хусуси мөһәрәтлә ифа едирди. Һеч бә ханәндә онунла рәгабәтә кирмәк истәмәзди...

Мирбаба Мирабдулла оғлу - танынмыш мусигишүнас, истәдадлы мәчлиси "сәдри"- "падшаһы". Мәшһур ханәндә Һачы Һүсүнүн сәһи мүәллими олмушдур. Муғам сәнәтинин көзәл биличиси һеса олунурду...

Мурад - Гарабағын јахшы мусигичиләриндән һеса олунурду. Мәшһур Шуша гәзасынын Күлаблы кәндиндән иди. Устад ханәндәләрдән сајылырды...

Новваб (Мир Мөһсүн) (1833-1918) - Мир Мөһсүн Һачы Сејид Мөһмәд оғлу Ағамирзә Гарабағи; истәдадлы мусигичи, шаир, рәссам, педагог. Шушада "Мәчлиси-фәрамушан" әдәби мәчлисинин әһәмми әһли, Шәрг мусиги нәзәријәсинин дәрин биличиси. "Мусиги илә чох хәстәликләрин мүәличәси" фикри она мөхсүсдур. О, һәм дә Азәрбајҗанда мусигијә даир нәшр едилмиш (1913) илк китабын муәллифидир...

Нијази (1912-1984) - Нијази Зүлфугар оғлу Тағызәдә Һачыбәјов танынмыш дирижор, бәстәкар, ичтимаи хадим олмушдур. Социалист әдәби Гәһрәманыдыр. Азәрбајҗан Дәвләт Академик Опера вә Балет театрынын, Азәрбајҗан Дәвләт Филармонијасынын директору олмушдур. "Раст" симфоник муғамынын, "Читра" балетинин, "Сәриков вә Ширин" операсынын вә диҗкәр әсәрләрин мүәллифидир. Мәшһур бәсиәкар З. Һачыбәјовун оғлудур...

Паландуз Бәјдәр оғлу Рәсул - Шуша охујанлары ичәрисиндә өз сәһи хәтти олан ханәндәләрдән иди. Муғам ифачылығында севилиб-сечилән ханәндә һеса олунурду...

Папагчы Аслан - өз дөврүндә сајылыб-сечилән ханәндәләрдән иди. Папагчы Аслан олмушдур. Халғ стилиндән бәһрәләнмиш бу ханәндәни ел арасында халғ маһныларынын, муғамларын маһир ифачысы кими таныјырдылар.

Пендир Әләкбәр (1874-1936) - Пендири чох севдији үчүн ону белә танырдылар. Гарабағда тој мәчлисләриндә гәдим ел һаваларына вә маһныларына ујғун көзәл рәгс едәрди. Ојнадығы маһны вә әсәрләр елә бил онун бојуна бичилмишди...

Пиримов Гурбан (1880-1965) - Гурбан Бахшәли оғлу Пиримов; маһир Валәһин нәвәси, танынмыш тарзән; Әввәл нағара, балабан, һана, саз чалмагла мәшғул олмушду. Мәшһур тарзән Садығ Әсәд оғлундан дәрс алыб. Муғам сәнәтинин маһир биличиләриндән һеса олунурду. Онун ифасы инчәлији, виртиозлуғу илә фәргләнирди...

Сағәри - Шуша мусигичиләри ичәрисиндә ән танынмышы маһнар мөһәлләсиндән мәшһур шаир, Сағәри ләгәбли шәбәһкәрдан Маһла Зәјналәбдин олмушдур. Елә шәбәһ чыхаран заман да илдырым олуб ону өлдүрмүшдүр. Ел маһныларыны, муғамлары дәрин билирди...

Садыгчан (1846-1902) - Гарабағда илк тарзән Аға Әли Әсғәрин иди. Мирзә Садығ Әсәд оғлу јенијетмә чағларында бир нечә ил Харрат Гулунун "шәбәһ"ләриндә иштирак едиб; сонра кәһ ханәндәлик етмиш, кәһ да түтәк, неј, каманча чалмышдыр. Тарын сәнәтинин сајыны 11-ә чатдырмыш, ону синәдә чалмағы "кәшф"

етмишдир. Бир чох Гарабаг тарзэнлэри -Чавад бəј (Хəнəзəјски), Зејнал, Гулу, Папыш бəј Агајев, Мəрди, Гурбан Пиримов вə башгалары тары "Садыгчан усулу" илə чалардылар...Садыгчан мюасир Азəрбајчан тарынын јарадычысыдыр...

Сəттар бəј - Гарабагда вахтында əвəзсиз ханəндə адыны алмышды. Ибраһимхəли ханын баркаһ ханəндэлəриндэн олуб...

Тааыјева Күлназ - кəнч мүғөнни, Гарабагын нəғмə-кар гызы; онун ифасында бир чох халг вə бəстəкар маһнылары кəзəл сəслəнир...

Түкəерди Һəсən - танынмыш охужанлардан иди. Харрат Гулунун шакирдлəриндэн сажылырды; əввəлчə шəбəххан, сонра ханəндə олмуштур...

Үтүк - тој мəчлислəриндə бир əлиндə хəнчəр дəстəси, о бирнə əлиндə гыны зурна чалгысына башы кичəллəнəнə гəдər ојнајараг ахырда фырланыб мајаллаг вурараг хəнчəри гынына саларды; чох јажшы мусиги дужуму варды...

Фəрзəлијев Мəшəди Əмир (1886-1975) - Гарабагын јажшы гармончаланларындан сажылырды. Əслəн Малыбəјли кəндиндэн олан Мəшəди Əмир Фəрзəлијев мусигичи олмагла јанашы чох демократия фикирди бир инсан иди...

Харрат Пирнијаз Мəһəммəd оғлу Гулу (1823-1883) - Кəрбəлаји Гулу Мəһəммəd оғлу; мəшһур мусигишүнас, шəбəхкəрдан, шаир, халг тамашаларынын режиссору, танынмыш ханəндə. Һəгиги сənəти харрат олдуғу үчүн Харрат Гулу кими танынмышдыр. Мусиги сənəтинин бир чох мəгамларыны бəјүк мусигишүнас Газы Мирза Əбүлгасымдан əјрəниб. Бəјүк ифачылар, ханəндэлəр јетирмишдир.

Һачы Һүсү Нифталы оғлу (1830-1898) - Јахын вə Орта Шəрғдə кениш шəһрəт газанмыш чох мəһзун сəсə малик ханəндə олмуштур. Онун сəсиндэн гушлар, бұлбуллəр дə "зəвг алырмыш". "Раст", "Маһур" вə "Шүштəр" дəсткаһларынын бəнзəрсиз ифачысы һесабулунурду. "Гатар" муғамынын јарадычысы һесабулунур...

Һачыбəјов Зүлфугар Əбдүлһүсəјн оғлу (1884-1950) - танынмыш бəстəкар, Əмəкдар Инчəсənəт Хадими, Үзəјирин гардашыдыр. "Евлијкəн субај", "Əлли јашында чаван" мусигили комедияларынын "Ашыг Гəриб" операсынын вə с. əсəрлəрин мүəллифидир. Шəрғдə мусигисинин биличилəриндэн һесабулунурду...

Һачыбəјов Солтан Исмајыл оғлу (1919-1974) - Азəрбајчан бəстəкары, халг артисти, педагог; Үзəјир Һачыбəјовун гардашы оғлудур. Јарадычылыгында симфоник мусиги жанры əсас јер туту. Мəшһур "Карван" симфоник лəвһəсинин, "Искəндəр вə чобан" операсынын, "Күлшəн" балетинин, оркестр үчүн увертуранын вə с. əсəрлəрин мүəллифидир...

Һачыбəјов Үзəјир Əбдүлһүсəјн оғлу (1885-1948) - Азəрбајчан даһи бəстəкары, танынмыш педагог, кəркəмли публицист, насир Шəрғдə илк операнын баниси...

Һачыјев Мүрсəl (1879-1988) - Гарабагда һамынын таныдығы шəхс шəрти олараг "Иса булагынын сусмаг билмəјөн бұлбулу" адыны алмышды. О, һər күн Иса булагына пијада кедиб-кəлəрди. Јанын

ил сəси варды. Ханəндə Мүрсəлин Иса булагында тарчалан ханəн вə каманчачы Ширинин мүшəјиəти илə охудуғу маһны вə шифлəрдə етдији шаграг зəнкулəлəр јəгин ки, ону кəрүб-кəнəлəрин хатириндэн узун мүддəт силинмəјəчəккир...

Һəсəнчə - Гарабагда һər кəсин севдији ханəндэлəрдэн иди. Ады онун Гарабагда диллəр əзбəri иди. Əвəзолунмаз сəсə малик олмуштур. Муғам охумагда чох маһир иди...

Чарыгчы Аслан - ширин сəсли бу ханəндə муғам парчаларны чох мəһəттли сəс илə ифа едирди. Тој мəчлислəриндə онун хүсуси сиф сифаришлəри оларды...

Чаты оғлу Иса - Гарабагда танынмыш гоша нағарачалан иди; өз сəсə вə ритмик һэрəkəтлəри илə мəчлислəрдə ад чыхармышды. Мəчлислəрдə мүтəккə илə күлəшмəји хошлајырды...

Чаббар Гарјагды оғлу (1861-1944) - Чаббар Мəшəди оғлу Азəрбајчанын ханəндəлик сənəтинин əн кəркəмли мəчлисчэлəриндэн бири Чаббар Мəшəди Исмајыл оғлу илк мусиги мəчлисчелини Шушада, Харрат Гулунун мəктəбиндə алыб. Зил вə мусиги күчлү сəси олуб. Азəрбајчанда əн мүгтəдир ханəндэлəрдэн саналыр. Фарс-түрк мусиги нəзəријјəсини мүкəммəl билирди. Гарјагды "Маһур", "Баяты-Гачар", "Һəјраты", "Мəнсүријјə" жанрларыны хүсуси усталыгла охумуштур...

Чавад Əлибəј оғлу - Шушада, Гарабагда бу тар чаланы јажшы мəчлисчэлəрдылар. Тарын пəрдэлəриндə ити сүрəтли "бармаг кəзинтиси" мəчлисчəни хошлајырды...

Шаһназ Аббас - Шушада өз дəврүнүн јажшы ханəндэлəриндэн һесабулунур. Харрат Гулунун "булагындан сү ичəн" Шаһназ Аббасын мəлахəттли сəси олуб...

Шəкəр оғлу Кəрим - тар чалан, Садыгын дəврүндə јашамыш мəчлисчэлəрдэнди. Əзү дə һəрдэн охужарды. Чамаатын чиби онун үзүнə кəлди оларды...

Шушалы Ибад - ханəндə, она "Шуша тој мəчлисчələринин мəчлисчəли" дəјирдилəр. Гарабаг кəндлəриндə чохлу тој охумуштур. Мəлахəттли вə зил сəси она кениш шəһрəт газандырмышдыр...

Шушински Сəјид (1889-1965) - Мир Мəһсүн Аға Сəјид Ибраһим оғлу - халг артисти, Азəрбајчанын танынмыш ханəндəси; мусиги мəчлисчələрини, муғаматы мүкəммəl мəнимсəмишди. Һəлə кəнч жанрларында мəшһур тарзэнлəр Мəшəди Чəмил, Зејнал, Гурбанла Мəшһурлəри олмуштур. Устад ханəндə сонралар педагожи фəалијјəтлə мəшһул олмуш, онларла танынмыш ханəндə јетирмишдир...

Шушински Хан (1901-1979) - Азəрбајчан ханəндəси, халг артисти, танынмыш педагог Исфəндијар Аслан оғлу Чаванширов Шушада доғулуб; Хүсуси аваз вə мəлахəтлə охужарды. "Раст", "Кəһкəһ", "Шур", "Шаһназ", "Һəјраты" вə "Гарабаг шикəстəси"ни хүсуси зəвглə охумуштур...

VI ФӘСИЛ

БӘ'ЗИ ШУШАЛЫЛАРЫН ЛӘГӘБ ВӘ АҖАМАЛАРЫ

("Ләгәб" әрәб мәншәли сөз олуб, бир адамын әсил адындан башга она верилән вә ја өзүнүн сечдији икинчи бир аддыр, аҗамадыр)

Абдал Гасым
Абиди Әҗҗуб
Агибә Һидајет
Аға мүүллим
Ағбаш Сабир
Аггулаглар Аллахверди
Ағзыбир Һидајет
Ағзыиҗли Јусиф
Ағзыгара Искәндәр
Ағзыгара Бәхтијар
Ағычы Ајна
Ағычы Бәдирчаһан
Ағча Һәсән
Ајағалын Мүрсәл
Ајы Чәмил
Ала Сәадәт
Алгајыт Абыш
Аллаһа бахан Әһәд
Алырзальлар Дадаш
Алныбатыг Әли
Алтыбармаг Чүмшүд
Арала Ирзи
Армуд Мина
Армудбоғаз Әлгәрәз
Армис Әли
Асори Теҗмур
Ат Балаханым
Атычылар
Атлы Мәһәммәд
Ахсаг Шаһмар
Ашбаз Баһадур
Ашбаз Балыш
Ашыг Аббас
Ашыг Мәләк (Ағучу Мәләк)
Баггал Әли (Аббас Әли)
Бағчы Усуб
Бадымчан Әсәд
Бајаты-Шираз Мәшәди

Бајгуш Мүрсәл
Бајдадур Сәфәр
Бакылы Әһмәд
Бал Надир
Бала Мүрсәл
Бамбылы Зејнәб
Батмангылынч
Башы бәла Әһәд
Башмагчы Мәһәммәд
Бешлик Әлиш
Бечә Елдар
Биәнчам Сәмәд
Бығ Гасым
Бығ Искәндәр
Бығы Гурбан
Бығы Муса
Бығы Сәмәд
Бығы Әли
Бығы Искәндәр
Блы Мәһәммәд
Бозгар Аға
Бојнујоғун Меһди
Бојнуәјри Гамбој
Бојнуәјри Мәһәммәд
Бурнујох Чәбиш
Бурун Әли
Бурун Мухтар
Бурун Чүмшүд
Бутулка Чәмшид
Вагон Чәмил
Вазкен Әлиш
Виж Јусиф
Гағочар Бәјләр
Галај Аббас
Галајчы Исмәјыл
Галајчы Тапдыг
Галош Һәсән
Ганлы Мухтар

Ғапандар Мухтар
Ғара Гасым
Ғара Гурбанлы
Ғара Зејнал
Ғара Бәшир
Ғара Ләтиф
Ғара Мәһәррәм
Ғаравәлли Мәһәммәд
Ғарадавој Һилал
Ғарапулчу Аға Әли
Ғаратлы Һачы Аббас
Ғарачы Әсәд
Ғарез Бәшир
Ғарпыз Исмәјыл
Ғалајчы Тапдыг
Ғатыг Аббас
Ғатырчы Мурад
Ғачај Пәһләван
Ғәҗә Кәрај
Ғәжәлә Муртуза
Ғәзет Мәләк
Ғәлјан Әвәз бәј
Ғәндчи Һачы Мәммәд
Ғәновуз Мәммәд
Ғәссаб Абыш
Ғәссаб Абуталыб
Ғәссаб Бәһрам
Ғәссаб Әскәр
Ғыгы Бәшир
Ғыгы Нәсиб
Ғыгы Һәсән
Ғыз Баһадур
Ғыз Гасым
Ғызбәнд Һәсән
Ғызыл Мухтар
Ғызыл Рәһим
Ғызыл Һүсәјн
Ғызылбармаг Шәмил
Ғызылбаш Муса
Ғызыллы Фирәнкиз
Ғызыллы Хала
Ғызыөлсүн Көвһәр
Ғыны-мынны Дадаш
Ғыр Исмәјыл
Ғырмызы Әҗҗуб
Ғырчыт Бәһрам
Ғысых Ајна
Ғыфыл Фәрзәмин
Ғобу Хәлил
Ғобурнат Мәһиш
Ғоз-гозу Фәррух

Гости Бағдакул
Гоч Салех
Гочу Хосров
Гоча Усуб
Гузгун Абас
Гузлу Фәрһад
Гумарбаз Бабаһ
Гумарбаз Бәшир
Гурд Әдил
Гурд Әли
Гурд Кәрим
Гурду Ширын
Даббаг Әли
Даббаг Залыт
Даббаг Сүлејман
хДағ Исмәјыл
Дадаш
Дајы Салман
Дајынгурбан Гаҗај
Дана Әли
Даналыбеков Полад
Даналлы Полад
Дангылы Әли бәј
Дарға Ағча
Дасны чорс Меһди
Десан Әбдүл Кәрим
Дәли Зејнал көјчөк күлүм
Дәли Әбдүл
Дәли Әбили
Дәли Мәзә
Дәли Мәләк
Дәли Худу
Дәллал Һәсән
Дәлләк Бахыш
Дәлләк Бәһрам
Дәмирчи Мухтар
Дәмирчи Нијаз
Дәрә Усуб
Дәрзи Ғара
Дәрзи Чавад
Дәржанлы оғлу Һәсән
Дикдәнгуллар Мисир
Диш Надир
Диш Фикрәт
Дывыз Алы
Дыгы Һәсән
Дыныш Илдырым
Дыр-дыры Мәләк
Дыры-дыгды Молла Аббас
Довшан Маһмуд
Додаг Камал

Додаг Мөммөд
Доду Ислам
Дом-дом Аббасгулу
Домком Рза
Доппу Эли
Дошанкөз Һәбиб
Дөрдкөз Јунис
Дузсуз оғлу Фәррух
Дум Әлиш бәј
Дүлкәр Мөһөммөд
Еркәк Туту
Еркәк Түкәзбан
Ермәни Бабаш
Әбәдә Јунис
Әбәдә Усуб
Әдил Пүлү
Әт Аббас
Әзгахан Муса
Әзәнчи Һачы Тағы
Әллаф Кәрбалајы Ширин
Әллаф Мөмиш
Әрәб оғлу Исмајыл
Әсәд Чәтәнә Мөһөммөд оғлу
Забул Гасым
Закон Һәсән
Зәј Зәкәријә
Зәнбил Тағы
Зәркар Мамед
Зијам Гулусу
Зинкер Усуб
Зыбых Чәфәр
Зылых Әјјуб
Зыры Дадаш
Зурначы Һәсән
Зүлүмов Илдырым
Ит Гасым
Ит Әһмөд
Ифләмә Рүбәбә
Јемишбаш Сүлејман
Јорған Бәшир
Јудучу Зәјнәб
Јудучу Мухтар
Јумурта Бәһрам
Јухары гапылы Усуб
Јүз телли Маһмуд
Јүз Һәсән
Јүзбашы Гәмбәр
Јүзбашы Шүкүр
Јүзбашев Фәрһад
Како Мухтар
Кал Бәбиш

Кал Мөммөд
Калба Гысых
Калба Зал
Калба Кејгубад
Калпаг Азад
Кар Әнвәр
Кар Һүсејн
Карусел Чәфәр
Кеј Балаханым
Кера Әлиш
Кечәл Баһадур
Кечәл Гунча
Кечәл Гурбан
Кечәл Мирзә
Кефли Аға
Кефли Бахшалы
Кефли Искәндәр
Кефли Чаббар
Кефли Шеби
Көблеји Фыртышәли
Көкә Илдырым
Көкә Муса
Кәллә Сабир
Кәнкан Бахыш
Ки-ки Мөһөррәм
Кисәчи Фирудун
Кисәчи Чамал
Колхоз Баһадур
Кондрабанд Чавад
Кор Маһмуд
Кор Усуб
Кор Һәсән Һачыәли
Коса Әһмөд
Көмүр Һилал
Көрпә Һәбиб
Көрпәли Бәјим
Көшә Мөммөд
Кукла Бајрам
Кукла Мамед
Купес Гәмзә
Күпә Нәсир
Күрән Әскәр
Күрән Исмајыл
Күрән Надир
Күрән Таһир
Көләли Шаһмар
Кил-киләли Фирәнкиз
Көбөк Һәмид
Көдөк Сәлим
Көзу пичалағлы Анаханым
Көјдодаг Садыг

Көтүр-гој Һәсән
Көтүр-пара Јунис
Күмрал Хәлил
Кавашчы Мөми
Лал Чаббар
Лары Рүстәм
Лев Ағалар
Лентли Бәһрам
Лозки Ибран
Лөлә Бәшир
Лөлә Ләтиф
Лөлә Мухтар
Лылых Ибад
Лисагор Әлиш
Лолу Оруч
Лоту Гулу
Лөһбала Мөммөд
Лут Бәшир
Мадар Ханлар
Мал Әлиш
Мамалы оғлу Кәрим
Мамача Бәдир
Мамонт Әнвәр
Мантјор Илдырым
Мантјор Каррар
Меј Мөһөммөд
Меһбала Мөһөммөд
Меһтәр Рәһим
Мешәбәји Лөләш
Мөзәли Мөһөммөд
Мөлик Мөчнун
Мөмәли Аббас
Мөми Гоча
Мөмико
Мөмиш Бәј
Мөнәм-мөнәм Мөһөммөд
Мәрди-"Мәрдинга"
Мөфтун Исмајыл
Мөхмәр чуллу Бөдөл
Мөшәд Аман
Мырых Әмир
Мырт Кәрим Абуғалыб
Мырт Һәшим
Мырты Һәсән
Мозангулу оғлу Зүлфүгар
Мозу Һәмид
Молла Газмах
Молла Мөһи
Молла Шәнбә
Момбалинскиј Умбај
Мору Мүсејиб

Морух Исмајыл
Мотал Һәбиб
Мүжүрусаз Исмајыл
Назор Али
Налбәнд Мөһөррәм
Налбәнд Мухтар
Налбәнд Чәлил
Нежни Бәјләр
Немес Әләкбәр
Немес Әшрәф
Немес Камал
Нәби Мөмиш
Нәхунәк Абуғалыб
Нөчөлник Сарај
Нохуд Исмајыл
Нохуд оғлу Мөһөммөд
Нүсхәбәнд Рүстәм
Ошар Һүсејн
Паландуз Һәмид
Палчыг Огтај
Парној Чавад
Пахан Јусиф
Пези Аршаг
Пендир Әләкбәр
Пәсхан Чәлил
Пөһләван Мөшәди Паша
Пөшмөк Гулам
Пишик Јәһја
Пишик Сәлим
Пытых Әһәд
Пыыхы Мөшәммөд
Повир Гәмәр
Повир Ингилаб
Полабарот Камал
Полуперјод Әмир
Пота Талыб
Пота Һидајет
Рәнксаз Чәмил
Руһи Мөшәбәјләр
Саатсаз Чаһанкир
Сабун Исмајыл
Сабунчу Мөммөд
Сағгал Гәһрәман
Сағнаг Гара
Сағсаған Аббас
Сағсағанбаш Мөшәди
Салех Хозејн
Саллах Дадаш
Сары Бәшир
Сары Кәрим
Сары Сәлим

Сары Чөфөр
Сапог Темир
Сејид Сүлү
Сәгир Әләкбәр
Сәкинә Пыгых
Сәраби Бәшир
Сәррач Сүлејман
Сәрчөбәјов
Сәһлијалы бәј
Сәһрәталы
Силисчиләр
Сыныхчы Мәһралы
Сыныхчы Чәлил
Суд Әјјуб
Суд Илдырым
Содәр Сүлејман
Солдат Ағабала
Сөјүңчүл Бәшир
Сучу Чәлал
Сухой Рамиз
Суд-гатыг Мөһөһрәм
Сүдчү Абузәр
Тәјбөјрөк Туғаж
Талвар Әјјуб
Тамара Павловна
Тарагта Мөһөһмөд
Тахтамуш Кәлбә Алы
Те-те Гәнбәр
Тети Балаханым
Тәккөз Әһәд
Тәкчә Мөһмөд
Тәнбәки јејән һәсән
Тәнбәки оғлу Ибраһим
Тәрс Алы
Тәфәлләр Бәшир
Тынтын Фирудун
Тынтын Чәмил
Топал Мүсејиб
Төрә Гасым
Тузи Бәшир
Тула Тағы
Турубкә Усуб
Туту оғлу һәсән
Түкверди һәсән
Түлкү Фәрәч
Түрк Мөһмөд
Түтәкчалан Дадаш
Түтәкчи Чөфөр
Уғру бәј
Узун Аббас
Узун Әбиш

Узун Әли
Урује Мөшә Бәјләр
Учубыных Афәрим
Үтүк
Үчбулаг Хәлил
Фәјтончу Бахыш
Фәјтончу Бәјләр
Фәјтончу Шаһлар
Факкы Мухтар
Фаты оғлу һәсән
Фәрзалылар Маһмуд
Фәһлә Мөһөһмөд
Фирәнк Әһмәд
Фындыгбурун Мөһөһрәм
Фыр Әдил
Фырры Набат
Фыгыш Әли
Форслу Рәшид
Хәјатлылар Бәшир
Хан Исмајыл
Ханлыг Мухтар
Ханшәри оғлу Исмајыл
Хансәнәмли Әлиш
Харис Бәшир
Харрат Гулу
Хәхол Чаббар
Хәкә Искәндәр
Хәнкәл Микајыл
Хәнчалсаз Гәмбәр
Хәнчалсаз Мөһөһмөд
Хәстә Гасым
Хымы Әли
Хырсыз Әһмәд
Холодныј Әли
Хора Дадаш
Хора Мөшәдадаш
Хоруз оғлу Мәһди
Хорхор Садај
Хоху Дадаш
Хошбәхт Бәшир
Худуш Бәј
Хузлу Фәрһад
Һамамчы Баллы
Һамбал Һыдыш
Һамбалоглу Һүсејн
Һарыш Һүсејн
Һарфа Һүсејн
Һачы Гулу
Һедирилли
Һәбиди Јәһја
Һәзи бәј

Һөмшәри Әли
Һидигулу
Һаггал Кәрим
Һајчы Исмајыл
Һајчы Помчулу
Һајчы Сүлејман
Һајчы Шаһмар
Һар Һүсејн
Һарвадар Һаныш
Һарыгчы Аслан
Һарыгчы Баһадур
Һарыхчы Муса
Һаты оғлу Иса
Һахыр Аббас
Һарвон Мухтар
Һарвон Усуб
Һери Чәлил
Һернов Горхмаз
Һешмәк Әбдүләли
Һөкмөчи Камил
Һөнки Чәлал
Һөпкөз Искәндәр
Һөтөнә Гасым
Һиришчи Һүсејн
Һистики Надир
Һобан Намиг
Һовуш оғлу Чәлал
Һовуш оғлу Чәмил
Һолах Гулу
Һолла Мисир
Һопур Аға
Һопур Әлиш
Һопур Мөһөһмөд
Һопчу Бәдир
Һөрөкчи Әјјуб
Һөрөкчи Мајыл
Һүстчү Бәјләр
Һүстчү Ләтиф
Һүнки Зүлфугар
Һүрүк Сәфи
Һагај Ибиш
Һарчы Дадаш
Һарчы Дашдәмир
Һамадар Фирудин
Һаһыл Аббас
Һәјран оғлу Мөшәди Салман
Һәк-чәк Александр
Һәлә Әдил
Һәһрәһ Рүстәм
Һинвә Һидајәт
Һинловдар Һәјдәр

Чин Абыш
Чин тутан Әлјар
Чинигаралар Јусиф
Чи-чи Аға
Чыбылы Мөһмөд
Чызза Абузәр
Чырт чубуглу Сүлү
Чырт-чырт Һәсән бәј
Чыртбы Мөһөһмөд
Чыртдан Һәсән
Чыргы Сарај
Чугту Телман
Чулан Мөһмөд
Чулан Фәрәч
Чури Фәһрух
Чурту Садыг
Чүббә Бабыш
Чүчә Мөһөһмөд
"Шаһальдкөз Аббас-һөр
көчә бозбаш"
Шаир Мустафа мүәллим
Шалвар Һүсејн
Шаллагчы Һәјдәр
Шапагачы Гара
Шапыгдылар Мәми
Шаһ Тапдыг
Шели Һүсејн
Шәһли дуз Ибраһим
Шөбәһкәрдан Молла
Зәјналабдин
Шөмил Әбәдә оғлу
Шәрбаф Казым
Шивә Гәнбәр
Ширнијатчы Мәһди
Ширнијатчы Муртуза
Ширнич Гара
Ширничи Рза
Шору Мухтар
Шүјүдүм Аббас
Шүјүдүм Кәлбә Сүлејман
Шүмүр Мәһрәли

СОН СӨЗ

Шуша иткисинин јери һеч нә илә әвәз олунамасы, долдурулмасы мүмкүн олмајан бир иткидир. Шушасызлыг дәрдинин чарәси јалныз вә јалныз Шушанын ишғалдан азад едилмәси ола биләр.

Көрәсән, Гарабагын, Азәрбајчанын, Дүңјанын шаһ тачы олан Шуша кими Киров дүшмүш чәннәтмәкан бир јурдун ағры-ачысыны чанымызда һәлә чохму чәкәчәјик? Әлбәттә, Шуша һәсрәти илә јашамаг дәһшәтли чәһәнном әзабы кими бир шејдир. Итирилмиш торпагларымызын һәр һансы бир јолла ишғалдан азад олунамасы бизим бир милләт кими бирлијимиздән тәбии ки, чох асылыдыр. Әкәр сүлһ јолу илә мүмкүн олмаса, зор күчү илә дә олса, доғма торпагларымызы кери гајтармалыјыг.

Һәрмәтли охучу! Һәр тәрәфдән тәбии галанын зирвәсиндә гәрар тутан, һәмишә әзәмәтли, вүгарлы, јарашыглы көрүнән саф иглимли, тәмиз һавалы, бүллүр чешмәли, мин бир мөчүзәли әразиләри олан, нечә-нечә танынмыш даһиләр, икидләр јетирмиш мүгәддәс Шуша артыг он бир илә јахындыр ки, ермәни дашнагларынын таптаглары алтында инләјир, һарај чәкир, ичин-ичин ағлајыр, фәрјад едир, јанағына һопмуш көз јашларынын силәрәк ону әсарәтдән гуртармаг үчүн үмид көзләдији оғуллары - СӘНИ, МӘНИ-БИЗИ һарајлајыр; ај Вәтән олу Е-ши-дир-сән-ми?..

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈАТ

1. Азәрбајчан топонимләри: Энциклопедик лүғәт; Азәрбајчан Энциклопедијасы Нәшријјаты-Полиграфија бирлији, Бақы, 1999.
2. Моисеј Каланкатуклу: Албанија тарихи; Бақы, Елм, 1993.
3. Азәрбајчан тарихи үзрә гајнаглар: Азәрбајчан Университети Нәшријјаты, Бақы, 1989.
4. Азәрбајчан Классик Әдәбијјаты Китабханасы: 20 чилддә; I чилд, Бақы, 1982.
5. Азәрбајчан Совет Энциклопедијасы: I-X чилдләр, Бақы, 1980.
6. Әрәб вә фарс сөzlәри лүғәти: -"Јазычы", Бақы, 1985.
7. Мирзә Чамал Чаваншир Гарабаги: Гарабаг тарихи; Бақы, 1959.
8. Әһмәд бәј Чаваншир Гарабаги: Гарабаг ханлығынын сијаси тарихинә даир (1747-чи илдән 1905-чи илә гәдәр), Бақы, 1961.
9. Дағлыг Гарабаг: Зака галиб кәләчәк. Сәнәдләр ә материаллар; Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты; Бақы, 1989.
10. "Шушински листок": - 26 ијун 1911-чи ил, N-6.
11. Мемориал: Московскиј правозащитный центр; Отчет "Свобода", 12.06.1992.
12. Ј.В. Чәмәнзәминли: "Тарихи, чографи вә иғтисади Азәрбајчан"; АЗУ нәшријјаты, 1993.
13. М. Һ. Вәлијев: Азәрбајчан: (физики-чографи, етнографик вә иғтисади очерк), Бақы, 1993.
14. Рәшид бәј Исмајылов: Азәрбајчан тарихи: Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бақы, 1993.
15. Ф. Рәшидәддин: "Чәми әт-Тәварих"; Бақы, 1956.
16. Ә. Дәмирчизадә: Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи: I ч. Бақы, 1979.
17. М. Сејидов: Азәрбајчан халғынын сојкөкүнү дүшүнәркән; Бақы, Јазычы, 1989.
18. Р. Өздәк: Түркүн гызыл китабы; Бақы, Јазычы, 1992.
19. С.М. Салахов: Влияние курортных факторов Туршсу на различные функциональные системы организма; Баку, 1979, Курорты, М, 1983.
20. Б. Ә. Будагов: Түрк улусларынын јер јаддашы, Бақы - "Елм" -1994.
21. Т. Бүнјадов: Мәрд галалар, сәрт галалар; Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бақы, 1986.
22. Ә. Дәмирчизадә: Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи; I с., Бақы, 1979.
23. Н. Мәммәдов: Азәрбајчанын јер адлары: Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бақы, 1993.
24. Г. Гејбуллајев: Топоними Азәрбајджана, "Елм", Баку, 1986.
25. Г. Гејбуллајев: К этногенезу Азәрбајджантсев. Баку, 1991.
26. Г. Гејбуллајев: Гарабаг; (Етник вә сијаси тарихинә даир); Бақы, 1990.
27. Г. Мәшәдијев: Загафгазијанын Азәрбајчан топонимләри; Бақы, "Елм", 1990.
28. Ј. Јусифов: Јухары Гарабаг абидәләриндә түрк адлары. Азәрбајчан топонимастикасы проблемләри, V., Бақы, 1995.
29. Р. Јүзбашов, К. Әлијев, Ш. Сәдијев: Азәрбајчанын чографи

адлары, Бақы, "Маариф", 1972.

30. **Ә. Танрывердијев:** Түрк мөншәли Азәрбајчан антропонимләрин Бақы, 1996.

31. **Х. Хәлилов:** Гарабағын елат дүнјасы; Азәрбајчан Дөвләт Нәшријаты, Бақы, 1992.

32. **К. Әлијев:** Гәдим Азәрбајчан топонимләринә даир; Бақы, 1972.

33. **Ј. Јусифов, С. Кәримов:** Топонимиканын әсаслары; Бақы, 1987.

34. **Т. Әһмәдов:** Азәрбајчан топонимикасынын әсаслары; Бақы, 1991.

35. **А. М. Гурбанов:** Азәрбајчан ономологијасы мәсәләләри; Бақы, 1986.

36. **Н. М. Худијев:** Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи; Бақы, 1997.

37. **А. Ахундов:** Торпағын көксүндә тарихин изләри; Бақы, "Кәнчлик", 1982.

38. **А. Пашајев:** Икинчи адлар, тәхәллүс вә ләгәбләр. Азәрбајчан ономастикасы проблемләри, III., Бақы, 1990.

39. **Ј. Б. Јусифов:** Топонимија тарихи мәнбә кими. "Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш конфрансыи материаллары", Бақы, 1973.

40. **С. А. Ашурбәјли:** Очерки истории среднеговекового Баку; Б. 1964.

41. **Т. Һачыјев, В. Вәлијев:** Азәрбајчан дили тарихи; Бақы, 1983.

42. **Ә. Фәрзәли:** Дәдә Горгуд Јурду; Азәрнәшр, Бақы, 1989.

43. **Ф. Ағасыоглу:** Азәр халгы, Бақы, "Ағрыдағ" нәшријаты, 2000.

44. **Ә. Гәзәнфәрроглу:** Вәтән һәсрәти; Бақы, "Адилоглу" нәшријаты, 2001.

45. **И. Мусајев:** Дил, Јаддаш, Вәтән, Вәтәндаш; Ассоциатив инчәләмәләр, "Азәрбајчан Енסיклопедијасы" Нәшријат-Полиграфија Бирлији, Бақы, 1995.

46. **Б. Мәммәдов:** Гарабағын бамәзә адамлары; "Јазычы", Бақы, 1992.

47. **Г. Исмајлов:** Азәрбајчанын јени Гобустаны; "Елм вә һәјат", N-6, 1977.

48. **Р. Көјүшов:** Гарабағын кечмишинә сәјаһәт; Бақы, 1993.

49. **Т. С. Аристов:** Курды Закавказија; Москва, 1969.

50. **Ј. И. Нуммел:** Раскопки в Нагорно-Карабахской Автономной Области в 1938 г., Известија АЗФАН СССР N-4, 1939.

51. **Саләһ бәј:** Дүнјанын тәлеји; Бақы, "Елм", 1991.

52. **Һ. Һәвиллов:** Азәрбајчан этнографијасы; Бақы, "Елм", 1998.

53. **Н. Бабајев:** "Һәгигәт долу рәвәјәтләр"; "Шуша" гәзети. 9.11.1978.

54. **Л. Гарабагылы:** Шуша вә Һиндистан хатирәләрим; Азәрбајчан Нәшријаты, Бақы, 1996.

55. **Н. Ахундов:** Гарабағ салнамәләри; Бақы, 1989.

56. **А. Әливердибәјов:** Рәсмли мусиги тарихи; "Јазычы", Бақы, 2001.

57. **В. Гулијев:** Әкәр шушалысанса... Азәрбајчан Нәшријаты, Бақы, 1996.

58. **Н. Тапдыгоглу:** Мүгәддәс Гарабағым; Публисистик гејдләр, Бақы, 2002.

59. **Н. Тапдыгоглу:** Лачын топонимләри; Бақы, 2002.

60. **Н. Тапдыгоглу:** Кәлбәчәр топонимләри; Бақы, 2002.

61. **Н. Тапдыгоглу:** Хочалы топонимләри; Бақы, 2002.

62. **Т. Әһмәдов:** Ел-обамызын адлары; "Кәнчлик", Бақы, 1984.

63. **Ә. Әлијев:** Азәрбајчанын гәрб рајонларынын топонимләри; Бақы, 1975.

64. **В. Гулијев:** Учалыға кедән јол; "Кәнчлик", Бақы, 1988.

МҮНДӘРИЧАТ

I ФӘСИЛ	
Он сөз.....	3
Мүгәддәс Гарабағым.....	8
II ФӘСИЛ	
Шуша топонимләри.....	20
III ФӘСИЛ	
Шуша рајонунун сон 200 илдәки бә'зи көркәмли шәхсијјәтләри.....	85
IV ФӘСИЛ	
Ермәни тәчавүзү нәтичәсиндә һәлак олуна вә иткин дүшән шушалыларын сијаһысы.....	91
V ФӘСИЛ	
Шуша танынмыш мусигичиләри.....	97
VI ФӘСИЛ	
Бә'зи шушалыларын ләгәб вә ајамалары.....	106
Сон сөз.....	112
Истифадә олунамыш әдәбијат.....	113

Назим Тапдыгоглу
ГАРАБАҒЫН ТАЧЫ ШУШАМ - 2003

Шуша артыг он бир илә јахындыр ки, ермәни дашнагларынын тапдаглары алтында инләјир, һарај чәкир, ичин-ичин аглајыр, фәрјад едир, јанагына һопмуш көз јашларыны силәрәк ону әсарәтдән гуртармағ үчүн үмид көзләдији огуллари - СӘНИ, МӘНИ-БИЗИ һарајлајыр; ај Вәтән оглу, Е-ши-дир-сән-ми?..

“...Şuşasız, Ağdamsız, ümumiyyətlə,
Qarabağsız Azərbaycan yoxdur!”

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ÖN SÖZ

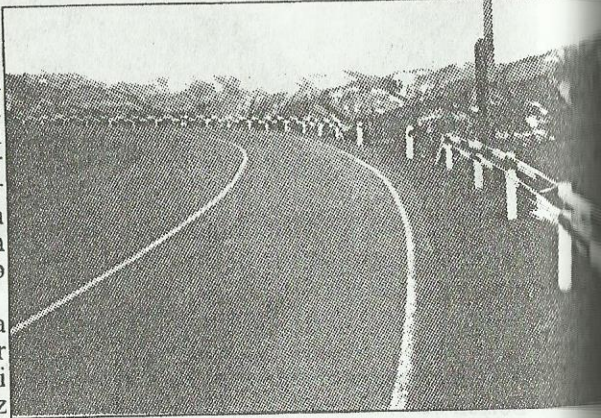
Əziz oxucu! Bu kitabda Şuşa rayonunun, onun kəndlərinin, maddi me'marlıq-mədəniyyət abidələrinin sözlərlə dikələn tarixi ilə yanaşı Şuşanın görkəmli adamları, ziyalıları, tanınmış şəxsiyyətləri, musiqiçiləri, şəhid və itkinləri haqqında bir çox məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bilirəm ki, kitabda oxuyacağın sətirlərin əksəriyyətindən xəbər var; ancaq onu da düşünürəm ki, bu cür təkrarın ziyanı da olmaz. Necə deyərlər, təkrar biliyin anasıdır. Mənə elə gəlir ki, məhz elə bu baxımdan bildiklərimizi təkrar etməyə, onu hər hansı mətbu dərgi şəklində bu və ya başqa formada gələcək nəsillərə çatdırmağa ehtiyac da var.

Əslində bildiklərimizin özündə bilmədiklərimiz də mövcuddur. Azərbaycanlıyıqsa, Azərbaycanı özümüzə vətən hesab ediriksə, burada yaşayırıqsa, deməli, onun toponimlərini - ulu babalarımız tərəfindən onun hər qarışına, dağına, qayasına, dərəsinə, yoxuşuna, təpəsinə, zirvəsinə, çayına, yaylasına, meşəsinə və s. verilən adları öyrənmək borcumuzdur. Yer adlarının tədqiq olunması, həmin ərazidə yaşayacaq xalqların, tayfaların, nəsillərin tarixinin, dilinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsi baxımdan çox dəyərlidir.

Mənasız coğrafi ad yoxdur. Coğrafi adların izahı tədqiqatçıdan böyük həvəs, məharət və istedad tələb edir. Coğrafi adlar müqəddəs tutulmalıdır.

Toponimik adların hərtərəfli öyrənilməsinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Bu adlar onlara insanlar tərəfindən müəyyən zaman müddətində verilmişdir.

Eyni zamanda bir həvəskar toponimist kimi düşünürəm ki, biz bu gün coğrafi adlarla məşğul olmasaq, onları gələcək nəsillərə lazımı səviyyədə çatdırmasaq, müəyyən mənada günaha bataraq bizdən sonrakı nəsillərə

ün haqlı olaraq qınaq mənbəyinə çevrilərlik. Amma onu da unutmamaq lazımdır ki, hər bir tədqiqatçı-toponimist üçün düşən vəzifə məsuliyyətini dərinləndirərək etməlidir.

Toponimlər yaddaş xəzinəsidir. Tarixçilər, dilçilər, coğrafiyaşünaslar bu sahələrə dərinləndirən topo-nimçilər bu xəzinədən, qiymətli sənədlərdən faydalanaraq onu tədqiq edirlər. Sevindirici haldır ki, son zamanlar əksər yurddaşlarımız yer adlarımızın mənşəyi, onların yayılma meylləri ilə dərinləndirən maraqlanırlar.

Bilirik ki, hər bir coğrafi obyektə müxtəlif səbəblərdən - bitki örtüyünə, heyvanat aləminə, iqliminə, xarici görünüşünə, relyefinə, şəxs adlarına, rənginə, ölçüsünə və s. görə adlar verilir. Hər bir toponimin izahı isə, onu tədqiq edəndən təcrübə, bilik, bacarıq və istedad əyəsində dəqiq fikir, anlam tələb edir.

Toponimlərdə xalqın keçmişi, müəyyən tarixi hadisələr, sosial həyat, ərazinin səciyyəvi xüsusiyyətləri və s. əks olunmuşdur. Toponimika coğrafi adların mənşəyini, yayılmasını, təkamül və formalaşmasını, öyrənməsinə öyrənən bir elm kimi konkret regionun toponimlərini, hidronimlərini, öyrənməyə xidmət edir. Etnogenetik faktların araşdırılmasında toponimikanın misilsiz xidməti məlumdur.

Toponimlərin toplanması zamanı ilk növbədə onların necə yarandığını, nə cür tələffüz edildiyini, dil quruluşunu, hansı kökdən olduğunu öyrənmək vacibdir.

Başdan-başa möcüzələr yurdu olan Qarabağın tacı Şuşa rayonunun eyni zamanda coğrafi adları ilə bağlı olan bu məlumat kitabını yazmağım, yəni, əgər belə demək mümkündürsə, Şuşa toponimiyasının bu cür kiçik tədqiqi, Şuşa və şuşalıların tarixinin, etnoqrafiyasının bir qədər daha ətraflı öyrənilməsi zərurətindən irəli gəlmişdir.

Qarabağın da, Şuşanın da **azəri-türk** torpağı və şəhəri olması əlimizdə olan kifayət qədər yazılı tarixi mənbələr, qaynaqlarla sübutlanmışdır. Amma, görünür, hələ də yalanlarını "doğru" kimi qəbul etməyə çalışan daşnak erməni tör-töküntüləri öz murdar əməllərindən əl çəkmək istəmirlər. Bunu da təbii hesab etmək olardı; çünki, düşmən elə düşməndir.

Tarixdən bellidir ki, Şuşa Qarabağ xanlığının həmişə mərkəzi olmuşdur. Çox qədim mədəni abidələrə, zəngin memarlıq tarixinə malik Qala-şəhər ayrı-ayrı xanlıqlarla rəqabətə sinə gələrək inkişaf etmişdir.

Şuşa şəhəri ərazisindən və Şuşa ətrafındakı qədim xristianlıqlardan aşkara çıxan çoxmərtəbəli qəbirlər (Malıbəyli, Əfəndilər, Cəmili, Şırlan kəndlərində), arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılmış tarixi əşyayi-dəlillər sübut etmişdir ki, dünyanın müxtəlif bölgələrində olduğu kimi, bu yerlərdə də kəndlər (kənd tipli yaşayış məntəqələri) şəhərdən -Şuşa şəhərindən xeyli əvvəl mövcud olmuşdur. Lakin bu fakt bizə əsas verir deyək ki, Şuşa yaşı min illərlə ölçülən

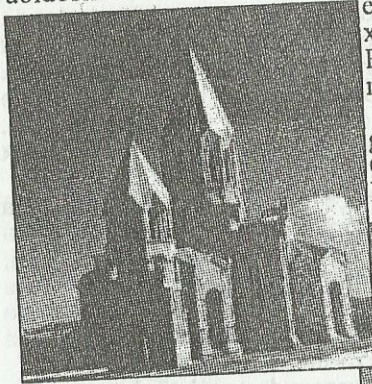
yaşayış məntəqələrimizdəndir. 250 il isə, olsa-olsa Şuşanın ancaq şəhər qala kimi binə edilməsindən üzü bəri ötən bir müddətdir. Deməli, yaşayış məntəqəsi kimi Şuşanın tarixi daha qədimlərə gedib çıxır...

Şuşa şəhəri quruluş etibarilə Azərbaycan-Şərq memarlığının bari nümünəsidir. Şəhərin Aşağı Bazar, Rastabazar, Bazarbaşı, Meydan Karvansara, Şeytanbazar və digər komplekslərinin tikintisi XVIII əsrin ortalarından başlayaraq XX əsrin əvvəllərində mütəmli fasilələrlə şəhər üslubunda tikilməkdə davam etmişdir. Bütün tarixi qaynaqlarda Qarabağın və Şuşanın bütünlüklə Azərbaycan torpağı olduğu göstərilmişdir. Hətta, orta əsr və sonrakı dövrlərdə Qarabağ əhalisinin qədim zamanlardan türkdilli olmaları məlumatları da qaynaqlarda təsdiqlənmişdir.

Mənbələrdən məlum olur ki, albanların ulu babaları türkdilli olmuşdur. O da məlumdur ki, albanların özləri də xaçdan istifadə etmişlər. Müasir erməniləri də çaş-baş salan elə deyəsən bu xarakter işarəsidir. Ancaq onlar unudurlar ki, elə albanların tikdikləri Qanzas abidəsində də albanlar xaçdan istifadə ediblər. Odur ki, qədim ermənilərlə qədim albanların işlətdikləri xaç işarələrini eyniləşdirmək olmaz.

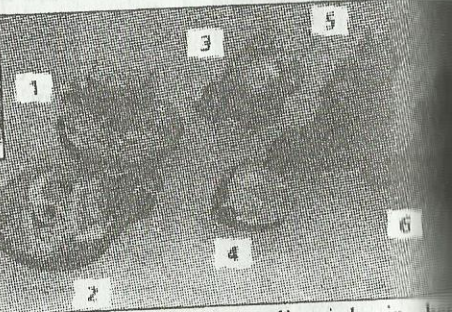
Bunlar tamamilə başqa-başqa məsələlərdir.

Tarixi sənədlərə istinad etdikcə görə görürük ki, ermənilərin XVIII əsrdə Qarabağ ərazilərinə köçürülməsi Rusiya və İran hökumətlərinin "atlı

qayğısı" ilə əhatələnmişdir. Bunlar danılmaz faktlardır. Bu gün Qarabağ, o cümlədən, onun tacı Şuşa əraziləri düşmən əsirliyində, erməni təcavüzkarlarının tapdağı altında fəryad edir, inləyir, hətta qoparıb, BİZİ tezliklə onu azad etməyə çağırır... Bu yerdə şair Zəlim Xaqabun həsrət dolu poetik duyumları yada düşür:

... Başdan Şuşa adlı tacı vermişik!
Şuşanı verməklə düşmən cənginə,
Məkkəni vermişik, Hacı vermişik!...
Vaqifi qaldırıb Cıdır düzündə
Şər köhləninə mindirən olsa,
Qəmli Natəvanı tutub söhbətə
Ruh verib, dil verib dindirən olsa;

Eşitmək ağırdır ah-zarınızı,
Qoruya bilmədik məzarınızı!..

***

Nə qədər ki, Şuşa mürdar əllərdədir,
Nə qədər ki, göz yaşımız
Çaylardadır, sellərdədir,
Gözün rahat uyumağa haqqı yoxdur!
Əlin işdən soyumağa haqqı yoxdur!

***

Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa,
Cabbar ağlayırdı, Xan ağlayırdı.
Dönmüşdü qanadı qırılmış quşa,
Qarabağ başabaş qan ağlayırdı.

Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa,
Pənah xan qəzəbdən tir-tir əsirdi.
Şuşanı satanlar verib baş-baş
Şəhərin üstündə qiymət kəsirdi.

Canında od vardı, istilənirdi,
"Şuşanın dağları" çəkirdi ahi.
Seyidin qəlyanı tüstülənirdi,
Zülfü oxuyurdu "Yetim səgah"ı.

Od tutub yanırdı Vaqifin goru,
Natəvan ah çəkib ağı deyirdi.
Usta toxunmuşdu hiylənin toru,
Hələ ki, sözünü yağı deyirdi.

Gözündə yaş gördüm, yanağında nəm,
Cıdır düzündəki "Xarı bülbül"ün.
Dərdin sinəsində dağlandı sinəm,
Didərgin olmuşdu yarı bülbülün.

Ocaq yerlərində qaralırdı kül,
İsa bulağından qan fışqırırdı.
Susmuşdu Üzeyir, susmuşdu Bülbül,
Düşmən mənəm deyib boğaz cırırdı.

***

Allah, görünməmiş möcüzə göstər,
Qaldır bir anlığa Xanı məzardan.

*Diriynən ölünü üz-üzə göstər,
Qurtarsın yatanın canı məzardan.
İxtiyar vaxtında, qoca yaşında,
Qəlyan damağında, papaq başında,
Qoy görsün Şuşası nə günə düşüb!
Ellər tamaşası nə günə düşüb!..
"Şuşanın dağları, başı dumanlı
Qırmızı qoftalı, yaşıl tumanlı..."
Bu ulu mahnını mənim Xan babam
Oxumaq istəsə oxuya bilməz!
Ancaq qan qoxuyar onun nəfəsi.
Yəqin ki, gül-çiçək qoxuya bilməz!
Oxumaz, qavalı daşlara çarpar,
Oxumaz, başını daşlara çırpar!*

*Hələ qan axıdır İsa bulağı,
Hələ Cıdır düzü cıdırsız qalib.
Qayalar nəğməsiz, daşlar laylasız,
Dağlar alaçıqsız, çadırsız qalib.*

*Sizi qınamıram, ay Şuşalılar!
Sizin taleyiniz, sizin bəxtiniz
Zamanın səsinə, küyünə düşüb;
Qırx arşın quyunun dibi görünür, -
İllərdir işiniz düyünə düşüb...*

*Vaqifə məqbərə tikib Qarabağ,
Məzarı düşmənin tapdağındadır!
Qan düşüb Nəvvabın naxışlarına,
Gözü xilaskarın sorağındadır!..*

Əziz oxucu!
Haray çəkib fəryad edən Şuşanı tezliklə xilas etmək lazımdır
həmin xilaskar da Sən, Mən, Biz olmalıyıq...

NAZİM TAPDIQOĞI

I FƏSİL

MÜQƏDDƏS QARABAĞIM

Qarabağım!

**Sən mənim doğan Günəşimsən! Ulularımızın ulu məskəni! Döyünən
arəyim, görən gözüksən. Müqəddəs yanğımsan, içimsən, özüksən. Səni
məndən ayırmaq, qoparmaq, almaq istəyirlər.**

Qarabağ Azərbaycanın Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-şərq
dağlarından başlayaraq Kür və Araz çayları arasındakı ərazisini əhatə edən
tarixi vilayətdir. "Qarabağ" sözü mənbələrdə XII əsrdən başlayaraq öz əksini
tapmışdır. (Anili Samuel-"Sev ayqi" (Qara bağ), Tovma Ardsruni "Qarabağ"
sözü işlədib). "Qara" qədim türkdilli xalqlarda "böyük" mənasında, "bağ"
sözü isə fars dilində "bağcılıq" mənasında işlənir.

Tarixi gerçəkliyi nəyəsə və kimesə görə təhrif etmək, bir millətin
tərəqqişini, səadətini başqa xalqın, millətin tarixini məhdudlaşdırmaq üçün
tələqləndirmək cəhdi vətəndaşlıqdan və alimlikdən kənar hərəkətdir.

Əziz oxucu, nə gizlədim son
vaxtlar məndə belə bir fikir
yaranıb ki, Qarabağ artıq bizim
deyil. Nə qədər ki, Xankəndinə,
Şuşaya, Xocalıya, Malibəyliyə,
Quşçulara, Kosalara, Cəmiliyə,
Qaradağlıya, Xocavəndə, Qacara,
Füzuliyə, Tuğa, Veysəliyə və s.
yerlərə əlimiz çatmır, addımımız
dəymir, demək, Qarabağ hələ
bizim deyil. Bakıda oturub
"Qarabağ bizimdir" - demək
asandır. Bizim Qarabağın bizimki
olması üçün biz də gərək BİZ
olaq... Qəlbimə doğma olan
Qarabağdan danışib Azıx
mağarasından, Quruçay dərəsin-
dən söhbət açmasam, günaha
batmış olaram.

Müxtəlif dövrlərə aid
Qaraköpəktəpə, Günəştəpə,
Xantəpə, Uzuntəpə, Meynəttəpə,
Zərgərtəpə, Şomutəpə, Kültəpə,

Qarabulaq kurqanlarında və başqa yerlərdə yaşamış qədim tayfaların tarixi
yönünlü sübut olunmuşdur.

60-cı illərin ortalarında Azərbaycanın qədim daş dövrü tarixinin tədqiqi
müddətində mühüm elmi addım atıldı. Görkəmli arxeoloq-alim Məmməd Əli
Müseynov 1968-ci ilin yayında Füzuli rayon mərkəzindən 15 kilometr aralıda
tədqiq olunan Azıx mağarasında apardığı qazıntı işləri zamanı Preneandertal-
antrop adamının (20 yaşlı qadının - N. T.) aşağı çənə sümüyünü aşkar
etmişdir.

Məlumdur ki, ən qədim insan qalıqları planetin dörd guşəsində - Cənub-
şərqi Asiyada (Yava adası, Pitəkantrop, 1891, Yevgeni Dyuba), Almaniya

Heydelberq şəhəri yaxınlığında (Heydelberq adamı, 1907, Şeatenzak), Çində Pekin yaxınlığında (Sinantrop "Çin adamı", 1927, Devitsov Bleyk), Afrikada Tanzaniyada (Allantrop-Prezincantrop, Olduvay) aşkar edilib. Azixantropun (yaşı 400 min ildən çoxdur) tapıntısı ilə yeni bir kəşf də qədim insan məskənlərinə aid edildi.

Bu, Azərbaycan arxeologiya elminin böyük nailiyyəti, ümumbəşəri əhəmiyyəti böyük olan elmi bir kəşf idi.

Bu abidə Azərbaycanda, Qarabağda qədim paleolit dövrünün mövədi olduğunu sübut etdi.

Mağara Tuğ kəndi ərazisində yerləşir. Uzunluğu 250 metr, hündürlüyü 20-25 metr, ümumi sahəsi 1200 kv-metrdir.

Mağaradan tapılan materialların tədqiqi göstərdi ki, Azix mağara paleolit düşərgəsi öz qədimliyinə, çox təbəqəliliyinə, stratigrafik ardıcılığına, arxeoloji zənginliyinə görə dünyada yeganə abidədir.

Mağara düşərgəsi M.Hüseynova yanaşı Ə. Cəfərovun, D. Hacıyevin, V. Hacıyevin, M. Süleymanovun, N. Şirinovun, V. Veliçkonun və başqa tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmişdir.

Qədim daş dövrünə aid tapıntıların tədqiqi bunu deməyə əsas verir ki, mustyë (orta paleolit - N.T.) mədəniyyəti Azərbaycanda, Qarabağda yüz ildən min illik bir dövrü əhatə edir.

Azixantropun məskəni Azix mağarası Quruçayın sol sahilində yerləşdiyinə görə mağaradan aşkar edilən Qədim daş dövrü nümunələrinin təhlilini tədqiqatçılar "**Quruçay mədəniyyəti**" adlandırırlar.

S. Mkrtyçyan "Dağlıq Qarabağın tarixi və memarlıq abidələri" əsərində (Yerevan, 1986) yazır ki, guya Azix mağarasında Aşel dövrünə aid erməni qadının heykəli var. Hətta, onun paltarları da müasir erməni qadının paltarına bənzəyir. S. Xanzadyan həmin kitabə yazdığı rəyde göstərir: Azix mağarasında Azərbaycan alimlərinin apardıqları tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, bu, həqiqətən Aşel dövründə yaşamış erməni qadının heykəlidir. Əlbəttə, bu, heç bir elmi əsası olmayan cəfəngiyyatdan, tarix bilərəkdənmi, bilməyərəkdənmi saxtalaşdırmaq formasından başqa bir şey deyildir.

20-ci illərin ortalarında görkəmli arxeoloq, etnoqraf Ə. Ələkbərov Quruçay və Köndələnçay vadisində yerli əhalinin höyü-tərzini öyrənmək məqsədi ilə təhqiqat işləri aparın zaman çox sayda küp qəbirlərinə rast gəlmişdir. Ə. Ələkbərov bununla da tarixi ədəbiyyatda ilk dəfə olaraq küp qəbirlərinin yayılmasının tarixi coğrafiyası haqqında əvvəllər mövcud olan ehtimalları xeyli dəqiqləşdirmişdir.

Azix mağarasında Quruçay mədəniyyəti dövrü özünün uzunmüddətli inkişafından sonra qədim Aşel mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur. Azix mağarası Fransada Qədim İnsan İnstitutunun keçmiş SSRİ ərazisində xəritəyə aldığı başlıca daş çağı məskənidir.

Erməni millətçi siyasətçiləri şantaj dolu əsərlərində Qarabağın özününküləşdirirlər. Amma bu elmi şantajlara qarşı bizim də söykənəclər olan kifayət qədər elmi mənbələrimiz, dəlillərimiz vardır. Lakin nədənsə gözləmə mövqeyi tutmuşuq və bunun acı nəticəsidir ki, Qarabağı hissə-bissə "pay" veririk, M. P. Vaqifin, M. M. Nəvvabın, X. B. Natəvanın, Q. B. Zakirinin, N. B. Vəzirovun, Ə. B. Haqverdiyevin, F. B. Köçərlinin, Y. Çəmənözəminlinin, S. S. Axundovun, M. C. Qarabağının, M. M. Xəzəninin, Mirzə Adıgözəl bəyin, Qaçaq Süleymanın, Üzeyirin, Niyazinin, Xan Bülbülün, Cəbbarın, Sadıqcanın, Hacı Hüsünün, Keçəçi oğlu Məhəmməd və daha kimlərin ruhları bizi nəyəsə, harasa səsləyirmi?... Aslan və Hələ Məlik qalaları, qəbirüstü abidələr, Qoçəhmədi, Qarğabazar məscidi

Ağolan və Qanzasar məbədləri, Babı, Mirəli, Axsadanbaba türbələri, Qarabağ xanlığının sarayları, dünyada analoqu olmayan Ağdamın çörək müzeyi, Tərtərçay, Qarqarçay, Köndələnçay, İncəçay, Quruçay bizi qəbulurmu?...

Suverenliyi o xalq qazanır ki, suverenliyə layiq olsun. Tarixi təcrübədən məlumdur ki, milli loğçalıq milli heysiyyətsizliyə gətirib çıxarır. Bəzən deyirik ki, müasir təfəkkür səviyyəimizin dünya xalqları səviyyəindən geri qalmaması üçün onu qaldırmağı, inkişaf etdirməliyik. Özümüz də qardaşlarımızı ali məktəblərə pulun gücü ilə daxil edirik, diplomu onlara əvvəlcədən alırıq. Tarixi keçmişimizi müxtəlif millətlərin müəlliflərinin yazılı mənbələrindən öyrənirik.

Qarabağ... Qədim vaxtlardan bu ərazi Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi idi. IV əsrin 30-40-cı illərində baş verən hadisələrdən danışın erməni tarixçisi Favstos Buzadtsi Habaid torpağının adını (Dağlıq Qarabağın böyük hissəsini) Albaniyada, Ermənistan sərhəddində yerləşən bir yer kimi qeyd edir (F. Buzadtsi "Ermənistan tarixi", Yerevan, 1953-cü il). Alban tarixçisi Cavanşir haqqında məlumat verən M. Kalankatlı Cavanşirin İberiyadan Hunna" (Dərbəndə) və Arazə qədər "Əla və müstəqil bəklərliyi" göstərir (K. V. Trever "Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti", Moskva-Leningrad 1953, səh.3).

Müasir erməni tarixşünasları Qarabağı və Naxçıvanı qoparmaqla "Böyük Ermənistan" yaratmaq xəyalına düşüblər. Erməni millətçiləri özləri də bunu əzlətmirlər. Hətta, bəzi erməni müəllifləri belə deyirlər ki, Kür-Araz yarası torpaqları Ermənistanın şimal-şərq hissəsinin özünün ərazisidir və "erməni" Albaniyasının bu hissəsinin əhalisi də ta qədimlərdən ermənilərdən ibarət olmuşdur. Onlar dünyanın müxtəlif mətbuat yayımlarında böhtanlı və saxta yazılar çap etdirərək, ədalətsiz ərazi iddialarını əsaslandırmaqdan ötrü təndən-qabıqdan çıxırlar.

Erməni müəlliflərinin haqsız olduğunu elmi dəlillərlə aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan tarixçiləri dəfələrlə elmi diskussiyalar aparılmasını təklif etmişlər də, erməni tarixçiləri buna razılıq verməmişlər. Ümumiyyətlə, onlar bu məsələdə hər hansı dəyirmi stola yaxın düşmək belə istəmirlər.

Erməni tərtibçiləri "Tarixi arayış"da (Yerevan, 1988-ci il) həyasızcasına göstəririlər ki, Utillərin (Udinlərin - N. T.) də yaşadıkları Artsax "Yerevandıd Ermənistanının tərkibində" olmuşdur. Bu günə qədər də bu faktın hələ heç bir elmi əsası yoxdur və təbii ki, ola da bilməz.

Tarixdən məlumdur ki, alban tayfaları Kürün həm sol, həm də sağ sahilində yaşamışlar. Cənub-şərqə Zaqafqaziyaadakı albanlar (alban tayfa bulaqları - N. T.) yerli idilər. Ermənilər isə Zaqafqaziya vilayətlərinə ən yaxşı halda b.e.ə. II əsrdən sonra, yəni, Artaksiyanın, Zariadriyanın işğalçılıq müharibələrindən sonra gələ bilirdilər.

Erməni millətçiləri çoxlü təkid və səylər nəticəsində rus din qardaşları da birgə Sovetlər İttifaqının "mənəm-mənəmçi" zamanında Moskvada tərtib edildləri xəritələrdə qonşu ölkələrə olan ərazi iddialarını gizli siyasi xətlər boyata keçirirdilər: (Narodi i peredvijeniya Yevrope v IV-VII vv. M.,-1960), "Rus knyazlığı XII əsrdə və XIII əsrin əvvəlində" (Batının hücumuna qədər) - M., 1968. "Rus knyazlığı və Qızıl Orda XIII əsrdə" - M., 1960. "XVI əsrdə Rus dövləti" - M., 1981, "Rus dövləti XVII əsrdə" - M., 1980-cü il və s.

Qarabağın həm dağlıq, həm arın hissəsi birlikdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin - Albaniyanın, Girdimanın, Şəddadi, Atabəylər, Hülakülər, Qaraqoyunlu dövlətlərinin, sonralar Qarabağ xanlığının ərazisi olub.

Bir sıra keçmiş sovet və erməni tarixçiləri (Trever, Novoselsev, Yerevyan, Akopyan, Ulubabyan, Ter-Gevondyan, Smbatyan və b.) Kürden

cənubdakı Azərbaycan ərazisinin eradan əvvəl II əsrdən 387-ci ilə qədər Böyük Ermənistanın tərkib hissəsi olduğunu qeyd etsələr də, görkəmli alimlərimiz Z. Bünyadov, İ. Əliyev, F. Məmmədova və başqaları bu konsepsiyaları tənqid etmişlər.

"Alban tarixi"ni erməni dilindən rus dilinə tərcümə etmiş Ş. İ. Smbatyan bir neçə yerdə "Şərqi" sözündən sonra mötərizədə "əyalət", "ölkə" sözlərini əlavə etmişdir. Bu da "Şərqi əyaləti" ifadəsinin alınmasına, "Ermənistanın şərqi əyaləti" kimi mənalandırılmasına gətirib çıxarır.

Albanşünas alimimiz F. Məmmədovun əsərlərində "Şərqi" ifadəsinin "Ermənistan şərqi" kimi başa düşülməsinin səhvliliyi tutarlı faktlarla əsaslandırılıb. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı qatı xristian olduğu üçün əsərində əsasən albanların xristian hissəsinin tarixini verir. "Şərqi" və "bizim Şərqi" isə "alban xristianların şərqi" mənasında başa düşülməlidir. Əsərdə "Qərb" sözü də "Ermənistanın qərbi" kimi yox, "xristian dünyasının qərbindəki Bizans" kimi başa düşülməlidir.

"Alban tarixi" əsərində heç yerdə "erməni" adı çəkilmədiyi halda erməni tarixçiləri coğrafi adları təhrif edərək, Araq, Qara və Xəzər dənizləri arasında yerləşən ərazini Ermənistan, orada yaşayan əhalini isə "ermənilər" adlandırırlar. Əgər doğrudan da, Albaniya Ermənistanın tərkib hissəsi olsa idi, bütün qədim erməni mənbələrində də bu ölkənin adı "Ağvan", yox, "Hayastan" olardı.

Ermənistan erməni etnosunun vətəni deyildir. Həmin etnos Ermənistan gəlmədir. Qədim erməni xalqı təxminən bizim e.ə. Yuxarı Fərat vadisi zonasında I minilliyin birinci yarısında təşəkkül tapmışdır. Herodotun vaxtında ermənilər Erməni yaylası deyilən ərazinin yalnız Qərb hissəsində məskunlaşmışlar. Ksenofont da Herodotun məlumatlarını təsdiq edir.

Tarixdən məlumdur ki, Albaniya dövləti təxminən bizim eradan əvvəl III əsrdə meydana gəlir. Bizim eranın birinci əsrindən Albaniyanı mənşəcə parfiyalı Ərşagidlər sülaləsi idarə edib. Bu dövr haqqında məlumat verilən mənbələrdə göstərilir ki, Araz çayı Albaniyanın Cənub sərhəddir. Başqa sözlə, Kür və Araz çayarası ərazisi Albaniya dövlətinin tərkibində idi.

Moisey Xorenski təsdiq edir ki, utilər (indiki udinlərin əcdadları) hardmanlar, savdeylər, qarqarlar və s. Aranın nəsilələrindən mənşəcə gətirmişlər. Bunlar alban tayfalarıdır və Qarabağ zonasında yaşamışlar. Deməli, Qarabağ ərazisində yaşayan tayfaların alban mənşəli olması faktın təsdiq edən kifayət qədər mənbələr vardır.

Bizim eradan əvvəl 56-cı ildə romalılar II Tiqranı darmadağın etdikdən sonra "Böyük Ermənistan" heç cür təcavüzkarlıq siyasəti apara bilməzdi, çünki, növbə ilə Romadan və Parfiyadan asılı olmuşdur.

Albaniya isə I-V əsrlərdə bəzən Roma və Parfiya oriyentasiyasına tabe olmuşsa da, o, Ermənistandan fərqli olaraq öz müstəqilliyini itirməmişdir. Əsr Ermənistanın siyasi taleyi haqqında numizmatika materialları mühüm məlumatlar verir. O dövr pullarında Ermənistan Roma imperatorunun ayaqları altında oturmış qadın obrazında, aman istəyən erməni döyüşçüsü və s. şəkildə təsvir edilmişdir. Elə həmin əsrdə Ermənistan imperator Avqust tərəfindən Atropatenaın hakimlərinə verilib. Dion Kassinin və Tacitun məlumatlarına görə, 30-50-ci illərdə Ermənistanda İberiya şahzadələri hökmranlıq edirdilər.

Suren Aqvazyan "Erməni taleyi" romanında sübut etməyə çalışır ki, güncə qədim zamanlarda, nə də onun təsvir etdiyi XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan adlı xalq olmayıb. O, göstərir ki, Naxçıvanın, Qarabağın hökumət sahibləri qədim ermənilərdir, azərbaycanlılar bura gəlmədilər.

Vardhes Petrosyanın "Erməni eskizləri" kitabında başkəsən, zalim

erinin "Antantanın casusu" adlandırdığı qəddar Andronik milli qəhrəman heyosinə qaldırılır.

Zori Balayan "Ocaq" kitabında həyasızcasına özgə əraziləri haqqında həyasız, fitnəkar ruhlu iddialar irəli sürür.

Erməni tarixçilərinin bəzi əsərlərində tarixi hadisələr, faktlar "Böyük Ermənistan" ideyası naminə təhrif olunur. Guya "Böyük Ermənistan" yüz illər boyu Xəzər dənizindən Qara dənizədək sahəni əhatə edirmiş.

"Böyük Ermənistan" b.e.ə. II-I əsrlərdə yaradılıb. "Böyük Ermənistan" Ermənistandır, nə erməni torpağıdır, nə də ermənilərin məskun olduğu torpaqlardır. O, erməni çarlarının qonşulardan silah gücünə, zorakılıqla, işğal vasitəsilə aldıkları torpaqlardır.

B. A. Ulubabyan lap ağ edərək bizim eradan əvvəl II əsrdə Kür-Araz çayları ərazisində yaşayan əhalinin erməni dilində danışması fikrini irəli atır.

Kürdən aşağı Azərbaycan torpağını "İçəri Ermənistan" adlandıran A. Ş. Nəzərovan yazır ki, bura da "Böyük Ermənistan" daxil idi. Nəzərovanın sözlərinə görə ("Qafqaz Albaniyasının ədəbiyyatı haqqında" Yerevan, 1979-cu il) Qarabağın Ermənistan torpağı olduğunu sübut edən "bütöv buket" nümunələr var. Əlbəttə, müəllif həmin adların mənalarını açmır. Adların ədəbiyyəti Artsaxdandır.

Yeri gəlmişkən, Artsax haqqında fikirlərimi hörmətli oxucularla paylaşmaq istəyirəm:

Albaniyanın Artsax vilayəti Kür çayının sahilində 12 kiçik inzibati ərazi birləşməsi ibarət olub. İlk vaxtlarda əhalini əsasən qarqarlar, hunlar, saklar, sallar, xəzərlər və utilər təşkil edirdi. Bu əyalətin əhalisinin dili erməni dilindən fərqli idi. Bizim vaxtın indi danışdığı dilin fəvqində duran müxtəlif soy ləhcələri idi.

Tədqiqatçılar Artsax toponimini Ər və Sak sözlərinə ayırırlar. Saklar bu ərazidə ilk dəfə Azərbaycan ərazisində məskunlaşdığı dövrdən - bizim eradan əvvəl VII yüzillikdə məskən salmışdılar. Artsax xaçpərəstlikdən əvvəl Albaniyanın siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynamışdır. Burada bir neçə yepiskopluq olmuşdur.

Hunların, xəzərlərin arasında xaçpərəstliyi yaymaq üçün alban çarları əyalətləri məhz Artsaxdan göndərilirdi. Hunların, Xəzərlərin əyalətləri getdikləri yerin əhalisi ilə qanbir, dilbir qardaş idilər. Bu isə xaçpərəstliyi yaymaq üçün kiçik amil deyildir.

Yerevanın "Sovetakan Qrok" nəşriyyatı 1984-cü ildə Zori Balayanın "Ocaq" kitabını rus dilində çapdan buraxmaqla bu məqsədi həyata keçirmişdir. Müəllif Qarabağın, bütünlükdə Odlar yurduunun özəli xalqlarının - azərbaycanlıların milli həsiyyatını alçaldan sözlərdən istifadə etməyərək, onları öz oxucusuna köçəri, barbar və gəlmə elementi kimi təsvir edir.

"Böyük Ermənistan" anlayışı iki mənada - siyasi və coğrafi mənada işlənir. Bu anlayış XVIII əsrdə Şərqi məsələsinin tərkib hissəsi kimi meydana gəlmişdir. Bu anlayışın tərəfdarları Xəzər Qara dəniz ərazisindəki torpaqları "Böyük Erməni dövləti" adı altında birləşdirərək "Böyük Erməni" siyasi yaradmaq iddiasındadırlar. Qafqazşünas və albanşünas olan S. T. Nəzərovanın əsərlərində, xüsusilə, "SSRİ tarixinin öçerkləri" (Moskva, 1958-1960) əsərində "Böyük Ermənistan" anlayışına faktların, tarixi gerçəkliyin əsaslandırılması zəmini əsasında "haqq" qazandırmaq məqsədi güdülmür.

Məlum olduğu kimi, "Böyük Ermənistan" siyasi anlayış kimi e.ə. 66-cı ildə qəddər mövcud olmuşdur. E.ə.66-cı ildə II Tiqranın ordusunun Roma qərdəsi Pompey tərəfindən darmadağın edilməsindən sonra "Böyük Ermənistan" dövləti süqut etmişdir.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Böyük Ermənistanın bölüşdürülməsi

prosesinin Qafqaz Albaniyasına, onun ərazi sərhəddinə heç bir təsir olmamışdır. Onun ərazi bütövlüyü e.ə. IV əsrdən b.e. VIII əsrinə qədər sabit olmuş, heç bir əsaslı sərhəd dəyişikliyi olmamışdır.

Azərbaycan əhalisi ilə Qarabağda yaşayan ermənilərin alban xətti qohum olduqlarını qeyd edən qafqazşünas A. P. Noveselsev yazır: "Qarabağ və Azərbaycanın başqa vilayətlərinin erməniləri onun (alban əhalisinin) nəsiləridir. Deməli, qədim Albaniya əhalisi həm də müasir Azərbaycanlı və ermənilərin bir hissəsinin ümumi əcdadıdır".

Son odontoloji tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, Dağlıq Qarabağ ərazisində ermənilər gəlmə elementidir. Erməni tarixşünaslığında artıq çoxdan belə nisbi ideya var ki, DQMV ərazisi Ermənistanın "ayrılmış" hissəsidir. Bu ideyanın nəzəri əsası keçən əsrdə M. Çamçyan, Şahnazaryan, İ. Emin, K. Patkanov və başqaları tərəfindən qoyulmuş, Y. Manandyan, M. A. Gevorgyan, L. S. Xaçıqyan, S. Kaputikyan və S. Yeremyan tərəfindən konseptual cəhətdən işlənib sabitləşmişdir. Hələ də erməni şərqşünas tarixçiləri həmin mövqelərdən çıxış edirlər. Təbii ki, olunan faktlar və inandırıcı olmayan erməni mühakimələri əsasən iki təzə sübutuna xidmət edir:

1. Kürün sağ sahilə az qala 600 il (b.e.ə. II əsrdən b.e. IV əsrinə) qədər Ermənistanın tərkibində olub. Həmin dövrdə oranın əhalisi nə etnik, nə dil cəhətdən ermənilərdən fərqlənmirdi.

2. Kürün sağ sahil ərazisində lap qədimlərdən erməni əhali yaşamışdır. Bu əhali indiyə qədər erməni xalqı ilə etnik-mədəni birləşmə saxlamışdır.

Kür və Araz çayarasındakı etnik birliklərin yerləşdirilməsi Mnatsakyanın, Akopyanın, Smbatyanın və başqalarının şərhləri ilə uyğun gəlir. Burada etnik kütlə utilər adı ilə hələ Herodota məlum olardı. Utilər Utı və Artsax əyalətinin əsas əhalisini təşkil etmişlər. Şübhə yeri qalmır ki, DQMV-nin erməni dilli əhalisi erməniləşdirilmiş yerli əhalinin - müxtəlif Albaniya tayfalarının - utilərin, tsodların nəsiləridir.

387-ci il müqaviləsinə görə imperator Roması ilə Sasani İrən Ərəblər Ermənistanını bölüşdürmüşlər. Ermənistanın təxminən dördübe üç hissəsi İrana, dördübe bir hissəsi Romanın payına düşmüşdür. IV-VI əsrlərdə Azərbaycanın torpağı olaraq qalırdı. VII əsrdə də onun ulu əcdadlarının məxsus olması barədə kifayət qədər faktlarımız var.

VII-VIII əsrlərdə Artsax Albaniyanın Mehrani sülaləsi çarlarına tabe olan Mehranilərin axırıncı çarı Varaz Tridat 821-ci ildə Artsaxda öldürüldü. Bundan sonra Artsaxda Syuninin hakimi, Zarmixrə mənsub alban sülaləsindən olan Səhl oğlu Smbat hakimiyyətə keçir. Lakin o, Artsaxı bütünlüklə sahib deyildi. Ərazinin müəyyən hissəsi Alban knyazı Stepan Ablasadın, ondan sonra İsayı Əbu Musanın hakimiyyəti altında olmuşdur. 866-cı ildə Mehranilər sülaləsindən Hammam da Albaniyanın xristian əhali yaşayan hissələrinin knyazı olmuşdur.

VIII yüzillikdə Artsax ərəblər tərəfindən zəbt edildikdən sonra Artsax camaatı xaçpərəst dinlərini qorudular. Babək hərəkatı Qarabağı bürümüşdü. Alban kilsəsinin zəifləməsi erməni kilsəsinin xilafətə itirilməsinə səbəb oldu. VIII yüzillikdə Artsax əhalisinin qriqoryanlaşdırılması xaçpərəstliyi ermənilərə məxsus məzhəbinə keçməsinə, dillərinin itirilməsinə səbəb oldu. Artsax camaatının erməniləşdirilməsi X-XIII yüzilliklərdə başa çatdırıldı.

Ərəb xəlifələrindən sonra (VII-IX əsrlər) bütün orta əsrlər boyu Qarabağ Azərbaycan hökmdarlıqlarının ərazisi olmuşdur.

XII-XIII əsrlərdə Dağlıq Qarabağın ərazisi Xaçın xanlığının tərkibində olmuşdur. Bu xanlığın hökmdarı Həsən Cəlal bəzi mənbələrdə göstərilir.

...erməni yox, "Alban hökmdarı" adını daşıyırdı.

Hələliklə, X-XIII əsrlərdə erməniləşdirilmiş Artsax əhalisi Alban knyazlığına, Qafqaz dilləri qrupuna daxil olan əhali deyil, indi bizim bildiyimiz Azərbaycan dilinin kökünə uyğun ləhcə ilə danışan əhali olmuşdur.

Bu məlumatlar göstərir ki, Artsaxın ərəb işğallarından sonra Ermənistanla ərazi birliyi olmayıb, amma xristian albanların erməniləşməsi prosesini gecikdirdi.

XII əsrdə Artsaxda Xaçın knyazlığı yüksəldi. Bu knyazlığın görkəmli nümayəndəsi Həsən Cəlal (1215-1261) Mehrani çar sülaləsinin nəslindən idi.

1136-1225-ci illər Azərbaycan Atabəylər dövlətinin (Eldəgizlər sülaləsinin) hakimiyyəti illəridir. Bu dövrdə də Qarabağın ərazisi Ermənistanın tərkib hissəsi ola bilməzdi, çünki, Ermənistan torpağının özü Eldəgizlərin ixtiyarında idi.

XIII əsrdə Azərbaycan ərazisi indiki Qarabağ da daxil olmaqla Şah İsməşah Məhəmmədin oğlu Sultan Cəlaləddin tərəfindən tutulmuşdur. O vaxtın tarixçisi Şəhəbəddin Məhəmməd ən-Nəsevî məhz indiki Dağlıq Qarabağ ərazisini "Aran" kimi göstərmişdir.

1239-cu ildə monqollar tərəfindən Azərbaycanın işğalı demək olar ki, başa çatır. 1258-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan Hülakilər dövlətinə qatılır.

XIII əsrin sonlarından Qarabağda Teymurun varisləri ağalığa edirdilər. Teymur Qarabağda xristian albanların böyük bir hissəsini Qəndəhara köçürür. Səfəvilərin hakimiyyəti dövrünə qədər Ermənistan monqolların, Araqoyunlu və Ağqoyunlu hakimlərin idarəsi altında idi.

Monqollardan sonra Qarabağ paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan dövlətinin ərazisi olmuşdur. Qarabağ bu dövrdə də Azərbaycanda mövcud olan üç bölgəyə bölünmüşdür. Qarabağ bölgəsi Gəncəyə bəyliklərdən biri idi, mərkəzi də Gəncə idi (1501-1736).

Səfəvilər dövründə Azərbaycan bəylərbəyliklərə bölünmüşdür ki, bu bölgələrdən biri də "Qarabağ" adlanırdı. DQMV ərazisi də bu bölgələrə daxil edilmişdir. O vaxt Dağlıq Qarabağda özələrini erməni hesab edənlər əslində erməniləşmiş xristian albanları idilər. Onlar özləri də erməni bilməzdilər ki, erməni yox, albandırlar. Çünki, onları bu günə salan erməni xristian kilsəsi idi.

1747-ci ildən 1828-ci ilə qədər Kür və Araz çayları arasındakı bütün torpaqlar, həmçinin Qarabağ Azərbaycan feodal dövlətini təşkil edirdi. 1805-ci ildə Qarabağ xanı İbrahim xan ilə P. D. Sisianov arasında bağlanmış "Arakçay" müqaviləsinə əsasən Qarabağ Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. 1805-ci ildə mayın 14-də İbrahimxəlil xan Gəncə yaxınlığında tarixə "Arakçay" müqaviləsi adı ilə düşmüş andlı öhdəlik imzaladı. Az sonra "Ermənistan" sülh müqaviləsinə (1813) görə Qarabağ da Şimali Azərbaycanın tərkibində Rusiyaya birləşdirildi.

1840-cı ildən Dağlıq Qarabağ ərazisi Kaspi vilayətinin Şuşa qəzasına, 1866-cı ildə Şamaxı (1859-cu ildən Bakı) quberniyasına daxil olub. 1868-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yarananda həmin ərazi Şuşa və Zəngəzur qəzalarının tərkibinə daxil oldu.

Qarabağda ermənilərin çoxalması XIX əsrin 20-ci illərində baş verdi. Rus İrən və Rus-Türk müharibələrinin qələbəsindən sonra Zaqafqaziyyəyə gələn və Türkiyədən on minlərlə erməni axışmışdı. "Türkmənçay" sülh müqaviləsindən (1828) də bu, nəzərdə tutulmuşdur.

1918-ci il sentyabrın 25-də Türkiyə qoşunları Şuşanı tutdular. 1919-cu il mayında Qarabağ Mahal Partiya Komitəsi (bolşeviklərin) yarandı. 1920-ci il aprelin 29-da Qaryagində, aprelin 30-da Şuşada kommunistlər

hakimiyyətə gəldilər. 1920-ci ilin mayın 25-də hakimiyyət artıq bütünlüklə Qarabağ Vilayət İnkilab Komitəsinin əlinə idi. İyunun 5-də Müsavatçılar türk generalı Nuru paşanın rəhbərliyi ilə qıyam qaldırıb, Ağdamı, Törtən, Şuşanı, Bərdəni ələ keçirənlər də, bir həftə sonra XI Qızıl Ordu hissələri onları Qarabağdan çıxmağa vadar etdi. Sovet hakimiyyətinin qələbəsində onları Qarabağda da bir sıra sosialist tədbirləri həyata keçirildi.

1918-ci ildən Qarabağ Azərbaycan Demokratik Respublikasının, 1920-ci ildən isə Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Bu, heç vaxt Ermənistanə aid olmayan Qarabağın qısa tarixidir.

Dağlıq Qarabağ əhalisinin milli tərkibinə gəlinə isə, bu, 1832-ci ildə ermənilər İran və Türkiyədən köçürüldükdən sonra ilk dəfə verilən məlumatlara görə 65 faiz azərbaycanlılardan, 35 faiz ermənilərdən ibarət olmuşdur. ("Rusiyanın Zaqafqaziya hissəsinə dair tədqiqatlar" III hissə, Peterburq, 1836, V cədvəl).

XX əsrin Müsavat hökuməti dövründə də (ADR) Qarabağ bütünlüklə Azərbaycanın tərkibində olmuşdur.

1920-ci ilin 19 iyununda Q. K. Orconikidzenin Vladıqafqazdan Leninə və Çiçerinə vurduğu teleqramda deyilir ki, Qarabağda və Zəngəzurda Sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra adı çəkilən hər iki ərazi özünü Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab edir.

Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ 1921-ci ilin 27 iyun tarixli AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosunun yığıncağında müzakirə edildi. 20 iyul 1921-ci il tarixdə AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosu "Qarabağ məsələsi" üçün komissiya yaratdı. 14 dekabr 1922-ci il tarixli RK(b)P-nin Zaqafqaziya diyar komitəsinin imzası ilə Dağlıq Qarabağın muxtariyyət məsələsi nəzərdən keçirildi.

1923-cü il iyunun axırında ÜİK(b)P Zaqafqaziya diyar komitəsinin iclasında Dağlıq Qarabağın muxtariyyət məsələsi nəzərdən keçirildi.

Plenum Ə. H. Qarayevin sədrliyi ilə olan komissiyanın qərarı əsasında Dağlıq Qarabağın Muxtar Vilayətə çevrilməsi haqqında Zaqafqaziya diyar komitəsinin qətnaməsinə qəbul etdi. AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin 1 iyul 1923-cü il qərarı da bunu təsdiq etdi.

7 iyul 1923-cü il tarixdə Azərbaycan MİK "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında" dekret verdi. Beləliklə, süni surətdə yaradılan "Qarabağ məsələsi" Qarabağın erməni əhalisinin xeyrinə müstəhəll olundu. Təəssüflər olsun ki, Ermənistanı yaşayan on minlərlə azərbaycanlılara muxtariyyət verilməsi məsələsi yada düşmədi...

Hörmətli oxucu, müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq işlədiyim bu yazıda görmək olar ki, ermənilərin Kürdən cənubda ərazilərimizi qədim erməni torpaqları hesab edərək onu əlimizdən almaq ideyaları göydəndüşmə deyil, bu, çoxdan düşünülmüş, "elmi" söykəyi olan ideyadır.

Rus müstəmləkəçiliyinin İran və Türkiyədən erməni ailələrini köçürülməsi sayəsində 1880-ci ildə Dağlıq Qarabağda ermənilər əhalinin 42 faizini, azərbaycanlılar 42 faizini təşkil etmişdir ("1896-cı il üçün Qafqazın təqviimi, V bölmə"). 1897-ci ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 53 və 43 faiz idi. (Peterburq, "Əhalinin öyrənilməsi sayəsində ilk tədqiqat", 1904).

XX əsrin ilk ilindən ermənilər Zaqafqaziya əhalisinin 19 faizini təşkil edirdilərsə, 1921-ci ildə bu rəqəm 22 faizə çatdı. "Bu artımın səbəblərindən biri Türkiyədən ermənilərin Qafqaza köçürülməsidir" (B. İxşanyan "Qafqaz millətləri" Peterburq, 1916, səh.33).

Əcdadlarımızın XX əsr nəsilləri nədənsə torpaqlarımızın bütövlüklə saxlaya bilməyib Göyçə mahalını, Zəngəzur qəzasını Ermənistanə bağışladılar. Bundan bir neçə on illik keçdikdən sonra "Qarabağ məsələsi"

indən qalxdı və bu gün də Qarabağımız çətin sınaq qarşısındadır. Bugünkü nəsillər gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyət hissini unutmamalıdırlar. Bütün miras qalan torpağı sevmək, qorumaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq bizim üçün müqəddəs amalımız olmalıdır.

Erməni tarixşünaslığının hakim konsepsiyasında "sübut" edilməyə cəhd göstərilir ki, guya ermənilər Ermənistan ərazisinin köklü əhalisi, oradakı azərbaycanlılar (erməni millətçilərinin zorakılıq siyasəti, bizim millətin bəzən millətçiliyi, susması nəticəsində indi onlar doğma yurd-yuvalarından ayrılmışlar) isə XIII əsrdə Orta Asiyadan gəlmə köçəri türk və monqolların nəsilləridir.

Erməni tədqiqatçıları tarixi faktları saxtalaşdıraraq tarix boyu Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş Zəngəzuru (əsrimizin 20-ci illərində Ermənistanə verilib), Qarabağı (Artsaxı), Qazax-Ağstafa zonasını (qədim İrəvanı) binayi-qədimdən erməni torpağı sayır, Kür-Araz ovalığının b.e.ə. əvvəllər eramızın IV əsrindəki Böyük Ermənistan ərazisi, sonralar isə "Şərqi Ermənistan" adlandırılmışı qeyd edirlər. Onlar xarici ölkələrdə çap olunan kitablarda bütün Qarabağın, hətta, Naxçıvanın da tarixən erməni torpağı olmasını da elmi cəhətdən əsaslandırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar.

Öz oxucu, biz də əcəb millətlik. Otuzuncu illərdə Ermənistanı azərbaycanlı kəndlərinin adları dəyişdirildi, 40-cı illərdə azərbaycanlıların hissəsi oradan qovuldu, 50-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan torpaqları əsasbənən Böyük Ermənistan yaratmaq ideyası ilə xərətlər cızıldı, kitablar yazıldı və bu ideyaların dərsliklərdə özünə yer tapıb ali və orta məktəblərdə tədris olundu... Biz isə nədənsə susduq. Susdurulduq da deməzdim. İstəyində erməniləri nazirliklərdə, raykomlarda, idarələrdə rəhbər vəzifələrə irəli çəkdi. "Qardaş olub Hayastan - Azərbaycan" nəğməsinə bənzər Şaumyana qranitdən heykəl düzəldtik. Avakyan, Osipyana, Şirinyana, nə bilim nə "...yanlara" adlarını əbədiləşdirmək üçün küçələr, meydanlar, nə bilim nələr verdik. Ermənilərin başbilenləri həmişə millətçilik ideyası yaşayırdılar, bizimkilər isə...

Şimali Azərbaycanda nəhayət, 18 oktyabr 1991-ci il tarixdə müstəqillik elan olundu. Şükür! Heyf ki, bu böyük hadisə nəmərd erməni qonşumuzun qəddar iddiası ilə eyni vaxta təsadüf etdi. On illər böyük "qardaş" saydığımız müxtəlif üsullarla bir növ bu təcavüz iddiasının tərəfdarı oldular. Keçmiş qonşumuz bizə az qala 1905 və 1918-ci illərdəki xalqımıza qarşı ermənilərin cinayətləri vəhşilikləri, soyqırımlarını unutdurdu. Qarabağ torpaqları hərəcəyə salına çevrildi.

Plan edilməmiş bu müharibədə yüzlərlə, minlərlə cavanlarımız, qadınlarımız canlarını qurban verdilər. Onların adları xalqın tarixi yaddaşında həmişə qalacaqdır.

Qonşu torpaqlarını zəbt etmək, "Böyük Ermənistan" arzusunun təminində yuva saldığı Ecmədzin kilsəsi üçün Qarabağı ələ keçirmək başlıca məqsəddir. Vazgen başda olmaqla Ecmədzin Qarabağ üçün bütün imkanlarını qorumağa hazır, ixtiyarında güclü imkan olan qorxulu bir qüvvədir.

İş elə gətirib ki, yalnız son vaxtlar bilirik ki, Şərqdə ilk parlamentli respublika yaradan bizim xalq olub. Sonralar bilirik ki, bəs müsavatçılar millət yolunda Vətən uğrunda canlarından keçiblər. Bizim milli yaddaşımız qorxubmu? Özümüzü pis günə özümüz salmamışıqmı?...

Fikrimi yekunlaşdırıb bir daha bildirmək istəyirəm ki, Qarabağ üçün müstəqil Qafqaz respublikasının yarandığı gündən indiyədək Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuşdur. Dünyada elə bir qüvvə yoxdur ki, əzəli və müqəddəs Qarabağ torpaqlarımızı doğma respublikamızdan qoparmağa nail olsun. Torpaqlarımızı qorumaq düşməndən qorumaq üçün isə xalqın həqiqi birliyinə nail olmaq gərəkdir...

ŞUŞA TOPONİMLƏRİ

Ağ ev

Şuşa payonunda, İsa bulağı yaxınlığında, ağacların qa-lınlığına yerləşən meşəbəyinin evinə Ağ ev deyilirdi. Nazik cığır ilə İsa bulağına enərəkən uzaqdan ağ rəngdə görüldüyü üçün meşəbəyinin bu "ev"i belə adlandırılmışdır.

Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun karvansarası

Şuşada bir neçə məşhur karvansara olmuşdur ki, onlardan biri də Ağ Qəhrəman Mirsiyab oğlunun karvansarasıdır. Bu karvansarada həmişə yeməxana, həm də mehmanxana kompleksləri vardı. Umumiyyətlə Şərqi Şərqi ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycanda bir çox şəhərlərdə ticarət yollarında, xüsusilə orta əsrlərdə karvanların dayanacaq yeri kimi mehmanxana tipli karvansara tikililəri olmuşdur. Şuşadakı Hacı Osman Aslan karvansarası da belə komplekslərdən sayılırdı. Bundan başqa Şuşada Səfərovlar qardaşları, Məşədi Şükür, Xanlıq Muxtar, Hacı Abbas Şeytanbazar və başqa karvansaralar var idi.

Ağvan (Ağban) çayı, Ağvan düzü, Ağvanbaşı

Şuşa rayonunun ərazisindən axan Ağvan çayı Qarqar çayının qoludur. Bu çay öz mənbəyini Çinqil dağının yamacından götürür. Yaxınlıq əhali bu hidronimin adını Alvançay formasında da işlədir. Hidronim Şuşa rayonunun Malibəyli kəndi ərazisində vaxtilə mövcud olmuş Ağvan yaşayış məntəqəsinin adı ilə əlaqədar olaraq belə ad almışdır. Ağvan (alban) Azərbaycanın qədim türk mənşəli tayfalarından birinin adıdır. Bir çox qədim mənbələrdə Qafqaz Albaniyasının adı da Ağvan formasında çəkilmişdir. "Alban" adı ilk dəfə miladdan əvvəl IY əsrdə ikinci yarımda baş verən hadisələrlə əlaqədar çəkilir (II əsr müəllifi Arrian).

Malibəyli kəndində qeydə alınan Ağvanbaşı, Ağvan düzü oronimlərinin də tərkibindəki Ağvan/Ağban sözünün mənası "ən ucunu" deməkdir. Ağ/al - "ucalıq" mənasındadır. Ağvan/Ağban/Alban sözü "idarə edənlərin mühafizə edilən yurdu" mənası ilə də yozulur. Toponimin tərkibindəki van/ban komponenti "ışıqlı, sulu, uca" deməkdir. Bu toponimlər türk mənşəli toponimlərdir.

Ağqaya

Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınmış dağ. Ağqaya oronimindəki termini torpağın süxurunun rəngini ifadə edir. Qaya müsbət rəng forması bildiren termin isə "dağın müəyyən hissəsində daş süxurların ibarət çətin keçilən yer" və ya "sıra dağlardan ayrılmış çətin keçilən mənasındadır. Ağqaya toponimi "dağın müəyyən hissəsində çətin keçilən ağ yer" mənası ifadə edir. Azərbaycanda ağ sözü ilə birləşən toponim yaradan formantlara bənd, qaya, burun, bulaq, davan, dağ, dərə,

dərə, yataq, kənd, köynək, gədik, oyuq, sal, su, təpə, torpaq, çay və başqalarını nümunə göstərmək olar. Ağ termini ilə bağlı yaranan coğrafi adların içərisində etnofonimlər də var: Ağköynək kəndi (Qazax rayonu), Ağbaş kəndi (Dəvəçi rayonu) və s.

Azərbaycanın Babək, Quba, Kəlbəcər, Cəbəbəy, Cöyçay, Laçın, Şabuz, Cəbrayıl, Şamaxı rayonlarında da Ağqaya orografik obyektinə bənd alınmışdır.

Ağzi yastı kaha

Ağziyastı kaha Şuşa rayonunun çox mənzərəli yerində, Cıdır dağının yuxarı hissəsində, Uçmıx dağının altındakı çeşmənin ətrafında yerləşir. "Uç mıx"ın cənub tərəfində yerləşən bu təbii kəhanin qarşısında mənimən 30 kv.m.-ə bərabər yastıfason düz bir sahə olduğu üçün bu kahaya "Ağzi yastı kaha" deyirlər. Kahaya doğru gedən nazik bir cığırın sol tərəfi Uç mıx dağı, sol tərəfi isə uçurumdur. Yerli cavanlar tez-tez Ağzi yastı kaha'nın qarşısında musiqi məclisi qurar, səhərdən səhərdək orada yeyib-içər, çalib-oyunayrdılar.

Ağzi - çoxmənalı metafor termindir: "bir yerin girilə-cək və ya gəriləcək tərəfi", "dərənin düzənliyə çıxan hissəsi", "girəcək qapı" və s. mənhalarda işlədilir. Azər-baycanda bəzi mağaralara kaha deyirlər.

Ayaqyalınlar məhəlləsi

Şuşa şəhərində ən kasıb məhəllələrdən biri də yerli şuşalıların tez-tez bulaqlarında işlətdiyi Ayaqyalınlar məhəlləsidir. Yerli camaat bəzən bu məhəllənin adına Lütülər məhəlləsi də deyirlər. Bu məhəllədə əsasən dabbəçilər, dəriçilər sakin idilər. Bu məhəllədəki dabbəçilər dərini ayaqyalın tapdaladıqlarına görə, onların yaşadığı məhəllə də Ayaqyalınlar məhəlləsi adlanırdı. Məşhur müğənnimiz Bülbül Məmmədov da bu məhəllədən idi. Onun atası Rza kişi bu məhəllənin dəriçilərindən idi.

Ayi bulağı, Ayı talası, Ayı məhəli

Ayi bulağı və Ayı talası Şuşa rayonunun Malibəyli kəndində qeydə alınmış orografik obyektidir. Bu bulaqla bağlı hadisə bir toponimik qayayətdə belə əks olunmuşdur: Bulağın başında ayını görəndə ovçu onardan nişan alıb tufənglə onu vurur, ancaq ayı tərpenmir. Bunu görəndə ovçu bir güllə də atır, ayı yıxılır. Ovçu yaxınlaşıb baxaraq görür ki, ayı talasını qucaqlayıb ona su içirmək istəyirmiş. O hadisədən sonra bulaq adı ilə Ayı bulağı adlanmışdır. Azərbaycanda bu tip mikrotoponimlər çoxdur. Ayı çöl, heyvan adı və orografik terminlərdən düzəlmiş toponimlərə Ayı dağını (Cəbrayıl rayonu), Ayı dərəsini (Ağsu, Qax, Qubadlı, Şahbuz rayonları), Ayı vurulan qaya (Kəlbəcər rayonu), Ayı mağarası qayasını (Qubadlı rayonu), Ayı məhəlini (Şuşa rayonunun Əlihanlar kəndi) və başqalarını göstərmək olar.

Alapalidlıq

Alapalidlıq Şuşa rayonunda, Turşsu ərazisindədir. Alapalidlıq həmin ərazidə palıd ağacının çoxluğunu bildirən coğrafi nomensiz mikrotoponimlərdəndir.

Kirs, Dotələb, Murov, Qırxqız, Sarıbaba dağları kimi şəhəri əhatələyən dağlardan biridir. Dağın Bağırqan adlanması, məcazi mənə (bağırın qanlı olması) daşıyır. **Bağır** türk sözü olub mənası "ciyə" deməkdir. Bu oronimin "Günəşin doğması ilə dağın qırmı-zımtıl rəng alması" fikri ilə yarındığını güman edənlər də var. Bağırqan toponimi haqqında M. M. Nəvvab da xalq etimologiyasına əsaslanan rəvayət söyləmişdir...

Bazarbaşı

Bazarbaşı küçəsi Şuşa şəhərinin mərkəzindən keçən Rastabazar küçəsinin başlanğıcındakı əraziyə, sahəyə deyilirdi. Bu ərazi şəhər bazarının başlanğıcı olduğu üçün belə adlandırılmışdır. **Bazar** - burada "ticarət yeri" mənasındadır. Adətən, işsiz və bekar olan şuşalılar "Bazarbaşı"na yığılıb söhbətlər, zarafatlar edərdilər. Bazarbaşı məhəlləsində bulaq və məscid də vardı. Tez-tez tədbirlər, konsertlər keçirilən mədəniyyət evi də Bazarbaşında yerləşirdi. Vaxtilə iki çəpəli dükanlar yerləşən və bazara qədər uzanan küçənin başlanğıcını cəlb edən səbəbə görə, yerli əhali **Bazarbaşı** adlandırmışdır. Bazarbaşı ümumi adlar vasitəsi ilə formalaşan xatirə-memorial toponimlərdəndir.

Bəzirgan (Bəzirgan) aşırımı

Bəzirgan aşırımı Azərbaycanda, Qarabağ silsiləsində, Şuşa və Laçın rayonlarının sərhədində, Həkəri çayının qolu olan Bəzirgan çayının mənbə hissəsində yerləşir. **Bəzirgan aşırımının** hündürlüyü 1633 metrdir. Aşırımın yamacları qalın meşəliklərdən ibarətdir. Toponim **bəzirgan** (bəzərğan) sözündən ibarət olub fars dilində "tacir" mənasını kəsb edir. Şərqi ölkələrində ticarətlə məşğul olan adamlara - tacirlərə sövdəçülərə **bəzirgan** deyilir. Görünür, bu aşırımdan əvvəllər ticarət yolu keçirmiş.

Laçın rayonunda da *Bəzirgan* adlı çay vardır.

Bəynəzər düzü

Malıbəylidən bir qədər kənarı qeydə alınmış orografik obyektlə bənzərlik adlanır. Toponim **Nazar** (**Nəzər**) bəy şəxs adı ilə əlaqədardır. Toponim həmin sahənin, **düzün** Nəzər bəyə məxsus olmasını bildirir. Malıbəylidə Hüseynbəy yeri deyilən sahə də vardır.

Buğa yaylağı

Azərbaycanda heyvan adları və orografik terminlərdən düzələn yaylaqlarla oronimlər qeydə alınmışdır. Bu tip toponimlər əsasən maldarlıqla bağlı yaranan coğrafi adlara daxildir. Şuşa rayonunda qeydə alınan **Buğa yaylağı** orografik obyektinə də belələrindəndir. **Buğa** inəkədən böyük və hündür olan, qaramalın damazlıq törədici erkəyidir. Onlar yayda otlarlarda, qışda isə xüsusi pəyələrdə, bordanlarda saxlanılır. **Yaylaq** isə mal-qaranın yayda otarıldığı yerə, əraziyə deyilən **Buğa yaylağı** "buğaların yayda otarıldığı yaylaq" mənasındadır. Heyvan adları ilə **buğa** ləksik vahidi türk etnoqrafiyası ilə bağlı olub semantik olaraq "igidlilik", "güclülük" kimi keyfiyyət ifadə edir.

Buğa heyvan adı ilə bağlı Gədəbəy rayonunun Arıtala kəndində **Buğa** çökəkliyi və s. orografik obyekt adları da qeydə alınmışdır. Bu toponimlərin zooleksemünün əsasında türk mənşəli buğa antroponimi durur.

Buğadaş dağı, yamacı

Respublikamızda xalqın coğrafi təfəkkürünü özündə əks etdirən toponimlərin xeyli hissəsi müsbət relyef formaları ilə əlaqədardır. Şuşa rayonu ərazisində, Turşsu qəsəbəsi ilə Zarışlı kəndi sərhədində yerləşən, Şuşa qalası xüsusiyyətinə görə **Buğadaş dağı**, **yamacı** adı almış orografik obyektin oradakı daşın **buğaya** bənzəməsi ilə bağlıdır. **Yamac** - müsbət relyef forması bildiren termin isə, dağın, təpənin etəyindən zirvəsinə qədər və ya etəkləri ilə yalı arasında olan hissəyə deyilir. **Dağ** - 500 metrden artıq yüksəkliyə deyilir. **Buğadaş dağı**, **yamacı** əvvəllər onun ətrafında tez-tez **buğa** (erkək maral) görüldüyü üçün belə ad almışdır.

Bulvar

Bulvar klub ilə X. B. Natəvanın imarəti arasında, şəhərin "Gəncə qapısı" deyilən hissəsindən bir qədər yuxarıda, Xan qızı bulağının ətrafındakı sahədə yerləşirdi. Burada çoxlu ətirli güllər, bəzək ağacları, çimçimlər əkilmişdi. Çinar ağaclarının altında girdə fəvvarəli çarhovuzlar vardı. Saf, təmiz, mülayim havalı, gözəl gül-çiçək qoxulu bu **bulvar** sözün başlanğıcı mənasında cənnəti xatırladırdı. Tanınmış xanəndələr S. Şuşinski, Ş. Əliyev, İslam Abdullayev, Mürsəl, İldırım və başqaları çalğıçı dəstələri ilə tez-tez burada konsertlər verərək şəhər əhalisinin "ömrünü qadirdilər".

Böyük Qaladərəsi kəndi

Şuşa rayonunda, rayon mərkəzindən 33 kilometr cənub-qərbdə, Qarabağ silsiləsinin cənub-qərb yamacında, dağətəyi ərazidə yerləşən **Böyük Qaladərəsi** kəndi, Əhalisi 500 nəfərə yaxın idi. Əhalinin məşğul olduğu kənd mədəniyyət sahələri: arıçılıq, bağçılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıq. Kənddə orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, rabitə şöbəsi, tibb məntəqəsi, uşaq bağçası vardı.

Böyük Qaladərəsi kəndinin əvvəlki adı **Köhnəkənd**, sonralar isə **Kirov** olmuşdur. Toponimin tərkibindəki qala sözü Şuşa qalasına aiddir. **Qala/Qəryə/Qələ** ərəb dilində "kənd" deməkdir.

Böyük Kirs dağı

Azərbaycanda, Şuşa, Laçın, Xocavənd rayonları sərhədində, Qarabağ silsiləsində yerləşən dağ; Qarabağ silsiləsində ən yüksək zirvələrdən biridir. **Böyük Kirs** orta Yura sisteminin vulkanogen - çökmə qatmanlarından təşkil olunmuşdur. Böyük Kirs dağının hündürlüyü 2725 metrdir. Allı çayı öz mənbəyini Böyük Kirsdən götürür. Böyük Kirsin başlanğıcı Kiçik Kirs dağdır. Toponimin tərkibindəki böyük sözü böyükləndirici əlamət daşıyır. Kirs sözü isə, dialektlərdə "sıldırım dağ", "uca zirvə" və s. mənələrdədir. Deməli, Böyük Kirs dağı toponiminin mənası "uca, böyük, sıldırım dağ" deməkdir...

Böyük Cümə məscidi

Böyük Cümə məscidi Şuşa şəhərində, "Yuxarı məhəllə" deyilən ərazidə yerləşirdi. Tarixi abidələrlə zəngin olan Şuşa şəhərindəki bu gözəl memarlıq abidəsini Gövhər ağa 1768-ci ildə bərpa edərək tamamən yeni bir üslubda tikdirib başa çatdırmışdır...

Canavar talası

Canavar talası Şuşa rayonunun Səfixanlar kəndindədir. Həmin talada **canavar** görüldüyü üçün yerli camaat həmin yeri belə adlandırmışlar. Oronimiyamızda zoonimlərdən əmələ gəlmiş mikrotoponimlər üstünlük təşkil edir. Bərdə rayonunda Canavarlı adlı kənd də var.

Ceyrandağ

Ceyrandağ Şuşa rayonu ərazisində, Qarqar çayının yaxınlığında yerləşir. Bu dağın adı oradakı meşədə yerləşən **Ceyran** piriinin adı ilə əlaqədardır. Bir rəvayətə görə, orada ceyran bir körpə uşağa süd verərək onu ölümdən xilas etmişdir. **Ceyrandağ** toponimini ceyran heyvan adı ilə də bağlayanlar var. Ümumiyyətlə, çöl heyvan adları və oroqrafik terminlərdən düzəlmiş oronimlərimiz çoxdur. Antiloplar cinsinə aid cütdırnaqlı məməli heyvan olan **ceyran** adı ilə bağlı qeydə alınmış coğrafi adlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Ceyrandağ (Şuşa, İsmayilli rayonları), **Ceyranbatan** (Abşeron rayonu), **Ceyran dərə** (Şəki rayonu), **Ceyran düzü** (Zəngilan rayonu), **Ceyrankeçməz çayı** və **Ceyrankeçməz kəndi** (Qobustan rayonu), **Ceyran kəndi** (Dəvəçi rayonu), **Ceyrançöl** (Ağstafa, Qax, Xanlar, Xocavənd, Şamaxı), **Ceyran örişü** (Neftçala rayonu, Ərəb Qardaşbəyli kəndi) və s.

Cəmillər kəndi, Cəmillər gölü

Şuşa rayonunda, Şuşa şəhərindən 17 kilometr qərbdə, Qarabağ silsiləsində, dağətəyi ərazidə yerləşən kənd və göl. Cəmillər yaşayış məntəqəsi mənşəcə XVIII əsrin axırlarında Qazax mahalından Qarabağ köçmüş Cəmilli tayfasına mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Eyni nəsiləndən ibarət olan insanlar çoxluğunu bildirmək məqsədi ilə tayfa başçısı adına - **lər cəm** şəkilçisi artırılması yolu ilə **Cəmillər** kəmiyyət toponimi əmələ gəlmişdir. Kəndin yaxınlığında **Cəmillər gölü** deyilən hidronim də qeydə alınmışdır.

Cəmilli tayfası ilə bağlı Kəlbəcər, Tərtər və Xocalı rayonlarında da Cəmilli kəndi vardır.

Cıdır düzü

Şuşa şəhərində, şəhərin cənub-şərq hissəsindəki geniş düzənlikdə qeydə alınmış tarixi ərazi. **Cıdır güzü** şəhərin cənub-şərq hissəsində hündür dağ üstündə, nisbətən horizontal düzənliyi olan axar-baxar açıqlıq sahəni təşkil edir. Dağı təxminən 800 metr dərinlikdə uçurum dərə ayırır. Düzənliyin arxasında, bir qədər aşağıda Daşaltı çayı və **Cıdır düzü** Ağziyası qaya, Uçmıx, Qırx pilləkən, Gəlin qayası, Xəzinə qayası, Topxana adlı sıldırım qayalar və meşələrlə əhatələnib. Həmin yerdə (1935-ci ilə qədər) vaxtilə müntəzəm **cıdır** (at çapmaq) yarışları keçirilirdi, cavanlar tez-tez at yarışları təşkil edirdilər. Elə bu səbəbdən həmin düzəngah sahə vaxtilə burada keçirilən tədbirlərlə əlaqədar olaraq "Cıdır düzü" adlanmışdır.

Ecəzkar gözəlliyi olan Cıdır düzündə otuzdan çox nadir çiçəkli və dərman bitkisi qeydə alınmışdır. Cıdır düzünden baxanda qarşıda sıldırım qayanın düz ortasında kiçik bir ev görünür; bu evin qarşısında

meyvə ağacı da var. Yerli adamların dediklərinə görə, həmin evi Qarabağ xanı İbrahim xan tikdirmişdir.

Cıdır düzündə tez-tez musiqi və poeziya bayramları keçirilirdi. Əslənli orada cins minik atlarının sınağı və təlimi məqsədi ilə yarış - yarış təşkil olunurdu. Şuşada da cıdırın qədim tarixi var.

Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin (1717-1797) qəbri və Azərbaycanın tanınmış şairi, rəssamı, musiqişünası Mir Hüseyn Hacı Mirəhməd oğlu Nəvvabın (1833-1918) qəbri Cıdır düzündədir.

Cındırlı pir

Cındırlı pir Şuşa rayonunda, Malıbəyli kəndi ərazisində yerləşir. Əslənli əhali bu piri müqəddəs ziyarət yeri hesab edir. Deyilənlərə görə bu piri müqəddəs hesab edib ziyarət edənlərin niyyəti tezliklə hasil olarmışdır. Oradakı dağdağan ağacından həmişə müxtəlif rəngli köhnə və ya təzə **qabıqlar** asıldığı üçün bu coğrafi ad belə adlandırılmışdır. Dağdağan ağacını Qarabağ sakinləri arasında inam ağacıdır, şər qüvvələri insanlardan qoruyub qoruyub müqəddəs inanırdı.

Çaqarlı dağı

Çaqarlı etnonimik oronim qədim türkdilli bulqarların **çaqar** (**çakar**, **çakar**) tayfasının adını daşıyır. Qədim bulqarların tayfalarından biri də **çaxırlı** adlanmışdır. Azərbaycan oyonimiyasında bu toponim çaxırlı tayfa adındadır. Hazırda ölkəmizin İmişli, Göyçay, Masallı və Cəbrayıl rayonlarında Çaxırlı kənd adına rast gəlirik. Bunlarla yanaşı **Çaxırlı kəndi** (Masallı rayonu), **Çaxırlı qobusu** (İmişli rayonu) və s. mikrotoponimlər də qeydə alınmışdır.

D. D. Pakirev Şuşa qəzasında **Çaqarlı dağının** adını qeyd edir. Çaxırlı oronimi cüzi bir fonetik dəyişikliklə ("k" - "ğ") çakar etnonimini çaxırlı kimi saxlamışdır. Yuxarıda adları çəkilən oroqrafik obyektlər və toponimlər çakar tayfasının adını daşıyır. Çaxırlılar/çəkərlilər eramızın VI əsrlərində Şimali Qafqazda yaşamış türkdilli bulqarların çakar tayfasından təşəkkül tapmışlar. Bu tayfanın müəyyən hissəsi erkən orta əsrdə Azərbaycana gələrək burada məskunlaşmışlar. Çaxırlı oyonimi Şuşa tayfa ittifaqına daxil olan 57 ailədən ibarət **çaxır** (çakar, çakar) tayfasının adı ilə bağlanır ki, bu da qədim bulqar tayfa birliyinə aid idi.

Çamırlı

Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndi ərazisində qeydə alınmış **Çamırlı** kəndi adı iqtisadi həyatla bağlı formalaşmış toponimlərdəndir. **Çamırlı** kəndi ərazinin doğurduğu toponimlərə aid edilir. **Çamır/çamur** sözü "çamır", "zığ", "bataqlıq" mənasında işlənir.

Çaxmaq dağı

Çaxmaq dağı Şuşa rayonu ərazisində, Qarabağ silsiləsinin Şuşa qəzasında yerləşən dağın adıdır. Bəzi tədqiqatçı müəlliflər dağın adını çaxmaq tayfasının adı ilə bağlayırlar. Oronimin şahsevən tayfalarından biri olan türkdilli çaxmaq tayfasının adı ilə əlaqədar yarandığını güman edənlər bəlkə də yanılırlar. Əslində isə, oronim həmin dağ sahəsində

çoxlu **çaxmaq daşı** olduğu üçün belə adlanmışdır. Respublikamızın ərazisində bu tip oronimlərə Xaçmaz rayonunda (Çaxmaqçı kəndi), Cəbrayıl rayonunda (Çaxmaqçay çayı, Çaxmaqçöl) və başqalarının nümunə göstərmək olar...

Çaqqala dağı

Bu orografik obyekt Şuşa rayonun Malıbəyli kəndi yaxınlığındadır. Toponim **çaqqala** bitkisinin adı ilə əlaqədar belə adlanmışdır. Dağ müsbət relyef ifadə edən termdir. Bu dağın zirvəsində 3 təpə vardır. Onların etəyində **çaqqala** adlı bitki bitir. Yerli əhali hər il bu təpələrin başında novruz tonqalları çatardı...

Çala daş

Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndində, Çinar bulağı yaxınlığında qeydə alınmış coğrafi obyektin adı **Çala daş** adlanır. Bu daşların içi oyuq formasında, çala şəklində olduğu üçün oronim belə adlanır. Yağın yağışdan sonra qoyun-quzu günlərlə daşların **çala** formalı oyuqlarında qalmış sudan içərdi.

Çanaqqala

Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınmış Çanaqqala orografik obyektinin yerli əhali arasında başqa bir adı **Ərimgöldi** adlanır. Ərlərin istirahət evlərinə yola salmış gəlinlər axşamlar bura gəlib ərlərinin yolunu gözləyirdilər. Dövlət dağının Şuşa şəhərinə baxan tərəfindəki təzə yol adlanan nəqliyyat yolunun qurtardığı yerdə yenidən Şuşa şəhərinə doğru istiqamətlənən və şəhər meydanına qədər uzanan yol Çanaqqaladan (Ərimgöldidən) keçir. Qala insanda və məməli heyvanlarda oma və büzdüm sümüklərinin birləşən hissəsinə (skeletin hissəsinə) - **çanağa** bənzədiyi üçün ona belə ad verilmişdir. Bəzilərin **Çanaqqala** toponimini çanaq məişət qabı ilə əlaqələndirirlər. Azərbaycanda vaxtilə çanaq - həcm ölçü vahidi də olmuşdur. Türkiyədə Çanaqqala adlı il və şəhər vardır. Azərbaycanda - Xocalı rayonunda **Çanaqqı** kəndi, Yardımlı rayonunda isə, **Çanaqbulaq** kəndi var.

Çinar bulağı

Malıbəyli kəndində, Çala daş adlanan yerin yaxınlığında, qoşaçınarın dibində qayadan süzülən bulaq. **Bulaq** yaxınlığındakı xırda çiçəklər bircinsiyyəti, yarpaqları növbəli düzülən çinar fəsiləsindən **çinar** bitkisinin adı ilə adlandırılmışdır. İki yüz ildən çox yaşı olan bu çinar gövdəsinə eyni zamanda 3-4 nəfər girib qardan, yağışdan qoruna bilirdi. Yerli əhali həmin çinar olan ərazini müqəddəs inanc yeri - pir hesab edirdi.

Çinqıllıq

Çinqıllıq orografik obyekt Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndində qeydə alınmışdır. **Çinqıllıq** coğrafi adı həmin ərazidə vulkan mənşəli xırda **çinqıllıqların** olması ilə əlaqədardır. Bu toponim həmin sahədə hər hansı bir əşyanın çoxluğunu bildirmək məqsədi ilə formalaşmış kömiyyət toponimlərindəndir.

Çölqala məhəlləsi

Çölqala məhəlləsi Şuşanın 9 aşağı məhəlləsindən (Urudlar, Seyidli, Qayuluq, Dərdlər qurdu, Dörd çinar, Hacı Yusifli, Çuxur məhəllə, Culfalar, **Çölqala**) biridir. Şuşa havasının, suyunun müalicə əhəmiyyəti, onun məşhur ticarət mərkəzinə çevrilməsi buraya köçüb gələn ailələrin sayını artırirdi. Şəhərə sonradan gələnlər **çöl tərəfdə - qala** divarlarının yaxınlığında məskən salaraq məhəllələrinin adını **Çölqala** adlandırmışdılar.

Çuxur məhəllə

Şuşa şəhərində Aşağı məhəllələrdən birinin adı da **Çuxur məhəllə** adlanır. Məhəllə yerləşdiyi coğrafi mövqeyə (çökəklik) görə belə adlanmışdır. Toponim **çuxur** və **məhəllə** sözlərindən ibarətdir; mənası "çökəklikdə, çuxurda yerləşən məhəllə" deməkdir.

Dasnı çors Mehdiyin yurdu

Qarabağda, Şuşada Mehdi bəy adlı bir nəfər "Dasnı çors" ləqəbi ilə məşhur idi. Bu ləqəb ona təsadüfən verilməmişdi. Şuşa toylarının demək olar ki, hamısında iştirak edən Mehdi bəy hər dəfə çalğıcılara "Dasnı çors" (On dörd) havasını sifariş verib oynayırdı, o, bu havanı oynayarkən başqasının birini qaldırır. O birini endirərək tapançasından havaya atəş atırdı. Toydakı iştirakçılar da hamısı bir nəfər kimi onun bu hərəkətinə qatılardılar. Bu havanı çox gözəl ifa etdiyi üçün ona "Dasnı çors" Mehdi bəy deyirdilər. Onun Şuşadakı mülkünə də "**Dasnı çors Mehdiyin yurdu**" deyilirdi.

Daş məhəl

Şuşanın Quşçular kəndi yaxınlığında qeydə alınmış **Daş məhəl** mikrotoponimi naxırın yay aylarında, günorta zamanı toplandığı yerin adıdır. Həmin yer Ağçayın kənarındadır. Həmin ərazi sal daşlardan ibarət olduğu üçün yerli əhali buranı **daş məhəl** (bəzən daş məhlə də deyirlər) adlandırmışdır.

Daşadüz

Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində qeydə alınan orografik obyekt. **Daş** sözünün oronimiyamızda müxtəlif mənə çalarları var: "qaya", "daş", "çınqıl", "qum", "filiz" və s. **Daşadüz** toponimindəki "daş" komponenti "qaya" mənasındadır ("Qayadüz"). Düz - yoxuşu, eniş, çuxuru, təpəsi olmayan, ümumi fondan çox da kənara çıxmayan hamar relyef səthidir. Oronimlərin yaranmasında **düz** termininin mühüm rolu var.

Daşaltı kəndi

Şuşa rayonunda, rayon mərkəzindən 5 kilometr cənubda, Qarabağ silsiləsi etəyində, Qarqar çayının qolu olan Zarıslı (Daşaltı) çayının sol sahilində yerləşən kənd. Əhalisi min nəfərə yaxın idi. Heyvandarlıq və çayçılıq əsas məşğuliyyət sayılırdı. Kənddə orta məktəb, klub, kitabxana, uşaq bağçası, xəstəxana, kinoqurğu, avtomat telefon stansiyası

və s. vardı. Müxtəlif müdafiə qalaları, XVIII əsrdə İbrahimxəlil xan tikdirdiyi sığınacaq ev, tövlə və hamam qalıqları, təbii mağaralar da Daşaltı kəndindədir. Uzunluğu 125 metr, eni və hündürlüyü 10 metr olan Şuşa ("Şahnəzər") mağarası da bu kənddədir. Bu mağaradan iki kobud daş çapacaq, çaxmaq daşı və obsidiandan (dəvəgözü) hazırlanmış altı kiçik bıçaq, m.ə. IY-II minilliklərə və eramızın X-XIY əsrlərinə aid saxsı qablar, orta əsrlərə aid müsəlman qəbiri aşkar edilmişdir.

Daşaltı - ətrafda yaşayan əhəlinin Xəznədağ adlandırdığı mağaranın adıdır. **Daşaltı kəndi** XVIII əsrdə Zəngəzur qəzasının Düzübu kəndindən gəlmə azərbaycanlı və erməni ailələrin Şuşa qalasının cənub divarlarının etəyindəki dərədə, Daşaltı (qayaaltı mənasında) adlanan yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Bir çox mənbələrdə göstərilir ki, əhalini buraya Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan köçürmüşdür. **Daşaltı** toponimi ərazinin dağlıq-daşlıq olması ilə bağlı təsviri toponimlərimizdəndir. Kənd daş altında - qaya altında yerləşdiyi üçün belə adlandırılmışdır.

Daşaltı çayı

Şuşa rayonu ərazisindən axan çay. Daşaltı (adına bəzən Zarışlı da deyirlər) çayı qarqar çayının qoludur. Bu hidronimin adı ərazisindən axdığı çayın adı ilə əlaqədar olaraq **Daşaltı** adlandırılmışdır. Şuşanın cənub tərəfindən axan bu çay Ağa körpüsü yaxınlığında Xəlil çayı ilə birləşib Qarqar çayına tökülür. Çayın uzunluğu 25 kilometrə yaxındır.

Daşlı bulaq

Daşlı bulaq Şuşanın Quşçular kəndində qeydə alınmış hidronimdir. Bəzən yerli əhali bulağın adına **Daşdı bulaq** da deyirlər. Bulağın yerli daşlı, qayalı olduğu üçün toponim belə ad almışdır. Daşlı bulaq toponiminin mənası "daşlı yerdən çıxan bulaq" deməkdir. O, təsviri toponimlərdən hesab olunur.

Dəvə dərəsi

Heyvan adları ilə əlaqədar yaranmış oronimlər Şuşa rayonu ərazisində də çoxdur. Onlardan biri də Malibeyli kəndinin cənubunda yerləşən **Dəvə dərəsidir**. Azərbaycanda bir çox dərə və təpə vaxtı ilə orada otarılan dəvənin adını özündə əks etdirir. Dərin dərənin yarpaq kənardan baxanda dəvəyə, dəvə belinə bənzədiyi üçün **dərə** belə adlandırılmışdır. Hazırda bir neçə inzibati rayonda (Ağseron, Ağsu, Qubadlı, Salyan, Şamaxı və s.) və bəzi qoruqlarda **dəvə** saxlanılır. **Dəvə** - dəvəkimilər fəsiləsindən cütdırnaqlı gövşəyən heyvan cinslərindəndir. Dəvələrden nəqliyyat sahəsində XX əsrin birinci rübünədək geniş istifadə olunmuşdur. Dərə - xətti istiqamətdə uzanan relyefin nisbətən dar və uzunsöv çökək, adətən əyri-üyrü olan formasıdır. "Çay yatağı", "Çayın axdığı yer", "uzun dərin çuxur" və s. dərə termininin mənbələri çalarlarındandır. Dəvə adı ilə bağlı Dəvə təpəsi (Yevlax və Göyçay rayonları), Dəvə kəhəsi (Laçın rayonu), Dəvə günüyi (Zəngilan rayonu), Dəvə çökəyi (Şərdaş rayonunun Bəyimli kəndi), Dəvə çuxuru (Goranboy rayonu, Yuxarı Ağcakənd kəndi) və s. oronimlər qeydə alınmışdır.

Qubadlı rayonunda **Dəvə dərəsi** orografik obyektinə də qeydə alınmışdır...

Dəvəbatıran

Şuşa şəhəri ətrafında istirahət etməli, səfəli, təmiz havalı yerlər vardır. Onlardan biri də yerli əhali arasında **Dəvəbatıran** adlandırılan yerdir. Şuşalılar və şəhərin qonaqları bu səfəli yerlərdə istirahət etməyi sevirdilər. Bu toponimin mənasını müxtəlif cür yozanlar var. İstirahət məntəqəsinin aşağısında yerləşən dərin dərə hətta, gövşəyən cütdırnaqlı iri heyvələri də "batırdığı", "gizlədiyi" üçün oronim belə ad almışdır...

Dəyirman arxı

Dəyirman arxı Şuşa rayonunun Malibeyli kəndi ərazisindədir. Toponim iki sözdən - **dəyirman** sözündən və **arx** hidronimik vahidindən təşkil olunmuşdur. **Dəyirman** - dənüyütmə texnikasına əsaslanan, un istehsal edən məntəqəsidir. **Arx** - suyu mənbədən müəyyən sahəyə daimi və müvəqqəti olaraq üçün paylayıcı qurğudur. Çox qədim tarixə malik olan arxlardan biri də Şuşa suvarma şəbəkəsi kimi istifadə olunur. **Arx** apelyativinin və **dəyirman** sözünün iştirakı ilə **Dəyirman arxı** toponimi yaranmışdır. Toponim "dəyirman olan arx" mənasındadır. **Dəyirman** sözünün iştirakı ilə qeydə alınmış toponimlərə **Dəyirmandağı** (Gədəbəy rayonu), **Dəyirmanantəpəni** (Füzuli və Xaçmaz rayonları), **Dəyirman dərəsini** (Malibeyli rayonu), **Dəyirmanyanı kəndini** (Laçın rayonu), **Dəyirmanlı kəndini** (Kürdəmir rayonu) və başqalarını göstərmək olar.

Dəliqoyunlar

Şuşada həmişə "əli götürən" bir yaxşı qumarbaz var imiş. Bir gün qumarbazlardan biri bir çəmodan çərvon pul, qızıl və digər qiymətli daş-qaş götürüb Şuşaya qumar oynamağa gəlir və həmin şuşalı qumarbazla onunla oynamağı təklif edir. Razılış bəzi qumar oynamağa qərar verirlər. "Bankı" birinci qonaq qoyası olur;gətirdiyi çəmodanı "bank" qoyur. Yerli qumarbaz kartına baxıb ortaya qonaq qoyduğundan artıq pul qoyur. Nə isə, az vaxt ərzində şuşalı qumarbaz moskvəli həmkarının bütün pullarını udur, onun çəmodanını da öz qarşısına götürüb qoyur. Onun bu tezliklə qurtaracağından əsəbiləşən rusiyalı rəqibinə "məşəddisiz baran" ("dəli qoyun") deyib qumar məclisini tərk edir. Elə o gündən həmin şuşalı qumarbaz "Dəli qoyun", onun tayfası isə **Dəliqoyunlular** adlanır. Onların yaşadığı məhəlləyə də bəziləri **Dəliqoyunlular məhəlləsi** deyirdilər.

Dotələb (Dovtələb, Dabtələb) dağı

Dotələb (Dabtələb) dağı Şuşa şəhərinin şərq tərəfində, rayon mərkəzindən 2 kilometr məsafədə, Qarabağ silsiləsində yerləşir. **Dotələb dağı** o qədər də hündür deyil. Oronimin **Dotələb** adlanmasını müxtəlif mövqedən əsaslandırmağa çalışırlar. Bəzi tədqiqatçılar bu toponimi do/du/dü və tələb komponentləri ilə izah edirlər. **Dü** - fars dilində iki deməkdir. **Dotələb**in şəhərə baxan tərəfindən yol qurtaran yerdə həmin nəqliyyat yolu iki istiqamətdə davam edir. Toponimin məntəqədəki do komponentini **dov** (farsca "qaçış" deməkdir) ilə də

bağlayanlar var. Xanlıq zamanı hamar olan Dabtələb dağında pəhləvanlar qurşaq tutub gülüşərmişlər. Buna görə də, bu dağ "Hünər meydanı" kimi məşhur idi.

Dum

Şuşa bölgəsinin Malibəyli kəndinin kənarında qeydə alınmış orografik obyekt belə adlanır. Adı əslində **Domdur**. XIX əsrdə tikilmişdir. "Zayejniy dom"lar rusların Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda işğal etdikləri ərazinin idarə olunması üçün düşündükləri müxtəlif çoxsaylı vasitələrdən biridir. Yerli əhalinin dilində "Zayejniy dom" ifadəsi əvvəlcə "Zayejnidum"a çevrilmiş, sonralar "Zayejniy komponenti atılaraq elə **Dum** şəklində işlənmişdir. 1905-ci ildə olan hadisələr zamanı ermənilər tərəfindən yandırılan "Dum"un binasında çox sonralar təmir edilərək kolxoz anbarı kimi istifadə olunmuşdur.

Şuşa hökumətindən (Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı) əvvəl **Dum** həm də müvəqqəti həbs otağı olmuşdur. Belə bir lətifə söyləyirlər ki, Malibəylinin son yüzbaşısı Səlim bəy bir gün Məşədi Cümşüdü (xanəndə Cümşüd, Həmid Malibəylinin qardaşı) bir neçə yoldaşı ilə qumar oynadıqları üçün "Dum" a salır. Bir neçə saatdan sonra burada hələ çox saxlanacağını başa düşən Cümşüd xanəndə rəqibi Məşədi Teymunun yaşadığı məhləyə işarə edərək deyir: "Görəsən Hamam məhləsi bilirsiniz ki, Məşədi Cümşüdü Duma salıblar?"...

Dükənlər kəndi

Dükənlər kəndi Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, rayonu mərkəzindən 8 kilometr şimal-qərbdə, dağlıq ərazidə yerləşir. Əhali əsasən heyvandarlıq və taxılçılıqla məşğul olurdu. Bəzi səbəblərdən əhalisi kəndi tərk etmişdir. Yerli məlumatlara görə, **Dükənlər** yaşayış məntəqəsi ərazisində vaxtilə bir neçə dükən olduğu üçün toponim belə almışdır. Dükən sözünün sonuna həmin təbəqədən olan adamları cəm formada bildirmək üçün - **lar** şəkilçisi artırılaraq Dükənlər kəmiyyəti toponimi yaranmışdır.

Duk/tuk və ya dük/tük adlı qıpçaq qəbiləsi də vardır.

Düldül

Şuşa rayonunun Malibəyli kəndi ərazisində qeydə alınmış orografik obyekt **Düldül** adlanır. Toponimin belə adlanması yerli əhali arasında Həzrət Əlinin **Düldül** atının izinin guya orada olması inamı ilə bağlıdır. Həmin ərazini yerli sakinlər müqəddəs hesab edirdilər.

Enli döz

Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınan spesifik oronimlər çoxdur. Belə ki, metafor adlardan biri də Enli döz adlanır. **Enli döz** oronimindən enli sözü köndələn "uzun olan geniş sahə" məfhumunu ifadə edir. **Döz** dedikdə "yamacın yuxarı yarısı", "dağın, təpənin yuxarı hissəsi ilə otlaq arasındakı sahə", "dağ yamacının yuxarı və orta hissələri arasındakı hissə" nəzərdə tutulur.

Kəlbəcər rayonunda da Enli döz oronimi qeydə alınmışdır.

Əvəlikli ərazi

Şuşa rayonu ərazisində, Qarabağ silsiləsi ətəyində, Malibəyli kəndi yaxınlığında yerləşən sahə. Bu orografik obyekt adı qırxbuğum fəsiləsindən olan birillik və ya çoxillik **əvəlik** bitkisinin adı ilə bağlıdır. Həmin ərazidə uzunsov yumurtavari yarpaqları növbəli düzülən, meyvəsi qıllı toxumca olan, xalq təbabətində və eləcə də, Azərbaycan mətbəxində geniş istifadə olunan **əvəlik** ot və yarımkol bitkisi çox bitdiyi üçün toponim belə ad almışdır. Füzuli, Xocalı, Cəbrayıl və s. rayonlarda **əvəlikli ərazi** orografik obyektini qeydə alınmışdır.

Əzgilli dərə, Əzgillik

Azərbaycan oronimiyasında meyvə ağacı növləri adlarından düzələn dərələrlə orografik adlar mövcuddur. Bunların arasında **əzgil** bitkisinin adı özündə əks etdirən müsbət və mənfi relyef formalarına da rast gəlinir. Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınmış **Əzgilli dərə** oronimi də belə coğrafi adlardandır. Əzgil - gül-çiçəklilər fəsiləsindən yarpağı küllən bitki cinsidir. Əzgil ağacının (kolunun) hündürlüyü 3-6 metr olur, onun çəyirdəklisi və dəyirmanı meyvəsi, lansetsəkilli yarpaqları, oturaq, ağ çiçəkləri olur. Əzgil bağlarda, oranjereyalarda becərilir. Malibəyli kəndi yaxınlığında **Əzgillik** deyilən ərazi vardır.

Ağsu, Qəbələ, Gədəbəy, Laçın, Tovuz, Şəmkir və başqa ərazilərdə **Əzgilli dərə**, **Əzgillik** adlı orografik obyektlər qeydə alınmışdır.

Əlihəsənbəyin bağı

Şuşadakı istirahət guşələrindən biri də Əlihəsənbəy bağı adlanır. Bu bağı çox səfəli bir yerdir; bir tərəfdə qılıcı ilə axan dağ çayı, bir tərəfdə övürtkən kolları, bir tərəfdə qalın meşə, tut ağacları, bir tərəfdə isə salkın bulaq buranın cənnət olmasından xəbər verir. Bu istirahət bağını, tut ağaclarını Əlihəsənbəy (**Əli Həsən bəy**) yaratdığı, əkdirdiyi üçün bağı da onun adı ilə adlandırılmışdır. Yerli əhali bu orografik obyektin adını **Əliyən bəyin tut bağı** formasında da işlədir.

Əjdaha bulağı

Elə oronimlər, hidronimlər və s. var ki, insanlar tərəfindən bu və ya digər heyvana oxşadığına görə adlandırılmışdır. Şuşa rayonunda qeydə alınmış Əjdaha bulağı və onun yerləşdiyi ərazi də əjdahaya oxşadığı üçün belə adlanmışdır. **Əjdaha** - nağıllarda fantastik, qanadlı, od püskürən və qorxutucu kimi təsvir olunan mövhüm bir varlıq və varlıq və ya əcaib heyvandır. İnsanlardan birinə görə, guya Əjdaha bulağından çıxan su adi su yox, Əjdahanın "yağıdır"...

Əjdaha sözü ilə bağlı çoxlu orografik obyektlər mövcuddur: **Əjdaha bulağı** (Qubadlı, Kəlbəcər və s. rayonlarda), **Əjdaha dağı** (Şərur rayonu), **Əjdaha düzü**, **Əjdaha yolu** (Laçın rayonu) və s.

Əlikli dərə

Şuşa rayonunda, Quşçular kəndi yaxınlığında qeydə alınan toponim belə adlanır. Bu oronim **əlik** heyvan adı ilə bağlıdır. **Dərə** - mənfi relyef

bildirən termindir.

Toponim "Əlik olan dərə" mənasındadır. Zoonimlərdən törəmiş bu tip mikrotoponimlərimiz çoxdur.

Əhəng quyusu, Əhəng yanan

Əhəng quyusu coğrafi adı Şuşa rayonunun Malibeyli və Quşçular kəndləri ərazisində qeydə alınıb. Bu iqtisadi həyatla formalaşan toponim istehsalla bağlı olaraq yaranmışdır. Bu tip toponimlərdən biri də Şuşanın Xanəli kəndində qeydə alınmış **Əhəng yanan** toponimdir. **Əhəng** əsasən, kalsium-oksiddən ibarət olub, ağ rəngdə, xırda parçalar şəklində tabaşir, əhəngdaşı və s. karbonat süxurlarının fırlanan sobalarda və kürədə 1100-1300°S-də yandırılması məhsuludur. Xanəli kəndi yaxınlığında da Əhəngyanan toponimi qeydə alınıb.

Fındıqlı göl, Fındıqlı meşə, Fındıqlıq

Azərbaycan oronimiyasında ağac növləri adı ilə xeyli miqdarda orografik obyektlər qeydə alınmışdır. Fitonimlərdən əmələ gələn, hansı bir bitkinin çoxluğunu bildirən coğrafi nomenklatura mikrotoponimlərimiz çoxdur. Belə coğrafi obyektlərə ad bitki örtüyünə görə verilmişdir. Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınan, səfəli istirahət guşəsindən olan **Fındıqlı göl** hidronimi də gölün kənarında fındıq ağaclarının çox olması ilə bağlıdır. Respublikamızda fındıq bitkisinin adı ilə adlandırılan təsviri toponimlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar.

Fındıqlı meşə (Şuşa rayonu, Malibeyli kəndi), Fındıqlı bağ (Qəbələ rayonu), Fındıqlı qobu (Tovuz rayonu, Qayadibi kəndi), Fındıqlı düyü (Gədəbəy rayonu), Fındıqlı gədik (Laçın rayonu, Fərəcan kəndi), Fındıqlı çala (Goranboy rayonu, Todan kəndi), Fındıqlı quzey (Kəlbəcər rayonu), Fındıqlı şam (Kəlbəcər rayonu, Laçın kəndi), Fındıqlı qəsbə (Zaqatala rayonu), Fındıqlı çayı (Gədəbəy rayonu), Fındıqlı dağı (Xızı rayonu), Fındıqlıqışlaq (Yardımlı rayonu), **Fındıqlıq** (Şuşa rayonu, Malibeyli kəndi) və s.

Gəlin qayası

Şuşa rayonu ərazisində, Qarabağ silsiləsində, Şırlan kəndi yaxınlığında qeydə alınmış orografik obyekt Gəlin qayası adlanır. Bu oronimin yaranması ilə bağlı rəvayət belədir: Günlərin birində qucağı körpəli olan bir **gəlin** çaya tərəf gəlir. Körpə balası ilə ləpələrin arasında yuyunmaq həyəsində olur. Birdən görür ki, qaynatası çaya tərəf gəlir. Həyalı gəlin çıxış yolunu Tanrıya yalvarışda görür; Allahdan xahiş edir ki, onu qayaya, daşa döndərsin. İsmətli gəlinin yalvarışları Ulu Tanrı tərəfindən eşidilir; qucağı körpəli gəlin qayaya çevrilir. Elə həmin vaxtdan da qaya **Gəlin qayası** adlanır...

Daşkəsən, Kəlbəcər, Laçın və Şərur rayonlarında da Gəlinqaya toponiminə rast gəlmək olar.

Gəncə qapısı

Şuşa şəhərinin şimaldan əsas giriş darvazası olan Gəncə qapısı görkəmli və möhtəşəm bir tikili idi. Bu qala divarları şuşalıların qəhrəmanlıq mübarizəsini özündə yaşadırdı. Bu divarlar uzun illər müxtəlif

hüsnlərə sinə gərrib, şuşalıların şərəfini qoruyub. **Gəncə qapısı** bir dəfə dağılmış, lakin sonradan bərpa olunmuşdur. Gəncə qapısı bərpa olunmuşdur. Tarixin ağır sınaqlarından çıxmış Gəncə qapısı bərpa olunan millî xüsusiyyətlərin qorunub saxlanılmasına ciddi fikir vermişdir. Gəncə qapısının mühafizə zonasında xarakterinə görə "Daşkarlıq muzeyi" yaradılmışdır. Bəzəkli qapı tağları kompozisiyası, daş işində düzəldilmiş milli naxışlı sütunaltı daşlar adamı heyran qoyur. Naməlum el sənətkarı tərəfindən yaradılan Gəncə qapısı əsəri qorunub saxlanılana qədər dekorativ tətbiqi sənət örnəyi kimi öz dəyərini itirməmişdir...

Gicitkanlı dərə

Gicitkanlı dərə Şuşa rayonunun Səfixanlar kəndi yaxınlığındadır. **Gicitkan** (**gicitkan**) - yarpağı və gövdəsi dalayıcı tüküklərlə örtülən bitki növü. Bitki fəsiləsindən birillik və ya çoxillik bitki cinsidir. **Gicitkanlı dərə** toponimi həmin ərazidə gicitkən/gicitkan bitkisinin çoxluğunu bildirən oronim nomenli mikrotoponimlərdəndir. Oronimiyamızda bu tip toponimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlər çoxluq təşkil edir. **Dərə** - daşlıq relyef ifadə edən termindir. **Gicitkanlı dərə** toponimi "dərədə gicitkənlər" mənasındadır.

Gövhərağa məscidi

1768-69-cu illərdə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın Şuşa şəhərinin mərkəzində, Meydaq deyilən sahədə, "Yuxarı məhəllə" ərazisində **Gövhərağa Cümə məscidi**. 1865-ci ildə Gövhər ağanın vaxtilə bərpa edib yeniləşdirdiyi həmin Böyük Cümə məscidi tikilib başa çatdı. O vaxtdan sonra həmin məscidə yerli sakinlər **Gövhərağa məscidi** deməyə başladılar.

Gövhər ağa Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın gürcü knyazı Əhmədzenin qızı Cavahir xanımdan olan qızıdır. Maarif və mədəniyyətin inkişafına çalışan Gövhər ağa bütün əmlakını təmir etdirəndi məscidə bərpa etdirib və bunun hesabına Şuşada az sonra "dar üç-şəfa" və mədrəsə tikdirtdi.

Göyqaya

Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınmış Göyqaya oro-niminin mərkəzindəki göy sözü rəng mənasındadır. **Qaya** - müsbət relyef forması bildirən termindir. Süxurlarının rənginə görə adlandırılan **Göyqaya** toponiminə Qubadlı, Kəlbəcər, Gədəbəy və başqa rayonlarımızın ərazisində də rast gəlinir.

Göytala kəndi

Şuşa rayonunda, rayon mərkəzindən 25 kilometr cənub-qərbdə, Qarabağ silsiləsinin cənub-qərb yamacında, Şuşa-Laçın şose yolu boyunca, Həkəri çayının qolu olan Yağlıdərə çayının sağ sahilində yerləşən kənd. Əhalisi 200 nəfərə yaxın idi; Heyvandarlıq və taxılçılıq kəndin əsas məşğuliyyəti sayılırdı. Kənddə səkkizillik məktəb, klub, kitabxana, kinoqurğu, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi, uşaq bağçası vardı. Kəndin əvvəlki adı Göytala olmuşdur.

Xarı bülbül gülü

XIX əsrdə gəlmə ermənilər burada məskunlaşdıqdan sonra yaşayış məntəqəsini Qanaçtala (Qapaçtala) adlandırmışlar. Qanaç erməni dilində "göy", "yaşıl" deməkdir. 1991-ci ildə kəndin keçmiş Göytala adı bərpa olunmuşdur. **Göytala kəndi** salındığı ərazinin adı ilə əlaqədardır. Göytala - təsviri toponimlərdəndir. Toponimin görkəmi ilə adı arasında bağlılıq var.

Tala - meşənin ortasında çox da iri olmayan ağacsız açıq sahədir. Talada bəzən kənd təsərrüfatı bitkiləri əkilir; taladan biçənək kimi istifadə olunur. Tala/dala Qazax dilində "düzənlikdə açıq yer, çöl", Qırğız dilində (talaa) "tarla, çöl, açıq sahə", Yakut dilində (talay) "çöl, tarla" mənalarını daşıyır. Respublikamızda **tala** mənfi relyef bildiren termini ilə bağlı onlarla toponim vardır: *Aşağı tala kəndi*, *Yuxarı Tala kəndi*, *Uzuntala kəndi* (Zaqatala rayonu), *Əyritala kəndi* (Balakən rayonu), *Əyritala* (Tovuz rayonu), *Xalatala kəndi* (Balakən rayonu), *Uzuntala kəndi* (Qax rayonu), *Çınartala kəndi* (Xaçmaz rayonu) və s.

Xanalı kəndi

Şuşa rayonunda, rayon mərkəzindən 23 kilometr qərbdə, Qarabağ silsiləsinin ətəyində yerləşən kənd. Əhalisi 350 nəfər idi. Heyvandarlıq kənd əhalisinin əsas məşğuliyyəti sayılırdı. Kənddə səkkizillik məktəp, klub, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi vardı.

Xanalı kəndinin əsl adı **Xanalılardır**. Yerli məlumatlara görə, Xanalı yaşayış məntəqəsini Araz çayı sahilində yerləşən Xələfli kəndindən köçüb gələn ailələr salmışdır. Kəndin adı **xanalılar** nəslinin adı ilə əlaqədardır. Toponimin yaranmasını Xanəli/Xanalı şəxs adı ilə əlaqələndirirlər. Xanalı toponimini antroponimdən düzələn toponim kimi (xan, Alı) də izah edənlər var. Laçın rayonunda Xanallar kəndi, Masallı rayonunda Xanalyan kəndi də vardır.

Xanalı kəndi yaxınlığında Abbasın təpəsi, Aralıq burunu, Qara kəhənə, Qaraxan yurdu, Qazax dərəsi, Qaröylən çayı, Qaratelli yurdu, Qatıq yolu, Qaşqa Güney, Qəbirli, Qoruq, Qızıl qaya, Quşpoxlu qaya, Dəvəyatışan, Dəfn dərəsi, Duzlaq, Dördgözlü bulaq, Zeynəbin bulağı, Zılq yeri, Zarıslı daşı, Ellik yeri, Enli daş, Əbdüləzimin kahası, Əli yalı, Əhəngyanan, İdrisin yurdu, Yoluq arıud, Kəkilli qaya, Göy bulağı, Maralvurulan, Mirzələr yurdu, Mirzəxan çayı, Muzdlu suyu, Novlu çay, Rüstəmoğlunun yeri, Palçıq, Pir, Oküzatışan, Uzun dərə, Uçuq, Səngə yalı, Sarayın şisırı, Sarı qaya, Sarı bulaq, Taxtalar, Telli Pəri, Totu yurdu, Tupulkalıq, Tof daş, Turşsu üstü, Xankişi uçan, Həsənuşağı düşərgəsi, Həsənqulular, Çala, Çömçə bulaq, Şiş qaya adlı toponimlər də qeyd edilmişdir.

Xanlıqpəyə kəndi

Xanlıqpəyə kəndi Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, dağətəyi ərazidə, rayon mərkəzindən 17 kilometr qərbdə yerləşir. Xanlıqpəyə kəndinin ərazisi vaxtilə Qarabağ xanlığının yurd yeri olmuşdur. Burada Qarabağ xanlığının at ilxıları saxlanıldığı üçün kənd belə adlanmışdır. **Pəyə** - mal-qaranın saxlanıldığı təsərrüfat tikilisidir; bəzi yerdə pəyə tövlə də deyirlər.

Qubadlı rayonunda Xanlıq kəndi, Qazax və Şərur rayonlarında Xanlıqlar kəndi, Lənkəran rayonunda Xanlıqlı kəndi, Xaçmaz rayonunda Xanlıqoba kəndi və s. bu tip toponimlər də vardır.

Xarı bülbül gülü Şuşada, əsasən Cıdır düzündə bitən, orta boylu, tənəmə şah qamətli heyvət doğuran bir çiçəkdir. Başdan-başa möcüzə olan bu çiçəyin "sinəsindən" müxtəlif istiqamətə 3 ləçək açılır. Göz oxşayıb-əməl açan bu güllün ləçəklərinin başında bir bülbül pərvazlanır; bülbülün rəngində balaca iki qoşa ləçək var. Bülbülün dimdiyi, başı, gözləri, ədəni ləçəyi tamamlayır. Xarı bülbül vətəndən qeyri torpaqda bitməz, məhrəmə dözməz". **Xarı bülbül gülü** ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər var: rəvayətlərə görə, güllər, çiçəklər də insanlar kimi eşqə düşərmişlər. Bülbül sevinir ki, onun taleyinə nə yaxşı qızıl gül düşüb. Odur ki, gecə- gündüz ona eşqnamə oxuyur; qızıl gül də bu eşqə çələng toxuyur, eşqilisinə biganə qalmır. Onların ülvü məhəbbəti bütün aləmə səs salır. Başqa gül-çiçəklər bu məhəbbətə sevinirlər. Lakin buna **Xar** dözmür. O, eşqlə məşuqu ayrı salmaq üçün gülə eşqnamə oxuyur. Rədd cavabı xarı öldürür. O hirsələnib güllün ləçəyinin birini yeyir. Bülbül güllün bəhş olacağını görüb feryad qoparır. Onun ah-naləsi gülləri, çiçəkləri ağrıdır. Xar qızıl güllü xar eləmək məqamında zərif güllər, kövrək çiçəklər tanrıdan ümid diləyərək "bizim canımızı al, tək bu eşqə qıyma" deyirlər. Onların diləkləri kama yetir, hamısı bitkiyə çevrilir. **Gül, bülbül** xar üçlükdə bir çiçəyə - Xarı bülbül güllünə çevrilirlər. Hər il yazda xarı da beləcə bitir. Çəmən çiçəklərinin fədakarlığından rıqqətə gələn bülbül hər səhər tezdən bitkiyə çevrilən gül-çiçəklərin yanına gəlir, xama oxumur, nalə edir; xar isə xələlətəndən başını güllün ləçəkləri yanına qoyub həmişəlik dünya işığına, gözəlliyə baxa bilmir...

Təcrübə üçün Şuşada bitən **xarı bülbülü** başqa rayon ərazisində bitməzlər, bitməyib... Bu gül doğrudan da bir möcüzədir...

Xəzinə qayası, Xəznədağ mağarası

Şuşa rayonunda qeydə alınan orografik obyektlərdən biri də **Xəzinə qayası** adlanır. **Xəzinə** - vaxtilə xanların və şahların, məscid və monastirlərin pul, daş-qaş və s. maddi dəyərlərinin saxlandığı yerdirdi. Bu silahlərin arxasında xüsusi hissəyə də xəzinə deyirlər. Bəzi Azərbaycan dialektlərində **xəzinə/xəznə** "otlaq", "otla zəngin olan ölüş" mənasında işlənir. **Xəzinə qayası** və **Xəznədağ mağarası** Şuşanın Daşaltı kəndi ətrafında yerləşir. Daşaltı ("qayaaltı" mənasında) kəndi qədim əhalinin Xəznədağ (Xəzinədağ) adlandırdığı mağaranın adıdır. Xəznədağ mağarasının, Xəzinə qayasının yerləşdiyi ərazilərdə çoxlu qaya sahələri vardır.

Laçın rayonunda Xəznəvarsu (Xəzinəvarsu) çayı da var...

Xələfli kəndi

Xələfli kəndi (bəzi sənədlərdə Xəlifəli kimi də yazırlar) Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, rayon mərkəzindən 7 kilometr şimal-qərbdə yerləşir. Kəndin əhalisi 200 nəfərə yaxın idi. Əsas təsərrüfatı heyvandarlıq hesab olunurdu. Kənddə məktəp, klub, kitabxana, sənəqurğu, tibb məntəqəsi vardı. Xələfli - "Xələfi xidmətində olan" deməkdir. Xələfli kəndinin adı Qarabağda yaşamış **Xələfli** tayfasının adı ilə bağlıdır. Kəndin tam adı Milli Xələfidir. Xələfililər mənşə etibarilə Şuşa tayfa ittifaqına (Kürdbəy qoluna) daxil idilər. Onlar daha çox ədalətliklə, heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Qarabağ xanı Mehduqulu

xanın da (1806-1822) mənsub olduğu xəlfəlilər xan İrana qaçdıqdan sonra oturaqlaşaraq bir neçə yaşayış məntəqələrini yaratmışlar. Onların XIX əsrin ortalarında təqribən 250 ailədən ibarət olmuşlar. Xəlfəli toponimini orta əsr ərəb xəlfələri ilə bağlayanlar da var. Xəlfəli mollaxanada nizam-intizamı qorumaq üçün molla'nın şagirddən molla'nın özünün yaxın adamları olub şagirdlərdən sədəqə yığardığı içərisindən təyin etdiyi sınıf nümayəndəsi deməkdir. Xəlfəli toponimini Xəlfə şəxs adı ilə izah edənlər də var... Toponimi Xəlfə şəxs adı ilə izah edənlər də var... İmişli, Sabirabad rayonlarında Xəlfəli kəndi, Dəvəçi və Masallı rayonlarında Xəlfəli kəndi, Lerik rayonunda Xəlfəlikənd kəndi, Şahsevənlərin Xəlfəli tayfasının adı ilə bağlıdır.

Xəlfəli çayı, Xəlfəli qışlağı

Şuşa və Xocalı rayonları ərazisində, Qarqar çayının qolu olan Xəlfəli çayı Şuşa rayonundakı Xəlfəli kəndinin adı ilə əlaqədar olaraq belə adlanmışdır. Xəlfəli hidronimi öz adını vaxtilə keçmiş zamanlarda Qarabağda yaşamış Xəlfəli tayfasının adından götürmüşdür. Xəlfəli mənşəcə şahsevənlərdən olmuşlar. Kəndin yaxınlığında Xəlfəli qışlağı adlanan orografik obyekt də qeydə alınmışdır. (Əlavə məlumat üçün Xəlfəli kəndi).

Xər-xan

Şuşa bölgəsində qeydə alınmış maraqlı kəsb edən coğrafi adlardan biri də Xər-xan orografik obyektidir. Əbdər-Rəşid əl-Bakuvinin "Kitab el-əhsər və əcaib el-maliki əl-Qəhhar" əsərində **xarkan** toponimində rast gəlinir. **Xər-xan** coğrafi adının müxtəlif variantları var. Kan-qan-qar-qan-hun-xan bir sözün tələffüz fərqi ilə uğrayan, həmçinin, eyni mənəyi ifadə edən variantlarıdır. Qar-qur-her-hur-xar-xər komponentləri müxtəlif mənbələrdə Qarabağın ərazisində yaşamış tayfa adı kimi qeydə çəkilir. Onda belə bir ehtimal etmək olar ki, Xər-xan - xər qəbilə adıdır. **xər-xan** sözünün birləşməsindən əmələ gəlir. Ümumiyyətlə, tədqiqatçı **xər-xan** adını müxtəlif variantlarda izah edirlər. Qarabağda (Arsalanlı) Qafqaz Albaniyası zamanında **Xarx** adlı qala da olmuşdur...

Gədəbəy rayonunda Xarxar kəndi, Goranboy rayonunda Xarxar kəndi və başqa oykonimlər, oronimlər Xər-xan toponiminə bənzəyirlər.

Xoreli

Xoreli mikrotoponimi Şuşa rayonunun Quşçular kəndi ərazisində qeydə alınmışdır.

Xore-ure-ura abreviaturası məhsul toplandıqdan sonra onun qısaltılması hissəsinin - qırıq-quruğunun yığılması mənası ilə izah olunur. Bu güman etmək olar ki, toponim **ura** sözünün təhrif edilmiş formasıdır.

Xırmanlar, Böyük Xırman, Kiçik Xırman, Yengibar

Respublikamızda iqtisadi həyatla bağlı formalaşmış kifayət qədər toponimlər mövcuddur. Onlardan biri də Şuşa rayonunun Səfiyə kəndi ərazisində qeydə alınmış **Xırmanlar** toponimidir. Xırmanlar toponimi əkinçiliklə bağlı formalaşan toponimlərdəndir. Şuşa rayonu ərazisində

qeydə alınan **Böyükxırman, Kiçikxırman, Yengibar** toponimləri də əkinçiliklə bağlı yaranan toponimlərdəndir. Bunlar təsviri xarakter daşıyan toponimdir.

İmamqulular kəndi, meşəsi, bulağı

Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, dağətəyi ərazidə, rayon mərkəzindən 14 kilometr qərbdə yerləşən kənd. **İmamqulular** oykonimi **İmamqulu** şəxs adı ilə əlaqədardır. Oykonimin adın tərkibindəki - lar komponenti cəm şəkilçisi olub çoxluq ifadə edir. Toponim "İmamqulunun qəbirindən olanlar, imamqulugillər" mənasındadır. Toponimi imam (inam) və qulu komponentləri ilə mənalandırmağa çalışırlar da var.

Kəndin ərazisində müxtəlif ağaclardan ibarət eyniadlı meşə və tərkibi insan sağlamlığı üçün böyük əhəmiyyəti olan mineral bulaq da vardır. **İmamqulular** oykonimi eyni nəsiləndir ibarət olan insanlar çoxluğunu bildirmək məqsədilə tayfa başçısı adına - **lar** şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzələn kəmiyyət toponimləridəndir.

İmirli qışlağı

İmirli qışlağı Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndi ərazisində qeydə alınmış toponimdir. İmirli sözünün mənası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. "Oğuznamə" əsərinin müəllifi Fəzlullah Rəşidəddin göstərir ki, "Oğuzun Üçük qolundan Dağ xanın dörd övladından ikincisinin adı **Eymurdur**. Eymur - "böyük ordusu olan tamğa, onqon" mənasındadır. **İmirli** Vəliyev (Baharlı) iddia edir ki, **imirli**lər Səlcuq tayfasına daxildirlər. Çox güman ki, belədir. Doğrudan da İmirli/Əmirli adlı Səlcuq tayfası vardır. Ə. Fərzəli İmirli/Nəmirlilərin toponimini "yer suyu, hərəkətdə olan su" kimi mənalandırır. Bəlkə də, **Əmiralılar kəndi** (Xocavənd rayonu), **Əmirvar kəndi** (Cəbrayıl rayonu), **Nəmirlilər** (Ağdam, Ağsu, Yevlax, Kürdəmir) kəndləri və s. toponimlər **İmirli** tayfasının adı ilə əlaqədardır...

İsa bulağı

İsa bulağı Şuşa rayonu ərazisində, rayon mərkəzindən 4 kilometr məsafədə, Qarabağ silsiləsində, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə, çox mənzərəli qalın meşələr qoynunda yerləşən səfəli istirahət guşəsidir. Azərbaycanın, Qarabağın ən məşhur istirahət yeri hesab olunur. Yerli məlumatlara görə, İsa bulağı XVIII əsrdə ilk dəfə onu qalın meşəlikdə üzə çıxarmış **İsa** adlı bir nəfər biçincinin adı ilə bağlı olaraq belə adlanmışdır. Əlbəttə, başqa mülahizələr də vardır... İsa bulağının suyu həm soyuq, həm xeyirli, həm də göz yaşı kimi dumdurludur.

Şuşalılar və şəhərin qonaqları tez-tez orada istirahət etməyi sevirlər. Ayrı-ayrı musiqçilər, çalğıçı dəstələri istirahət edənləri bəzən yönləndirirlər. İsa bulağına gələn hər çalğıçı dəstəsinin öz xanəndəsi vardır. Xan əmi (Şuşinski) də tez-tez orada qardaşı tarzən Allahyar və xanəncəsi ilə çıxış edirdi. Xan əmi oxuyanda "Hedirilli" ləqəbli bir gəlib də məclisə gəlirdi. Onun gəlişi həminin üreyincə olardı. Xan əmi də bütün iştirakçılar da (əsasən şuşalılar) Hedirillinin rəqsinin azarkeşi olurdular. Hedirilli rəqs edəndə oturanların çoxu ona şabaş verirdi; o da mahni bütün kimi şabaşı çalğıçılara vermək əvəzinə, öz cibinə basıb aradan

çıxardı. Bunu görənler də ürəkdən gülərdilər. Maraqlıdır ki, Hədirilli həmişə zaman eyni məclisdə ikinci dəfə oynamazdı. Məşhur xanəndə, İsa bulağının susmaq bilməyən bülbülü Mürsəl kişini (soyadı Hacıyev idi) bütün Şuşada, Qarabağda hamı tanıyırdı. O, hər gün İsa bulağına piyada gedib-gələrdi. Çox əfsuslar olsun ki, İsa bulağına ən sadıq olan 110 yaşlı Mürsəl babanı 1988-ci ildə xaincəsinə qətlə yetirdilər. İsa bulağına gələn Mürsəl əminin səsinə qulaq asmamaq günah sayılırdı. Yəqin ki, hələ bundan sonra da uzun müddət tarçalan Əvəzin, kamançaçı Şirvan müşayiəti ilə İsa bulağında oxuyan xanəndə Mürsəlin zəngülələri o eşidib-görənlərin xatirindən silinməyəcəkdir...

İçməli su kəməri

XIX əsrin 70-ci illərinə qədər Şuşada içməli su problemi olmuşdur. Əhali içməli suyu dağlardan, Daşaltı və Xəlfəli çaylarının sahillərindəki çeşmələrdən tuluqlara doldurub min bir əziyyət hesabına at və eşşəklərlə şəhərə daşıyırdılar. 1873-cü ildə əhalini içməli su ilə təmin etmək üçün Xan qızı Nətvən Sarıbəbə dağından Şuşaya **su kəməri** çəkirdirmişdi. Həmin su kəməri saxsı borularla çəkildiyi üçün suyu sərin olurdu. Ancaq 30 min nəfərə yaxın əhalisi olan Şuşa üçün su tələbatı tam ödənmirdi. Əslən şuşalı olan Tamirov soyadlı bir tacir Şuşaya qayıdaraq xaricə ticarət ilə qazandığı gəlir hesabına 1896-cı ildə Sarıbəbə dağından şəhərə ikinci bir **su kəməri** çəkdirdir. Şəhərə yeni bir su kəmərinin çəkilməsi həyətəyanı sahələrin, müəssisələrin, ağacların və s. dirçəlməsinə səbəb oldu. 1910-cu ildə şuşalı Cavanşirov Şuşa şəhərinin müsəlmanlara yaşayın məhəlləsinə üçüncü su kəməri çəkirdir. Həmin bulaq yolu sakinlər tərəfindən "**Mamayı bulağı**" adlanırdı.

Kaftar dərəsi

Kaftar dərəsi - Şuşa rayonunda - Malibəyli, Quşçular kəndləri ərazisində qeydə alınmış orqrafik obyektidir. **Kaftarlar** - yirtici məməlilər fəsiləsindən zahirən itə oxşayan heyvandır; adına gərəşon də deyirlər. Oronimiyamızda kaftar adı ilə bağlı çoxlu coğrafi adlar vardır. Ehtimal olunur ki, yerli əhali o ərazilərdə kaftarları tez-tez gördükləri üçün həmin sahəyə belə adlar verilmişdir. Bu tip oronimlərə *Kaftar qobusunu* (Qax rayonu), *Kaftar yamacını* (Cəbrayıl rayonu), *Kaftar çalmasını* (Qəbələ rayonu, Çuxur Qəbələ kəndi), *Kaftarlı düzü* (Qax rayonu, Orta Salahlı kəndi), *Kaftarlı qayanı* (Qazax rayonu) və s. göstərmək olar. Ağdaş, Qəbələ, Qubadlı, Zəngilan və Zorabulay rayonlarında **Kaftarlı dərəsi** adı da qeydə alınmışdır.

Keçəldağ aşırımı

Keçəldağ aşırımı Azərbaycanda, Dağlıq Qarabağda, Şuşa rayonu ərazisində, Qarabağ silsiləsində yerləşir. Yevlax-Laçın avtomobil yolu bu aşırımdan keçir. Keçəldağ Şuşanın 17 verstliyində dərədədir. Bu dərədə axan dağ çayının sol sahilində keyfiyyətdə "Narzan"dan da yüksək olan Turşsu sızır. Turşsu bulağından bir qədər aşağıda tərkibində daha çox dəmir olan bir neçə bulaq da var. Keçəldağ aşırımının ətrafı qərribə də havası və gözəl mənzərələrlə zəngindir. Dağ Üst pliosenin vulkan süxurlarından təşkil olunmuşdur. Aşırımın bir neçə qayalı zirvələri vardır. Bəzən dağın formasına, rənginə görə də ona ad verirlər. Bununla

Keçəldağ aşırımının səthi çılpaq, bitkisiz, **keçəl** adına görə, oronim belə coğrafi ad almışdır. Aşırımın hündürlüyü 100 metrə qədərdir.

Ağdam, Qazax, Qəbələ, Qubadlı, Kəlbəcər, Gədəbəy, Laçın, Tərtər, Zəngilan, Şahbuz, Şərur və başqa rayonlarda da Keçəldağ adı ilə bağlı coğrafi obyekt adları qeydə alınmışdır.

Kəklkotulu güney

Şuşa rayonunun Səfixanlar kəndində qeydə alınan **Kəklkotulu güney** oronimi fitonimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlərdəndir. Kəklkotulu güney həmin ərazidə **kəklkotu** bitkisinin çoxluğunu bildirən coğrafi nomenli mikrotoponimdir. Kəklkotu (**kəkotu**) - qısaqəçəklilər fəsiləsindən xırda yarpaqları qarşı-qarşıya düzülən bitki növüdür. Ondan sənəyədə və təbabətdə geniş istifadə edilir. Kəklkotu həm də çay kimi dəmlənib içilir. Güney - bir yerin çoxlu gün düşən ərazisinə deyilir. Kəklkotulu güney toponimi "güney ərazisində bitən kəklkotu" mənasındadır.

Kəhrad dərəsi, yarığanı

Kəhrad dərəsi, Kəhrad yarığanı Şuşanın yaxınlığında qeydə alınmış orqrafik obyektlərdəndir. Şuşa şəhərinin qədim at və araba yolu buradan keçirdi. Kəhrad dərəsi və Kəhrad yarığanı deyilən ərazidə qaçaq-tacirlər tez-tez yoldan keçən tacir karvanlarını, arabaları, faytonları tutub edirdilər. Buradan dağı, qayanı çaparaq Şuşaya kəsə yol da çəkilmişdir. **Yarığan** - yumşaq süxurlardan ibarət nisbətən yüksəkliklərdə əmələ gələn müvəqqəti su axınlarının yaratdığı dik yamaclı dərə deyilir. **Dərə** isə mənfi relyef bildiren termindir. Kəhrad dərəsi komponenti haqqında müxtəlif mülahizələr vardır; toponimin tam və ətraf izahı hələlik müəyyənləşdirilməmişdir.

Kirs dağı

(*Bax, Böyük Kirs dağı*)

Kiçik Kirs dağı

Kiçik Kirs dağı Şuşa və Xocalı rayonları ərazisində yerləşir. Onun hündürlüyü 1374 metrə bərabərdir (Böyük Kirs hündürlüyü isə 2725 metrdir). **Kirs** sözünün çoxlu mənə çalarları vardır. Kirs sözü dialektlərdə "aldırım dağı", "uca zirvə" və s. mənalar daşıyır. Kiçik Kirs coğrafi adının mənəsi "böyük, uca, sıldırım dağı" deməkdir. Kiçik sözü burada təqdimatçı xüsusiyyət daşıyır.

Koroğlu qayası

Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınmış Koroğlu qayası orqrafik obyektidir. Azərbaycanda əvvəllər Osmanlı işğalçılarına, sonralar isə rəhbərlərə və yerli feodalılara qarşı vuruşan cəfali dəstələrindən birinə mənəvi qüvvə verən Koroğlunun adı ilə əlaqədardır. Bir çox məlumatlara görə, XVIII əsrin ikinci yarısında yaşamış cəfali hərəkatının başçılarından biri, xalq qəhrəmanı Koroğlu vaxtilə Şuşadakı qayada məskən salmışdır; buna səbəb görə də həmin qaya **Koroğlu qayası** adlanmışdır. **Qaya** -

burada müsbət relyef forması ifadə edən termindir. Qarabağın başqa ərazilərində Gədəbəy, Şəmkir və başqa rayonlarımızda da Koroğlu adı ilə bağlı toponimlər mövcuddur.

Qazax qəbiristanlığı

Qazax qəbiristanlığı Şuşa rayonunda, Aşağı Quşçular kəndi ilə Malibeyli kəndləri arasındadır. XVIII əsrdə siyasi zəmində Qazax mahalından köçüb buraya gəlmiş ailələr (bax: Quşçular kəndləri) Aşağı və Yuxarı Quşçular kəndləri ərazisində də məskunlaşmışlar. O zamanın onlardan kimlər vəfat edərdisə, indiki Aşağı Quşçular kəndinin Malibeyliyə yaxın ərazisindəki sahədə - qəbiristanlıqda dəfn olunardılar. Sonralar həmin qəbiristanlıq Qazax, Tovuz bölgələrindən gələnlərin orada dəfn olunduqları üçün **Qazax qəbiristanlığı** adlandırılmışdır.

Qala

Qala - Şuşa şəhərinin xalq arasında tez-tez işlədilən adıdır. Bəzən bu adı **Qələ** və ya **Qəryə** (ərəb dilində "kənd" deməkdir) formasında da işlədirdilər. Şuşa şəhərinin ətrafına çəkilmiş **qala** divarlarına görə şəhər belə də adlanırdı. Bu qalaların hündürlüyü bəzi yerlərdə 10-15 metrə çatırdı. Müdafiə məqsədilə tikilmiş bu qalanın divarlarında mazğallar da düzəldilmişdir. Şuşa qalasının müdafiəçiləri burada bir çox işğalçılara qarşı layiqli müqavimət göstərmişlər... Xanlıqlar dövründə qala rəisinə şəhər komendantı da deyirdilər. Şuşada qalabəyinin ixtiyarında papaqçı və başmaqçı dükənləri də olurdu...

Qapıqaya

Şuşa rayonunun Xanlı kəndi ərazisində qeydə alınan **Qapıqaya** oronimi "Qaya keçidi" mənasındadır. **Qapı** termini toponimiyada "keçid" və ya "dar dağ keçidi" mənasında işlədilir. Oronimiyamızda **qapı** termini ilə bağlı orografik obyekt adları azdır. Onlara misal olaraq **Qapıdağ** (Balakən rayonu), **Qapılı dağı** (Goranboy rayonunun Şadıllı kəndi), **Qapılıqayarı** (Kəlbəcər rayonunun Həsənli kəndi), **Qapıciq dağı** (Ordubad rayonu) və başqalarını göstərmək olar. Şahbuz rayonunda Qapıqışqara çayı, Qax rayonunda **Qapıçay** adlı qəsəbə və çay vardır. Astaradaş rayonunda **Qapıçıməhlə** kəndi var...

Qarabağ silsiləsi

Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində, Kiçik Qafqazda da silsiləsi. **Qarabağ silsiləsi** şimali-qərbdən cənubi-şərqə doğru təqribən 120 kilometr məsafədə uzanır. Silsilənin ən hündür zirvələri Qızılqaya (2843 metr), Böyük Kirs (2725 metr) və s.-dir. Silsilənin polimorfları filizlər, tikinti daşları, mərmər, əhəng xammalı, gəc, gil və s. faydalı qazıntıları vardır. Qarabağ silsiləsinin qərb yamaqları çox dikdir, şərq yamaqları isə çay dərələri ilə kəsilərək bir neçə qola ayrılmışdır. Xəçər, Qarqar, Köndələnçay, Quruçay, Qozluçay və başqa çaylar Qarabağ silsiləsindən başlanırlar. Qonur dağ-meşə torpaqlarında palıd, fıstıq, vələs və s. ağacları olan meşə landsaftı geniş yer tutur. Əhali burada əsasən üzüm, tütün, taxıl və meyvə yetişdirir. Şuşa kimi gözəl və səfali toponim olan dağ iqlim kurortu da Qarabağ silsiləsindədir...

Qarabağ xalçaçılıq məktəbi

Azərbaycanın xalçaçılıq məktəblərindən biri olan Qarabağ Xalçaçılıq məktəbinin məntəqələrində (Şuşa, Bərdə, Cəbrayıl, Qarabulaq, Ağcabədi və s.) xovlu və xovsuz xalçalarla yanaşı məfrəş, çuval, çul, heybə, xurcun və s. toxunmuşdur. **Qarabağ Xalçaçılıq məktəbinin** əhəmiyyətli xalça kompozisiyaları klassik nümunələrinə misal olaraq "açma-tunma", "Aran", "Bağcadagüllər", "Bəhmənli", "Bərdə", "Qarabağ", "Qasımuşağı", "Qoca", "Malibeyli", "Xanqərvənd", "Xantirmə", "Şabalıdbuta" və başqalarını göstərmək olar. Qarabağ xalçalarının əlvan və rəng rəngləri, uzunsov forması vardır...

XVIII əsrdə **Qarabağ Xalçaçılıq məktəbi** Şuşada mərkəzləşmişdir. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şuşada toxunulmuş süjetli xalçalarda döyüş səhnələrindən müxtəlif epizodlar, tarixi lövhələr və s. əks olunmuşdur. Qarabağ Xalçaçılıq məktəbinin xalçaları orijinal ornamentləri ilə dünyanın bir çox tanınmış sənətsünaşlarının diqqətini cəlb etmişdir. Bu xalçalar müxtəlif səpgilərdə gümüş, gümüş və bürünc medallara layiq görülmüşdür. Bu xalçaların yaxşı nümunələri hazırda dünyanın bir çox muzeylərində saxlanmaqdadır.

Qarabağ xanlığı

Qarabağ xanlığı XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda mövcud olmuş feodal dövləti. Mərkəzi **Şuşa şəhəri** olan Qarabağ xanlığı Gəncə, Şəki, Şamaxı, Cavad, Qaradağ, İrəvan, Naxçıvan xanlıqları ilə birləşərək idi. Qarabağ xanlığının əhalisi əsasən maldarlıq və ticarətlə məşğul olurdu. Bağçılıq, bostançılıq, arıçılıq da əhalinin məşğul olduğu sahələr hesab olunurdu. Sənətkarlıq və ticarət burada çox inkişaf etmişdir. Şuşa Azərbaycanın mühüm ticarət mərkəzi sayılırdı. Burada hətta, pul da kəsilirdi. Qarabağ xanlığında 17 əsas vergi və rəqəbləşmə mövcud idi. Qarabağ xanlığının ilk xanı Pənahəli xan olmuşdur. O, xarici hücumlardan müdafiə məqsədi ilə bir çox qalaları tikdirmişdi. 1750-ci ildə şəhər kimi əsas qoyulan Şuşa şəhərinin Pənahəli xanın şərəfinə Pənahabad adlandırılmışdır. 1751-ci ildə Məhəmməd Həsən xan Qacar, az sonra isə Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdilər və yığır qazanmayıb geri qayıtdılar. Şəki xanı İsmayıl Çələbi xan da Qarabağ xanlığına hücum etsə də qələbə qazana bilməmişdi. Pənahəli xanın ölümündən sonra İbrahimxəlil Qarabağ xanı oldu. Onun dövründə xanlığa daha da gücləndi. Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında yaxşı münasibətlər yarandı. 1795-ci ilin yayında Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağ xanlığına hücum etsə də, Şuşanı ala bilməyib Gürcüstana yürüş etdi. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağ xanlığına hücum edib Şuşanı tutsa da, tezliklə sui-qəsd nəticəsində orada öldürüldü; bundan sonra İran qoşunu Qarabağdan geri çəkildi. XIX əsrin əvvəlində general P. D. Sisianovun başçılıq etdiyi çar qoşunu Zaqafqaziya gəldi. 1805-ci ilin mayında ("Kürəkçay müqaviləsi") İbrahimxəlil xan Rusiyanın hakimiyyətini qəbul etdi; Qarabağ xanlığı Rusiyaya birləşdirildi. 1822-ci ildə **Qarabağ xanlığı** ləğv edildi...

Qarabağ şikəstəsi

Azərbaycan zərb muğamı, məqam əsası "Segah", ölçüsü - dir. A. M. Məmmədovun tempdə oxunur. Oxunan hər bənddən sonra müxtəlif melodiya araları (instrumental epizod) ifa edilir. U. Hacıbəyov "Əsli və Kərəm", M. M. Məmmədov "Maqomayev "Şah İsmayıl", Z. Hacıbəyov "Aşıq Qərib", R. M. Quliyev "Şahsənəm" operalarında Qarabağ şikəstəsindən istifadə etmişlər. Şikəstə Qarabağla bağlı olduğu üçün belə adlandırılmışdır.

Qaraqaya bulağı

Malıbəyli kəndinin cənubunda, Ağvan çayının sol sahilində qeyd edilmiş **Qaraqaya** orografik obyekt rəng bildirən söz və terminlərdə düzəlmiş oronimlərdəndir. Rənglərin ən tutqunu, tündü qara rəngdir. Tünd rəngli süxurlardan yaranmış orografik obyekt adlarında "qara" rəng mənasında işlənir. Deməli, **Qaraqaya** oronimi süxurların tünd qara rəngdə olmasına görə belə ad almışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qara sözünün toponimiyamızda müxtəlif mənə çalarları mövcuddur: "böyük", "uca", "yüksek", "hündür", "qərb", "daş", "rəng", "bəd xətlilik", "düşmənlər", "şər" və s. Bir çox tədqiqatçılara görə "qara" sözünün başqaları, müsbət relyef formaları bildirən adlarda qara sözü həmin yerlərdə ətrafda ən hündür, yəni böyük kölgə əmələ gətirən obyekt olduğu ilə əsaslandırılır. Lakin "qara" sözü ilə başlayan əksər oronimlər bu fikri yanlış olduğuna sübutdur. T. M. Əhmədovun fikrinə görə, **Qaraqaya** oronimindəki qara sözü "uca", "hündür", "yüksek" mənəsindədir. Halbuki, nə türk, nə də Azərbaycan dilinin dialektlərində qara sözünün belə mənəsi məlum deyildir. **Qaraqaya** oronimləri vulkan mənələri olduqlarına görə soyumuş və qara rəng almış qayalardan ibarətdir. (M. Məmmədov). Qara sözünün iştirakı ilə onlarla oronimlər, hidronimlər, fitotonimlər və zoonimlər yaranmışdır. **Qar** apelyativi rəng mənəsində yanaşı, "güclü", "qüdrətli", "qüvvətli", "böyük" və s. anlamlı vahid kimi də işlənir. Ümumiyyətlə, coğrafi adların yaranmasında **qara** sözü iştirak edir. **Qara** sözü əsasən bir çox etnonimlər yaranmışdır.

Babək, Qusar, Gədəbəy, Laçın, Xanlar, Xocavənd, Cəbrayıl rayonlarında da **Qaraqaya** adlı dağ və qaya adları qeydə alınmışdır. İsmayilli və Yardımlı rayonlarında **Qaraqaya** adlı kənd vardır...

Qarağatlı dərə

Azərbaycanda fitonimlərdən əmələ gələn, hər hansı bir bitki çoxluğunu bildirən coğrafi nomenli mikrotoponimlər çoxluq təşkil edir. Bunlardan biri də Şuşa rayonunun Səfixanlar kəndində qeydə alınmış **Qarağatlı dərədir**. **Qarağat** - daşdələnkimilər fəsiləsindən bitki cinsidir. **Dərə** - mənfi relyef bildirən termdir. Oronim orada üstünlük təşkil edən **qarağat** bitkisinin adı ilə əlaqədardır. **Qarağatlı dərə** toponimi "qarağat bitən dərə" mənəsindədir.

Qaragiləlik

Qaragiləlik nomensiz mikrotoponimi Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndi ərazisində qeydə alınmışdır. **Qaragilə** - mercangilə fəsiləsinə aid balverən bitki və ya giləmeyvə koludur. **Qaragiləlik** **qaragilə** bitkisinin çoxluğunu bildirən coğrafi nomensiz orografik obyektədir. Fitonimlərdən əmələ gələn bu tip mikrotoponimlər oronimiyamızda üstünlük təşkil edir.

Qarqar çayı

Şuşa, Xocalı, Ağdam və Ağcabədi rayonları ərazisində axan, uzunluğu 115 kilometrədək olan çay. **Qarqar** çayının hövzəsinin sahəsi 190 kvadrat kilometrdir. Bu çay **Qarabağ** silsiləsindən, təxminən 2080 metr yüksəklikdən başlayır. Zərifli və Xələfli çaylarının birləşməsindən əmələ gələn **Qarqar** çayı əsasən yağış, qar və yeraltı sularla qidalanır. Balıqca, Bədəre və Dağdaşan çayları **Qarqar**ın əsas qolları hesab olunur. **Qarqar**ın adı ilk dəfə XIII əsrə aid mənbələrdə çəkilir. O, öz adını Qədim Qafqaz Albaniyasının **Qarqar** tayfasının adından almışdır. M. Kalankatlı və M. Xorenli qarqarların Albaniyada yaşamaları faktını, həmçinin onların dili əsasında alban əlifbasının tərtib olunması məlumatını öz əsərlərində göstərmişlər. Çox güman ki, **Qarqar** toponimləri qarqarlarla əlaqədardır. Tarixdən məlumdur ki, qarqarlılar həm oturaq, həm də gəzəri həyat keçirmişlər. Qədim **Qarabağ**da **Qarqar** ellərinin çoxlu nümunələri, mənəvi dəyərləri vardır.

Tarixdən məlumdur ki, III Ur sülaləsi (XXII-XXI əsrlər) çarlarının adı olan **Karqar** tayfasının adı **Qarqar** tayfasına keçmişdir. **Qarqar** tayfasının adı var. I. M. Dyakonov göstərir ki, qarqarlar quti boylarından biridir. Miladdan əvvəl II minillikdə bəzi qarqar boyları Kiçik Asiya'nın batı və cənub-qərbi ərazilərində yaşamışlar. **Qarqar**ların bir hissəsi də Livanın cənub-qərbindəki Oront çayı hövzəsində **Karkar** adlı yeni yurd yeri salmışlar. I. M. Salmanın 853-cü il yürüşü tarixə "Karkar döyüşü" kimi də qeyd edilmişdir. Şumer və assur mənbələrinə görə, **Qarqar** tayfalarının ata yurdu Urmu hövzəsi olmuşsa, sonralar onlar tarix boyu Avrasiyanın cənub-qərbi ərazilərində görünmüşdülər. Bəzi tədqiqatçılar qarqarların etnik mənsubiyyətini araşdıraraq Azərbaycandakı qarqar tayfalarının müasir nüsxələrini inqışların, bəzisi isə rutul-saxurların ulu babaları olmasını güman etmişlər. **Qarqar**ların dil cəhətdən türkdilli olmaları öncə qarqar etnonimi ilə əlaqədar toponimlərin arealına türk xalqları məskən salan ərazilərdə onların gəlməsi ilə də təsdiq olunur.

Xalqımızın islam qədəriki tarixi qədim türk boylarının tarixi ilə sıx əlaqədardır. Miladdan əvvəl Urmu hövzəsində yaşayan qarqar uruqları da belə boylardandır. Bir çox dillərdə yazılan qaynaqlarda adı müxtəlif şəkildə yazılmış bu boy adına (qarqar, karqar, xarqar, karaxar, kərker, kərker, herher, qarqara və s.) qədim mənbələrdə Urmu gölü və Dəclə çayı sahillərində, Kiçik Asiya ölkələrində rast gəlirik; antik, orta əsr və sonrakı dövr mənbələrində isə, qarqarlara Güney və Quzey Qafqazda, İranda, Orta Asiya ölkələrində və s. yerlərdə rast gəlirik.

Azərbaycan xalqının formalaşmasında oğuzlarla bərabər gögər, gərgər və qarqarlar da fəal iştirak etmişdir. Şumeri idarə edən qutilərin qədim elbəyi Tirikan qarqar boyuna mənsubdur. Boğazgöy mətnlərində **Qarqara/Karkar** adı da çəkilir.

Orab tarixçi-səyyahı İbn Xordadbeh (IX əsr), Yaqut Həməvi (XIII əsr) Mil düzündə Karkar (Kərker) adlı şəhərin adını çəkmişlər. Məşhur qafqazşünas V. V. Bartold XVIII-XIX əsrlərə aid mənbələrdə Orta Qafqazda, Tyan-Şanda **qarqar** adlı toponimlərin olmasını qeyd edir. XIII əsrə aid olan "Hüdud əl-Alem" mənbəsində Orta Asiyada **Qarqar** tayfasının adı çəkilir. Qədim Qafqaz Albaniyasında yaşayan **Qarqar** tayfasının adı bəzi mənbələrdə gərgər kimi qeyd olunur.

Qarqar etnotoponimi ilə bağlı çox sayda oronim, oykonim, hidronimlər mövcuddur. Türkmənlərin ərşari boylarından birinin adı **Qarqar**dır. Mosul türkmənləri içərisində və Mardində **qerqeri** adlı boy da

var. V.V. Bartold və S. M. Abramzon bu qarqarları qıpçaq soylu hesab edirlər. M. əv. VIII əsrin sonunda Assur hökmdarı II Sarqonun (722-703-cü illər) Dur-Şarrukkin sarayında Xarxar bölgəsinin mərkəzi qalası olan **Xarxar** qalası olmuşdur. Güney Azərbaycanda, Xarxardan yuxarıda Karkari-hundir adlı bir qala da vardır. Yunan coğrafiyaşünası Strabon (I əsr) qarqarların Şimali Qafqazda yaşadıklarını göstərmişdir. Qafqaz Albaniyası dövlətinin tədqiqatçılarından biri olan K. V. Trever III əsrdə Albaniyada Qarqar düzü adlı yerin mövcud olduğunu qeyd edir. Tarixçi alim Kamal Əliyev qarqarların türkdilli olmasını göstərir. Yuxarıda dediklərimizə yekun vuraraq deyə bilərik ki, qarqarlar uti, alban və digər türkdilli xalqlarla birgə Qarabağın qədim sakini hesab olunurlar...

Xocalı rayonundakı Qarqar dağ silsiləsi, Qarabağdakı Qarqar düzü, Xocavənd rayonundakı *Qarqar* (Herher) kəndi, Gədəbəy rayonundakı *Xarxar* kəndi, Qazaxstandakı *Karkarlı dağı*, Türkmənistandakı *Qarqar çayı* və s. **Qarqar** sözünün geniş arealından xəbər verir. Orta əsrlərdə Beyləqan rayonu ərazisində Kərkər adlı kənd də olmuşdur.

Qatır yaylağı

Toponimik araşdırmalardan bu qənaətə gəlirik ki, orqrafik obyektlərin bir çoxu öz adında ev heyvanlarının adlarını əks etdirir. Belə toponimik orqonimlərdən biri də Şuşa rayonunda qeydə alınmış **Qatır yaylağıdır**. Ümumiyyətlə, **qatır** - at (madyan) ilə erkək eşşəyin hibridi olan yük heyvanıdır. Bədəninin xarici görünüşündə hər iki növün əlamətləri özünü aydın şəkildə göstərir. Qatırdan yük, qoşqu və minik heyvanı kimi hələ eramızdan çox-çox əvvəllərdən istifadə etmişlər. Yaylaq dedikdə mal-qaranın yay zamanı otarılan ərazisi nəzərdə tutulur. Dağ şəraitində çoxlu yük götürməsi, çətin keçidləri olan sıldırımli dağ yolları ilə gedə bilməsi vaxtilə qatırı ən sərfəli nəqliyyat vasitəsinə çevirmişdir. Elə bu səbəbə görə də **qatır** heyvan adı ilə bağlı bir çox keçilməz yaylaq, yoxuş, dərə və s. adlandırılmışdır: *Qatır yaylağı* (Şuşa rayonu), *Qatır dərəsi* (Cəbrayıl rayonu), *Qatır çuxuru* (Laçın rayonu), *Qatır yoxuşu* (Zəngilan rayonu) və s.

Qatırçı yolu

Elə toponimlərimiz var ki, onlar iqtisadi həyatla bağlı yaranmış formalaşmışlar. Şuşanın Xanəli kəndində qeydə alınan **Qatırçı yolu** toponimi də belələrləndir. Qatırçı yolu coğrafi adı müxtəlif peşə və sənətlə bağlı əmələ gəlmiş toponimdir. Toponim "qatırçıların yolu" mənasındadır.

Qeybali kəndi

Qeybali kəndi (bəzən Qayıbali da yazırlar) Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, Qarqarın qolu olan Xələli çayının sol sahilində, rayon mərkəzindən 8 kilometr şimal-qərbdə yerləşir. Bu yaşayış məntəqəsinin adı keçmişdə Qeybali kənd adlanmışdır. **Qeybali** toponimi qismən təhrif uğramışdır. Qeybali yaşayış məntəqəsinin Cənubi Azərbaycanın Xətai mahalındakı **Qeybeyli** kəndindən köçüb gəlmiş ailələr salmışlar. Bu toponimin mənası dəqiq məlum olmasa da, bəzi tədqiqatçılar onu Qeybali şəxs adı ilə əlaqələndirirlər.

Kənd əhalisinin əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq olmuşdur.

Bəzi mənbələrdə **qayı** tayfa adı kimi verilir. **Balı** - "möhkəm", "sür" və s. anlamda işlənir. Gün xağanının oğlunun adı da **Kayı** olub. **Qayı** sözünün başqa bir mənası "ilan" deməkdir...

Qəjir qayası

Şuşa rayonu ərazisində, Yuxarı Quşçular kəndi yaxınlığında qeydə alınan oronim **Qəjir qayası** adlanır. Qarabağ dialektinin Quşçular ərazisində "Qacar qayası" ifadəsi "Qəjir qayası" şəklində işlənir.

"**Qəjir**" sözü Qacar sözünün abrevaturasıdır. Oronim ağqoyunlu Qacar tayfasının adı ilə əlaqədardır. Qabaq Asiyada sultuz, cəlayir və digər tayfaları əsasında yaranmış qacarların bir qismi əvvəlcə Şuriyada yaşamışlar. Sonralar Əmir Teymur və oğlu Miranşah qacarları İrana və digər ərazilərə köçürmüşdür. Qacarların bir hissəsi XVIII əsrdə Qarabağa, Gəncəyə gələrək həmin ərazilərdə məskunlaşmışlar. XY əsrdə qacarların tərkibinə daxil olan qacarlar Səfəvilərin hakimiyyətə gəlmələrinə yaxından köməklik etmişlər. İrandakı qacarlar sülaləsi də qacarlar tayfasından idi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qafqazda olan çox Qacar adlı kənd olub.

Qacar sözü türk ulusunun adı ilə bağlıdır. A. Bakıxano-va görə qacarlar İran və Azərbaycanda orta əsrlərdə ağalığ edən cəlayirlərin bir qismini təşkil edirdi. Hülakü sülaləsindən Arqun xanın müəllimi Xorasan və Astrabad ərazisində Şirvanlı Sirtaq Noyan xanın oğlunun adı Qacar imiş. Onun adı ilə öz sülaləsi **Qacar** adlanmışdır. Qacar türklərinin Qarabağa, Gəncəyə, Şirvana, İrəvana Əmir Teymur tərəfindən köçürülməsi elmi dəlillərlə sübut olunmuşdur. Sonralar qacarlar Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə yayılmışlar. Gəncə xanı Cavad xan qacar nəslindən idi. Məşhur qacar tayfası emirlərindən Piri bəyi, Dərəcə sultanı, Şahverdi Sultan, İsmayıl xan, onun oğlu Xəlil Sultanı, İbrahim bəyi, Budaq xanı, Gökçə xanı, Yusif Xəlifəni (Gəncə), Mirzə Əli Sultanı, Qubad bəyi (Xorasan), Seyyid bəyi (Şirvan), Süleyman bəyi (Qəzvin) və başqalarını göstərə bilərik.

1. Petruşevskiyə görə, qacarlar monqol yürüşləri zamanı Orta Asiyadan gəlmiş, bir müddət İranda, sonralar isə Azərbaycanda yaşamışlar.

Respublikamızda və onun hüdudlarında qacar etnonimi ilə bağlı toponimlər var. Onlara nümunə olaraq Bərdə rayonundakı Böyük Qacar və Kiçik qacar oykonimlərini, Füzuli rayonundakı Qacar kəndini, Şirvan meşəsini, Xızı rayonundakı Qacar dərəsini, Quba rayonundakı Qacar Zeyid kəndini, Qəbələ rayonundakı Qacar meşəsini, Türkmənistandakı Qacaran qəsəbəsini və başqalarını göstərə bilərik.

Qacar qayası oronimi ehtimal ki, Ağa Məhəmməd şah Qacarın qacarlarının Azərbaycanı birləşdirmək uğrunda Qarabağa hücumu zamanı qacar qoşunlarının burada olması, buradan keçməsi ilə əlaqədar yaranmışdır.

Qızılqaya

Respublikamızın ərazisində rəng bildirən sözlərdən və relyef obyektləri ifadə edən terminlərdən ibarət yaranmış oronimlər çoxdur. Onlardan biri də Şuşa rayonunda, Malibeyli və Xanəli kəndləri yaxınlığında qeydə alınmış **Qızılqaya** oronimidir. Qızılqaya toponimi rəng bildirən qızıl sözündən və müsbət relyef forması ifadə edən **qaya** terminindən ibarətdir. Toponimin tərkibindəki qızıl sözü

"qırmızı" mənəsi daşıyır. Ümumiyyətlə, "qızıl" sözü dağ, qaya, təpə və s. sözlərlə işlənən oronimlərdə "alqırmızı", "qırmızı", "parlaq sarı", "qızıl rəngə çalan" mənalarında işlənir. **Qızılqaya** toponimi "qırmızı, qızıl rəngə çalan qaya" mənəsindədir. Qaya vulkan mənşəli olduğu və süxurları qırmızı, qızılı rəngə çaldığı üçün belə adlandırılmışdır. Doğrudan da, zəngin mərmər yataqları olan bu qaya kənarından qırmızı, qızılı rəngdə görünür. Qayanın bezi yerləri xırda mamırla örtülmüşdür.

Qızılqaya oroniminə Aşeron, Ağdam, Babək, Qazax, Quba, Qubadlı, Qusar, Zəngilan, İsmayilli, Yardımlı, Kəlbəcər, Gədəbəy, Goranboy, Laçın, Lerik, Tovuz, Füzuli, Xanlar, Xocavənd, Cəbrayıl, Culfa, Şeki, Şəmkir, Şərur rayonlarında da rast gəlinir.

Qızıldaş dağı

Şuşa rayonunda qeydə alınmış oroqrafik obyekt. Dağın adı **qızıl və daş** sözlərindən ibarətdir. Qızıl - "qırmızı" mənəsində işlənmişdir. Oronimiyada daş sözünün müxtəlif mənə çalarları vardır: "qaya", "daş", "filiz" və s. **Qızıldaş dağı** süxurlarının rənginə, yəni, Qızılı rəngə çalmasına görə belə adlanmışdır. Dağ buradakı qırmızıya çalan vulkan mənşəli süxurlu daşa (qayaya) görə belə ad alıb.

Qaradağ, Qax, Qubadlı, Zəngilan və Lerik rayonlarında da **Qızıldaş** oronimi qeydə alınıb...

Qırmızı dərə

Toponimiyamızda rast gəldiyimiz qırmızı sözü məcazi mənada (qırmızı rəngli, al, qızılı, parlaqlıq, gözəllik, aydınlıq, şadlıq və s.) işlənməklə bərabər həm də obyektin rəngini bildirir. Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınmış **Qırmızı dərə** oroqrafik obyekt adındakı qırmızı termini süxurlarının rəngini özündə əks etdirir. **Dərə** - relyefin uzunsov və daş çökək formasında, adətən, əyri-üyrü olur. Dərələr üçün əsas xarakterik cəhət bir başdan o başa kimi maili olması və bir-birini kəsməsidir. Dərə termini "çay yatağı", "çayın axdığı yer", "düzənlikdə olan uzun formalı çuxur" və s. mənələrdə işlənir. Şuşadakı bu oronim süxurlarının rənginə görə **qırmızı** adını almışdır.

Laçın, Tovuz rayonlarında da **Qırmızı dərə** adlı oroqrafik obyekt qeydə alınmışdır.

Qırxbuğumlu yal

Şuşa rayonunda, rayonun Laçın ilə sərhəd ərazisində qeydə alınmış maraqlı oronimlərdən biri də Səfixanlar kəndi yaxınlığında **Qırxbuğumlu yal** adlanır. Toponim **qırx, buğum** və **yal** sözlərindən ibarətdir. Bu coğrafi adın tərkibindəki qırx komponenti say bildirən buğum komponenti isə "hissə", "kəşik" mənəsi daşıyır. Dağın ən hündür zirvələrini birləşdirən xəttə, dikdirə, dağ başına yal deyilir. Yal müsbət relyef forması bildirən termdir; oronimin tərkibindəki - lu isə mənsubluq ifadə edən şəkilçidir. Doğrudan da, bu oroqrafik obyekt çox hissələrdən, buğumlardan ibarətdir. Yal çox kəşik-kəşik hissələrdən ibarət olduğu üçün belə adlandırılmışdır. **Qırx** sayı "çoxluq" ifadə edən sözdür. Yerli məlumatlara görə, toponimi qırxbuğum (yolotu) çoxillik ot yal ya yarımkol bitkisinin adı ilə əlaqələndirirlər. Bu toponim fitonimlərdən emələ gələn mikrotoponimlərdəndir.

Laçın rayonunda da **Qırxbuğumlu yal** oroqrafik obyekt qeydə alınmışdır.

Qırxqız yaylağı, Qırxqız qayası

Qırxqız yaylağı və Qırxqız qayası Şuşanın Laçın rayonu ilə sərhəd ərazisində, Qarabağ silsiləsində yerləşən, bir tərəfi sıldırım, yalçın yamaqlıq, digər tərəfi isə sıx meşəliklərdən ibarət olan yüksəklikdədir. Qırxqız yaylağı da daxil olmaqla Azərbaycan əksər yaylaqlar dəniz səviyyəsindən orta hesabla 2800 metr yüksəklikdə yerləşir. Böyük və kiçik Qafqaz dağlarındakı alp və subalp çəmənlikləri qoyunçuluq üzrə qədim yaylaqlardan hesab olunur. **Yaylaq** - yay aylarında mal-qaranın otardığı əraziyə deyilir. Qədimdən Qırxqız yaylağının yamaclarında və çökəklərində maldar tayfaların yaylaqları yerləşmişdir. Qırxqız yaylağının ərazisində **Qızqala** adlanan qədim qala xarabalığı var. Bu qalanın **qırx** üçün tikilməsi ilə bağlı xalq tərəfindən müxtəlif rəvayətlər də qeydə alınmışdır. Bəlkə də yaylağın Qırxqız adlanması bu rəvayətlərlə əlaqədardır: bir rəvayətə görə, Şəhərdə zalım olan bir hökmdar varmış. Bu hökmdar gözəl qızları zor ilə öz hərəmxanasına apararmış... Qırx gözəl qız hərəmxanaya getməyib qaçır. Hökmdar qoşun göndərir ki, onları tutub hərəmxanaya gətirsinlər. Qızlar qoşunu görəndə Allaha xalvarıb dua edirlər ki, onları daşa döndərsin; Allah da onları daşa döndərir. **Qırxqız qayası** da bu rəvayətlə əlaqədar olaraq belə adlandırılmışdır.

Kəlbəcər və Laçın rayonlarında da **Qırxqız** oroqrafik obyekt adları qeydə alınmışdır.

Qozlu yer

Şuşada - Xəlfəli və Şırlan kəndləri yaxınlığında qeydə alınan toponim. **Qozlu yer** **Qoz** bitkisinin adı ilə əlaqədar yaranmışdır. Orada çoxlu sayda qoz ağacları olduğu üçün toponim belə adlanmışdır.

Quzğunlu qaya

Quzğunlu qaya oronimi Şuşa rayonunun Səfixanlar kəndi ərazisində qeydə alınmışdır. Quzğunlu qaya toponimi quzğun zoonimindən törəmiş mikrotoponimlərdəndir. **Quzğun** - sərçəkimilər dəstəsinin qarğalar silsiləsindən əsasən oturaq quşdur. **Qaya** müsbət relyef bildirən termdir. Toponim həmin qayada quzğun quşunun vaxtilə çoxlu olması ilə əlaqədar belə ad almışdır. Quzğun zoonimi əsasında formalaşan toponimlər çoxdur. Cəbrayıl rayonunda Quzğunluq hidronimi də qeydə alınmışdır.

Qurban təpəsi

Qurban təpəsi oroqrafik obyekt Ağvanbaşı deyilən ərazidən azacıq uzaqda yerləşir. Toponimin tərkibindəki **Təpə** müsbət relyef forması ifadə edən termdir. Yerli məlumatlara görə, hələ uzaq keçmişlərdə müəyyən etiqadlarla, niyyətlərlə əlaqədar burada **qurbanlar** kəsilmiş. Bu ərazinin Ağvanbaşı deyilən sahədə olduğunu nəzərə alsaq, həmin etiqad və niyyətlərin ağvanlarla/albanlarla bağlı olduğu qənaətinə gələ bilərik.

Quşçular kəndi

(Bax: Aşağı və Yuxarı Quşçular kəndi)

Quşçular çayı

Bu çayın adına Ağçay da deyirlər. Çayın yatağında ağ rəngli çınqıl daşlarının olması və köpiyünün şəffaflığına görə çay belə ad almışdır. **Quşçular çayı** Şuşa və Xocalı rayonları sərhədləri ərazisində axan Qarqar çayının qoludur. Quşçular çayının uzunluğu 12 kilometrdir. Çay keçmişdə yaxınlıqda, onun sahilində vaxtilə mövcud olmuş Quşçular kəndinin adı ilə adlandırılmışdır. Bu toponim türkdilli **quşçu** tayfasına adı ilə bağlıdır. Quşçuların yayılma arealları çox genişdir. Təkcə XI əsrdə Qafqazda **quş** komponenti ilə bağlı qırxa qədər toponim qeydə alınmışdır. Quşçu etnoniminə türkdilli xalqların yaşadığı bir çox ərazilərdə rast gəlinir. Quşçu etnoniminə həmin kökdən olan adamları bildirmək üçün etnonimin adının sonuna - **lar** şəkilçisi artırılaraq kömiyyət toponimi yaranmışdır. Tarixi faktlar quşçuların qədim etnik olduğunu göstərir. Elxani (Hülakü) hökmdarı Olcaytu xanın dövründə (1304-16) quşçu ulusu qırpaq tayfa ittifaqına daxil idi. Bəzi mənbələrə görə, **quşçular** Batı xanın (1224-56) əsas hərbi qüvvələrindən biri idi. Təkudar (1282-84) və Arqun xan (1284-91) dövrlərində nüfuzu yüksələn sərkərdələrin əksəriyyəti Quşçu tayfalarından idi. Quşçu tayfalarından çoxlu ictimai və siyasi xadimlər yetişmişdir. Quşçu - həm də "ev quşları mütəxəssisi" deməkdir.

Goranboy və Şuşa rayonlarında quşçu tayfasının adı ilə bağlı Quşçular kəndi də var. (Əlavə: bax, Yuxarı Quşçular kəndi)

Laçın qayası

Oroqrafik obyektlərin nominasiyasında çoxnövlü quş adları işlənir. Ononimiyamızda **laçın** quş adı ilə ifadə olunan adlara çox yer də təqdim etmək mümkündür. Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınan **Laçın qayası** oronimi də laçın quş adı ilə bağlıdır. Bu tip zoonimlərə aşağıdakılar nümunə göstərə bilərik: *Laçın qayası* (Ağdam, Ağdərə, Kəlbəcər, Şəki rayonları), *Laçın dağı* (Oğuz rayonu), *Laçın dərəsi* (Kərbəcər rayonu, Çömərək kəndi) və s.

Laçınlar kəndi

Laçınlar kəndi Şuşa rayonunda, rayon mərkəzindən 6 kilometr qərbdə, Qarabağ silsiləsində, Xəlfəli çayının sahilində yerləşir. Yeri məlumatlara görə, Laçınlar yaşayış məntəqəsini qonşuluqda yerləşən Xəlfəli kəndindən köçüb gəlmiş **Laçın** adlı şəxs salmışdır. Elə bu səbəbdən də kənd belə adlanmışdır. Laçınlar toponimi "Laçın nəsindən olanlar" mənası daşıyır. Başqa bir fikrə görə, kəndin adı türkdillərindəki yalçın ("sıldırım") sözünün təhrif edilmiş fonetik forması ilə əlaqələndirilir. Toponimi **laçın** quş adı ilə də bağlayırlar.

Bu tip toponimlərə nümunə olaraq Laçın dağı və Laçın kəndi (Kəlbəcər rayonu), Laçın şəhərini və Laçınkənd kəndini (Laçın rayonu) göstərmək olar.

Lisoqor

Lisoqor Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınmış hündür aşırımın təpənin adıdır. Oronimin **Lisaya qora** variantı da var. Bu oroqrafik

obyekt adı rus dilində olan **лsıı** ("keçəl", "çılpaq") və **qora** ("dağ") sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, "keçəl dağ", yaxud "çılpaq dağ" anlamındadır. Lisoqor adını rus topoqrafları **keçəldağ**, **keçəltəpə** toponimindən tərcümə edərək qeydə almış və sonralar o, belə də adlanmışdır. Aşırımın səthi keçəl və çılpaq olduğu üçün o belə ad almışdır.

Gözəl mənzərələrlə əhatələnən **Lisoqor** ətrafında tərkibində daha da demir olan sağlamlıq üçün əhəmiyyətli bulaqlar da vardır.

Malibəyli kəndi

Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, Qarqar çayının sahilində, kəndi ərazidə, rayon mərkəzindən 14 kilometr şimal-şərqdə, kəndi şəhərinin 1,5 kilometrliyində, Ağdam-Şuşa avtomobil yolundan 2 km aralıda yerləşən kənd. Kəndin əhalisinin sayı 3 min nəfərə yaxın idi. Əhalinin əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq, əkinçilik və tətəvüzçülük hesab olunurdu. Kənddə 2 orta məktəb, kitabxana, sənəduşuq evi, klub, məişət evi, poçt-rabitə şöbəsi, kinoqurğu, tibb məntəqəsi, ambulatoriya, çay daşından tikilmiş hamam tikilisi, minarəli məscid və s. vardı. Malibəyli kəndi ərazisində son Tunc dövrünə aid qazıntıları, Qafqaz Albaniyası tayfalarından olan qarqarların və Albaniya (Qafqaz) dövlətinin adını saxlamış toponimlər (Aqvon (Ağvan) çayı, Aqvon (Ağvan) düzü, Qarqar çayı və s.) mövcuddur. 1909-cu ildə İsmədd Qarayev Malibəyli kəndində qızlar üçün Azərbaycanda ilk rus-azərbaycan məktdəi açmışdır. Malibəyli kəndi ölkəmizə onlarla tanınmış alim, mühəndis, həkim, musiqiçi, 500-dən çox müəllim və s. bəxş etmişdir.

Malibəyli kəndi XIX əsrdə o dövrün tanınmış sahibkarı **Malibəy** əsasən ailələrin burada - məhz bu yaşayış məntəqəsində məskən qəbulmaları nəticəsində sonralar belə adlanmış və böyümüşdür. Aparılmış tədqiqatlar bunu deməyə əsas verir ki, **Malibəyli kəndi** qədim yaşayış məntəqələrindəndir. Bir çox mənbələrə görə, hələ erkən orta əsrlərdə bu ərazilərdə yaşayış olmuşdur. Bəzi sənədlərdə isə səhv olaraq göstərilir ki, guya kəndi Laçın rayonunun Malibəyli kəndindən gəlmiş ailələr salmışlar... Qədim tarixə malik olan bu kəndin hər məhəlləsinin öz adı vardı. Məhəllələrin hər birində müxtəlif dükənlər almışdır. Bu məhəllələrin küçələri neft lampaları ilə işıqlandırılırdı.

Bir çox tədqiqatçılar **Malibəyli** sözünü "malı tayfasından olan adamlar" anlamını verən etnotoponim kimi izah etməyə çalışır...

Malibəyli kəndi 11 fevral 1992-ci il tarixdə ermənilər tərəfindən təbii şəkildə ləğv edilmişdir.

Malibəyli məscidi

Malibəyli kəndinin mərkəzində yerləşən təkminalarəli məscid. XX əsrin əvvəllərində erməni-müsəlman ixtişası zamanı məscidin minarəsi ermənilər tərəfindən uçurulub-dağıdılmışdır. Məscid Qarqarın çay sahilindən tikilmişdir. Qiymətli tarixi-memarlıq abidəsi olan **Malibəyli məscidinin** XVII əsrdə tikilməsi ehtimal olunur. Doqquz kümbəzli bu məscidin hündürlüyü 7 m idi. Bu kümbəzlər 4 böyük sal daş sütunların üzərində qurulmuşdu.

Malibəyli hamamı

Şuşa rayonunun Malibəyli kəndinin şimal-şərqində yaşı 300 ilə yaxın olan (Şəfəvilər dövrü) hamam tikilisi. Bu hamam kompleksi səkkiz

güşəli, çatma tağı iki günbəzdən və su hovuzundan ibarətdir. Hamamın isti və soyuq suyu, kanalizasiyası vardır. **Hamam** sal daşlardan - dağ və çaylaq daşlarından tikilmişdir. Deyilənlərə görə, həftənin cümə günlərində qadınlar, qalan günlərində kişilər çimərdilər. Hətta, indiki Xankəndi ərazisindən (vaxtilə orada olmuş yaşayış məntəqəsindən), qonşu Quşçular və başqa kəndlərdən də adamlar bu hamama gəlib burada çimərmişlər.

Mamayı bulağı

Şuşa şəhərində qeydə alınmış "Mamayı" bulağının tarixəsi belədir. 1910-cu ildə tanınmış sahibkar, şuşalı Cavanşirov 10 min manat pul xərcəyib Şuşada müsəlmanlar yaşayan bir məhəlləyə içməli su kəməri çəkdirərək, şəhərin su təchizatı problemini demək olar ki, aradan qaldırdı (ondan əvvəl Şuşaya 1873-cü ildə Xan qızı Natəvan, 1896-cı ildə isə əslən şuşalı erməni taciri Tatevos Tamirov Sarıbaba dağından su çəkdimişlər).

Cavanşirovun Şuşaya çəkdiyi bu üçüncü su kəməri yerli camaat tərəfindən **Mamayı bulağı** adı ilə adlandırılır. **Mamayı** - Şuşada yerləşən yuxarı məhəllələrdən birinin adıdır. Bulaq da bu adla bağlıdır.

Meydan

Şuşa şəhərinin demək olar ki, bütün küçələri eniş-yo-xuşludur; amma 3 küçəsi eninə uzandığı üçün tam düzdür. Bunlar Rastabazar, Şeytanbazar və Mərdinli küçələridir. Bu küçələrin ən böyüyü olan Rastabazar küçəsində hazır paltar, ayaqqabı, çəkməci, dərz, qəssab, tərəvəz və meyvə dükənləri vardı. Bura şəhərin yəganə və iri ticarət mərkəzi sayılırdı. Rastabazarın başlanğıcındakı sahəyə Bazarbaşı (bazar buradan başladığı üçün belə deyirdilər), qurtaracağındakı nisbətən böyük sahəyə isə **Meydan** deyilirdi. Gövhər ağasının vaxtilə bərpa etdiyi Böyük Cümə məscidi ilə Mərkəzi bazarın qarşısında olan bu sahə **Meydan** adlanırdı. Bir qədər geniş olduğu üçün bu sahəyə Meydan deyirdilər.

Mərdinli/mərdinli məhəlləsi

Şuşanın yuxarı məhəllələrindən biri **Mərdinli** adlanır. Bütün sənədlərdə məhəllənin adını Mərdinli formasında da qeyd edirlər. Qaynaqlara nəzər etsək görərik ki, **mərdinli** nəslinə mənsub olan insanlar mərd, qoçaq, igid, qorxmaz olmuşlar. "Tarixin atası" hesab olunan Herodota görə, **Mərdi** tayfaları miladdan əvvəl İran ərazisində, Xəzər sahillərində yaşamışlar. Hətta, Qavqamel döyüşündə (m.ə.331-330 il) **mərdilər** də fars ordusu tərkibində albanlar, kadusilər və kirkanlarla bir sırada vuruşmuşlar. Mərdinli toponiminə XIX əsr sənəməçisi Mirzə Yusif Qarabağının "Tarixi-safi" əsərində də rast gəlirik...

Şuşadakı **Mərdinlilər məhəlləsi** Qutluqçuxur, Hacı Yusifli, Cühdülər məhəllələrinin yaxınlığında salınıb. Məhəlləni mərdinli nəslinə mənsub olan ailələr saldığı üçün məhəllə də həmin nəslin adı ilə adlandırılmışdır. Mərdinli etnonimindən və coğrafi noməndən ibarət olan toponimlərdəndir.

Füzuli rayonundakı Mərdinli kəndi də **Mərdinli/Mərdinli** nəslinin adı ilə bağlıdır.

Mehdiuçan qaya

Mehdiuçan qaya Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndi yaxınlığında, Qarabağ silsiləsində yerləşir. Quşçular kənd sakini **seyid Mehdi** adlı bir şəxs at ilə qayanın bir cığırın-dan keçərək sürüşüb yıxılmış, şikəst olmuşdur. O za-mandan həmin qayanın adı **Mehdiuçan qaya** formasında "tarixləşmişdir". Baş vermiş hər hansı bir hadisəni tarixi bir fakt kimi özündə əks etdirən oronimlərimiz çoxdur. Bu qəbildən olan və şəxs adlarını əks etdirən orografik obyektlərə Kəlbəcər rayonunun Baş Qaracanlı kəndində-ki Astan ölən yalı, Zəngilan rayonunun Ağbuz kəndindəki Qürbəti qurd yeyən dərəni, Lənkəran rayonunun Gəgiran kəndindəki Vəli ölən təpəni və s. nümunə göstərmək olar.

Məmişlər kəndi

Şuşa rayonu ərazisində, rayon mərkəzindən 17 kilometr qərbdə, Qarabağ silsiləsində, Sarıbaba dağının ətəyində yerləşən kəndin adı **Məmişlər** adlanır. **Məmişlər** adlanan bu yaşayış məntəqəsi XIX əsrin əvvəllərində Mehdiqulu xana məxsus xəlfəli tayfasına mənsub olan məmişlər nəslinin burada məskən salmaları nəticəsində yaranmışdır. Əhali əsasən heyvandarlıq və taxılçılıqla məşğul olurdu.

Tərkibi maqneziumlu komponentlərin çoxluğu ilə seçilən karbonatlı "Şırlan" mineral bulaq suyu (Uçbulaq) **Məmişlər** kəndinin yaxınlığındadır. Respublikamızda, Sabirabad rayonunda da **Məmişlər kəndi** vardır. Eyni nəsiləndən olan insanlar çoxluğunu bildirmək üçün tayfa başçısı adına - **lər** şəkilçisi artırmaq yolu ilə **Məmişlər** kəmiyyət toponimi düzəlmişdir. **Məmişlər** antroponimlər əsasında formalaşan toponimlərdəndir.

Məşədi Abbas və Məşədi Əşrəfin bağları

Bu bağlar Malıbəyli kəndinin yaxınlığında, Ağvan çayının sağ sahilində idi. Bağlarda demək olar ki, hər cür meyvə ağacları vardı. **Abbas** və **Əşrəf** qardaşları yaratdıqları bu bağa 2 kilometrlikdən su arxı ilə çəkdimişdilər. Bağ onları yarananların adı ilə əlaqədar belə adlanmışdır. 1992-ci ilin məlum hadisələrinə qədər o bağlardan istifadə edilirdi.

Mirzə Həsən qəbiristanlığı

Şuşanın girəcəyində, "Gəncə qapısı"ndan bir az aralıdakı qəbiristanlıq **Mirzə Həsən qəbiristanlığı** adlanır. **Mirzə Həsən Mirzə Gofər oğlu Vəzirov** (Cavanşirlər nəslinin Vəzirilər qolundandır) XVIII əsrin sonunda Şuşada doğulub. Çoxlu vəzirlər yazmışdır. O, gənc yaşlarında bir qızı sevsə də onların bu sevgisi baş tutmadığından Mirzə Nuxaya köçməyə məcbur olur. Ağır xəstələnən şair vəsiyyət etmişdi ki, onu vaxtilə çox sevdiyi o qızın tez-tez keçdiyi yerdə dəfn etsinlər. Onun vəsiyyətini Şuşaya gətirib həmin ərazidə, qala divarlarından bir qədər aralı yol üstündə basdırırlar. Sonradan orada yüzlərlə meyit basdırılmışdır. İlk sakininin adı ilə **Mirzə Həsən qəbiristanlığı** adlanır.

Mirzələr kəndi, Mirzələr çayı

Mirzələr kəndi Şuşa rayonunda, rayon mərkəzindən 7 kilometr şimal-qərbdə, Qarabağ silsiləsində mənzərəli bir ərazidə yerləşir. Bu

yaşayış məntəqəsi XIX əsrin əvvəllərində Mehdiqulu xana məxsus Xəlfəli tayfasının Mirzələr adlanan nəslinin burada məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Mirzələr toponimi "Mirzənin nəslindən olanlar, mirzəgillər" mənasındadır. Tayfa başçısı adına - lər cəm şəkilçisi artırmaqla Mirzələr kəmiyyət toponimi yaranmışdır. Yaşayış məntəqəsinin yaxınlığından axan çay da Mirzələr çayı adlanır.

Molla İmranın bağı

Molla İmranın bağı Malibəyli kəndində, Ağvan çayının sahilində idi. Bağın belə adlanması onu yaradan şəxsin - Molla İmranın adı ilə bağlıdır. Molla - titullu bildiren sözdür. Bağda çoxlu sayda müxtəlif ağaclar vardı. Bağın yerləşdiyi ərazidə Molla İmrana məxsus olan dəyirmanı da olmuşdur.

Novlu bulaq

Şuşa rayonunda, Malibəyli kəndində qeydə alınan bulaq. Onun diva daşında tikilmə tarixi və kim tərəfindən inşa olunduğu göstərilmişdir. Bulaqdan gələn su saxsı boru turbalar ilə axır. 1905-07-ci illər erməni müsləman münacişesindən az sonra Məşədi Kərim adlı bir şəxs hesabına bulağın suyunu saxsı borularla kəndin mərkəzinə çəkirdimişdi. Bulaq sal daşın içərisində Nova bənzər çıxıntılı olduğuna görə beləcə Novlu bulaq adlandırılmışdır.

Paşalar kəndi

Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, Sarıbaba dağının ətəyində rayon mərkəzindən 18 kilometr qərbdə yerləşən kənd. Paşalar toponimi Paşa şəxs adından və - lar cəm şəkilçisindən ibarətdir. Bu toponim antroponim əsasında formalaşmışdır. Toponimin mənası "Paşanın nəslindən olanlar, paşagillər" deməkdir. Yerli məlumatlara görə, Paşalar yaşayış məntəqəsinin əhalisi həmin rayonun Şırlan kəndindən köçmüş Paşa adlı şəxsin törəmələridir. Bəzi tədqiqatçılar toponimi XIX-XX əsrlərdə Osmanlı imperiyasında ali hərbi və mülki məmurların fəxri titulu olan paşa termini ilə əlaqələndirirlər...

Paşalar kəndinin əhalisi əsasən heyvandarlıq və taxılçılıqla məşğul olurdu. Bir ailənin müəyyən bir yerdə məskunlaşmasından sonra onların böyüyüb bir neçə ailəyə çevrilməsi zamanı həmin yerin adlanması ilk ailə başçısının adının toponimləşməsinə səbəb olur. Paşalar kəndi də bu qəbildəndir. Paşalar kəndi ərazisində Ağ bulaq, Almanın yanı, Ağvan dərəsi, Baba kişi düşən, Bayram təpəsi, Balaca təpə, Bulağın başı, Bostan yeri, Qaya uçan, Qara kaha, Qara ölə, Qatar döş, Qızıl qaya, Dam yer, Dari yeri, Daşlı yurd, Düldülün dərəsi, Dəyirmanın meşəsi, Duz dağları, Dərəyuxarı, Dərədən, çıxan bulaq, Əzimin yolu, Əkbərin düzü, İlaq halqa, İldırım vuran, İmamlar, İtsallanan qaya, Kalafalıq, Kərim xırman, Kolavat, Kərbəlayi Əsəd düzü, Kollu yurd, Kor bulaq, Gülşənin yurdu, Göbəlçlik, Güney bulağı, Lülə kaha, Maşın uçan, Meşənin düzü, Məmmədqulu dərəsi, Məsmə qaçan, Məstan yeri, Molla Məcid, körpüsü, Məhəmməd ağanın qoruğu, Novlu dərəsi, Nəsbli, Ocaqqulu bulağı, Ocaqqulu burnu, Oküz uçan, Pəriş yeri, Rzanın bulağı, Ruman dərəsi, Sarı qaya, Sarının çəpəri, Səbi qayası, Soyuq bulaq, Süleyman

alan tala, Turabxan, Uzun yol, Ulaşlı bulaq, Üç ağızlı kaha, Xırman dərəsi, Həsənqulunun meşəsi, Hüseynin təpəsi, Həbibin düzləri, Çaykənd, Çolaqlar, Cabir qalan, Şaxlının meşəsi, Şırlan şələləsi kimi yurd yerlərinin adı var.

Pirəməki

Quşçular kəndindən bir qədər aralı, Kətik dağının ətəyində yerləşir. Pirəməki toponimi dağın ərazisindəki etiqaad, sitayış yeri olan pirin adı ilə əlaqədardır. Pir sözü ərəb dilində "məbəd", ki komponenti isə tat dilində "dağ" deməkdir. Pirəməki toponimi "məbəd piri olan dağ" anlamındadır. Toponimi Pirməkan "müqəddəs pir olan yer" kimi də mənalandırırlar. ərəb dilində yeri doğmuş heyvan südüne mak - "ağuz" deyirlər. Toponimi müxtəlif cür izah etməyə çalışanlar da var.

Azərbaycanda sitayış yerləri ilə əlaqədar adlandırılan bu tip toponimlərimiz çoxdur. Şuşa ilə Xocalı rayonu sərhədi yaxınlığında qeydə alınan Pirəməki adlanan orografik obyektini iki komponentə bölmək olar. Pir və məki sözlərindən ibarət olan toponim "dağ piri", "pir olan yer" mənasındadır. Dağ burada mövcud olmuş pirin adı ilə adlandırılmışdır. Toponimin əvvəlki adı Pirlidağ olub. Ki tat dilində "dağ" deməkdir. Pir komponenti ilə bağlı çox sayda toponimlər mövcuddur:

Pirallahı (Bakı, Əzizbəyov rayonu, Abşeron arxipelaqında ada), Piranvas (Qusar rayonunda çay), Piratman (Salyan rayonunda kənd), Pirbəyli kəndi (Şamaxı rayonu), Pirbulaq kəndi (Gədəbəy rayonu), Pirvahid kəndi (Quba rayonu), Pirveysli (Zəngilan rayonu), Pirverdikler kəndi (Daşkəsən rayonu), Pirqara çuxa (Ağsu rayonunda kənd), Pirqah (Balakən rayonunda kənd), Pirqulu (Şamaxıda dağ), Pirquluoba kəndi (Xaçmaz rayonu), Pirdağ (Oğuz və Qubadlı rayonlarında dağ), Pirdərəki (Şamaxı rayonunda dağ), Pirembel kəndi (Yardımlı rayonu), Pirəbbə kəndi (Neftçala rayonu), Pirebədil kəndi (Dəvəçi rayonu), Pirəbülqasım kəndi (İsmayıllı rayonu), Pirəqanqam dağı (Quba rayonu), Pirəzə, Pirəkəkə və Pirəyir kəndləri (Ağdaş rayonu), Pirəkəkə kəndi (Kürdəmir rayonu), Pirəkəşkül kəndi (Abşeron rayonu), Pirəmsən kəndi (Dəvəçi rayonu), Pirəsəni, Pirəkükə kəndləri (Lerik rayonu), Pirəhmədli kəndi (Lüzuli rayonu), Pirzadlı kəndi (Ağdam rayonu), Pirilər kəndi (Kəlbəcər rayonu), Pirili kəndi (Ağstafa və Kürdəmir rayonları), Pirican dağı (Xocavənd rayonu), Pirismayılnohur gölü (Quba rayonu), Pirkənd (Ucar rayonu), Pirsaat (Qaradağ, Qobustan, Salyan, Hacıqabul, Şamaxı rayonları), Pirsə çayı (Cəlilabad rayonu), Pirsultan dağı (Daşkəsən rayonu), Pirhəsənli kəndi (Ağsu rayonu), Pircamal kəndi (Xocalı rayonu), Pircana kəndi (Masallı rayonu), Pircahan kəndi (Laçın rayonu), Pirsəği qəsəbəsi (Sabunçu rayonu) və s.

Pişiksatanlar

Şuşalı Kəblə Mehdi Rastabazardakı dükanda müştəri gözləyirdi. Dükandakı yeyinti məhsullarına siçan toxunmasın deyər, onun tox saxladığı "təlim görmüş" pişiyi də piştaxtanın üstündə oturmuşdu. Bu vaxt yerli bir tacir moskvəli qonaqlarını Şuşa ticarəti ilə tanış etmək üçün Rastabazar dükanlarını gəzdirdi. Qonaqlar Kəblə Mehdinin dükanı önündən keçəndə oradakı meyvədən almaq istədilər. Qonaqlardan rus qadını piştaxtanın üstündə oturmuş pişiyi görəndə zənn etdi ki, yəqin pişik də satılır. Qadın dükançıdan pişiyin qiymətini soruşduqda Kəblə

Mehdi onun satılmadığını, mallara "keşik çəkdiyini" bildirdi. Pişik rus qadınının xoşuna gəldiyi üçün onu bir az oynatmağı xahiş etdi. Kəblə Mehdi də onu rus qadınına verdi. Qadın pul kisəsindən pul çıxarıb piştaxtanın üstünə qoydu. Kəblə Mehdi bunu gözləmədiyindən qonaq gətirən tacirə dedi ki, a kişi, pulu götürün, ayıbdır, məni biabır eləməyin. Həmin tacirlə Kəblə Mehdi möhkəm dost idilər. O da Kəblə Mehdiyə göz vuraraq "götür, qənimətdir" - deyib dükandan uzaqlaşdı. Sən demə, bu hadisəni Şuşanın bir neçə cavan lotuları izləyirmiş. Ertəsi gün bütün Şuşaya yayıldı ki, Kəblə Mehdi rus matışkasına pişik satıb. Elə həmin vaxtdan Kəblə Mehdiyə tayfasına pişiksatənlər ləqəbi verildi. Yerli şuşalılar həmin ləqəbi bu günədək yaşadırlar.

Plovtəpə

Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınmış orografik obyektlərdən biri də **Plovtəpə/Pilovtəpə/Pilotəpə** adlanır. Bu oronim zahiri görkəminə görə kənardan baxanda sanki məcməyidə olan **plova**, aşa bənzədiyi üçün belə ad almışdır. Respublikamızda bu və ya digər əşyaya oxşadılmasına görə adlandırılan metaforik oronimlər çoxdur. Məsələn: Beşikdağ (Ağdam rayonu), Çömçə dəresi (Ağsu rayonu, Bico kəndi), Qazanqaya (Laçın rayonu), Yəhərtəpə (Şəmkir rayonu), Çardağ yarıqanı (Zəngilan rayonu), Kəmər qaya (Tovuz rayonu) və s.

Rastabazar

Şuşa şəhərinin üç tam düz küçələrindən biri və ən böyüyü şəhərin mərkəzindən keçən **Rastabazar** küçəsidir. Şəhərin ən böyük və yeganə ticarət mərkəzi Rastabazar sayılırdı. **Bazar** sözünün özü də mənə etibar ilə coğrafi ada uyğundur. Hazır paltar, ayaqqabı, dəri, çəkməçi, qəssab, meyvə-tərəvəz dükənləri bu küçədə yerləşirdi. Rastabazarın başlanğıcı Bazarbaşı, sonu Meydan deyilən sahə idi. Gövhər ağamın vaxtilə bərpə etdiyi Böyük Cümə məscidi də Rastabaz küçəsindədir...

Sağsağan dağı, Sağsağan silsiləsi

Quş adları ilə yaranan oronimlərimiz çoxdur. Qarğalar fəsiləsində olan **sağsağan** quş növü adı ilə də çoxlu orografik obyektlər məlumdur. **Sağsağan dağı, Sağsağan silsiləsi** (Şuşa rayonu, Turşsu qəsəbəsi), **Sağsağan qayası** (Kəlbəcər rayonu), **Sağsağan dəresi** (Qazax rayonu), **Sağsağan dağı** (Laçın və Xocalı rayonları) və s.

Sağsağan silsiləsi Azərbaycanda Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq qolunu təşkil edir. Bu silsilə Qarqar və Xaçın çaylarının suayırıcısıdır. Orta Yurannın vulkanogen-çökmə süxurlarından təşkil olunmuş və meşələrdən, subalp çəmənliklərindən ibarət olan Sağsağan dağ silsiləsinin hündürlüyü 2000 metrə qədərdir. Dağ Turşsu qəsəbəsinə yaxınlığındadır.

Salatınkənd

Salatınkənd Şuşa rayonunda, rayon mərkəzindən 24 kilometr cənub-qərbdə, Qarabağ silsiləsində, dağətəyi ərazidə yerləşir. Əvvəllər azərbaycanlılar yaşayan bu yaşayış məntəqəsini XIX əsrdə siyasi zəmində İrandan köçüb gəlmiş erməni ailələri mənimişlər. Sonralar

ronim Yextsahog formasında rəsmiləşdirilmişdir. **Yexts** - "kilsə", **hog** "yer" deməkdir.

1991-ci ilin yanvarında kəndə ermənilərin vəhşicəsinə qətlə yetirdiyi jurnalist mərhum Salatın Əsgərovanın adı verilmişdir.

Sarıbaba dağı

Azərbaycanda - Şuşa və Laçın rayonları sərhədində, Qarabağ silsiləsində, Qarqar çayının sol qolu olan Xəlfəli və Həkərə çayının sol qolu olan Bəzircənsu çaylarının mənbə hissələrində yerləşən dağ. Hündürlüyü 2295 metr olan **Sarıbaba dağı** subalp çəmənlikləri ilə əngindir. Dağ Üst Yurannın əhəng daşlarından təşkil olunmuşdur. Sarıbaba dağı özünün zirvə hissəsindəki **Sarıbaba piri**ni adı ilə adlanmışdır. Sarıbaba oronimi rəng bildirən **sarı** sözündən və **baba** epiformantından ibarətdir. Sarı sözü onomastikamızda geniş yer tutur. Azərbaycanda sarı rəng bildirən sözlər baba, burun, qaya, yoxuş və s. epiformantlar birləşmiş çox sayda coğrafi adlar qeydə alınmışdır.

Sarıburun, Sarıqaya, Sarıyoxuş

Respublikamızda qeydə alınan bir çox dağ, **qaya, yoxuş, burun, tərə, təpə** və başqa orografik obyektlərə süxurlarının rənginə görə ad verilmişdir. Belə coğrafi adların tərkibində ağ, qara, qırmızı, göy, **sarı, qoz, qızıl, çal** və s. terminlər iştirak edir. Qarabağ silsiləsində, Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınan **Sarıburun, Sarıqaya, Sarıyoxuş** oronimləri növcə burun, qaya, yoxuş coğrafi obyektlərdən ibarətdir. **Burun** - dağın, **qayanın**, **qurunun** sivri bucaq şəklində uzanmış hissəsidir; **qaya** - "sıra dağlardan ayrılmış qol", "dağların müəyyən hissəsində daş süxurlardan olan çətin keçilən yer"; **Yoxuş** - "yolun yuxarıya, dikə, dağa, təpəyə çıxan hissəsi" mənasındadır. **Sarıyoxuş dağı** Tabaşir sisteminin illi-karbonatlı süxurlarından təşkil olunmuşdur.

Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarında Sarıburun, Qazax, Qubadlı, Daşkəsən, Kəlbəcər, Goranboy, Gədəbəy, Masallı, Şəmkir rayonlarında Sarıqaya, Qazax, Qubadlı, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında Sarıyoxuş oronimləri də qeydə alınmışdır; Sarıyoxuş oronimi "sarımtıl rəngə çalan yoxuş" mənasındadır. Bu toponimləri "qayanın hündürlüyü", "yoxuşun hündürlüyü" mənası ilə də izah edirlər.

Sevgili bulağı

Sevgili bulağı Şuşa rayonunun Xəlfəli kəndinin mənzərəli bir yerində qaynaqlanır. Bumbuz suyu vardır. Yaz-yay-payız Sevgili bulağı avanların oylaq yeri idi. Belə söyləyirdilər ki, kim yazın ilk çağlarında an ulduzunda tez "Sevgiliyə" çatsa, tezliklə arzusuna yetişər. Beləcə, **sevgili bulağı** sevgililərin istək, görüş, arzu, məhəbbət bulağı olardı. Avanların "Sevgili bulağı"na etiqadı onları tezliklə istəklərinə çatdırardı. "Sevgili bulağı" yerli əhali tərəfindən müqəddəslik, xeyirxahlıq, səadət əmzi sayılırdı.

Seyidli məhəlləsi

Şuşa şəhərində yuxarı məhəllələrdən biri Seyidli adlanır. Məhəllə Seyidli nəslinin burada məskunlaşması ilə əlaqədar belə adlanmışdır. Umumiyyətlə, şəhərin yuxarı hissəsinin tikilməsi, üçüncü məhəlləyə -

1805-ci ildən sonrakı dövrə (Birinci mərhələ 1753-54-cü illəri, ikinci mərhələ İbrahimxəlil xanın hakimiyyət illərini əhatə edir) təsadüf edir. Şuşa qalası tikildikdən sonra buraya bir çox yerlərdən, o cümlədən Qarabağın bəzi kəndlərindən ailələr gətirilmişdir. Şuşaya gələn ailələr də burada yaşadıkları məhəllələrə, tikdirdikləri evlərə əvvəllər yaşadıkları kəndlərin adlarını qoyurdular. Ağdamın Seyidli kəndindən gələn ailələr də (onların bir qismi seyid əsilli idi) yaşadıkları məhəlləyə **Seyidli məhəlləsi** adını vermişlər.

Seyidli toponimi "seyidin nəslindən, törəməsindən olan" mənasındadır. Ağdam rayonunda Seyidli kəndi, Kəlbəcər rayonunda Seyidbəyli (Seyidişen) kəndi və s. toponimlər də mövcuddur.

Səfi kahası

Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndi ərazisində qeydə alınan orografik obyektlərdən biri də **Səfi kahası** deyilən coğrafi addır. Bu kaha iki böyük qatdan ibarətdir. Kahanın eni bəzi yerlərdə 3 metr, uzunluğu isə 6 metrdir. Oronimin belə adlanması onu ilk görənlərdən olan **Səfi** adlı şəxsin adı ilə bağlıdır.

Səfixanlar kəndi, Səfixanlar çayı

Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, Sarıbaba dağının yaxınlığında, rayon mərkəzindən 18 kilometr qərbdə yerləşən kənd. Bu toponim eyni nəsiləndən olan insanlar çoxluğunu bildirmək üçün tayfa başçısı adına -lar şəkilçisi artırmaqla düzələn toponimlərdəndir. Səfixanlar oykönümü **Səfixan** şəxs adı ilə bağlı yaranmışdır. Səfixanlar toponimi **xan** sözü ilə antroponimin birləşməsindən törənmiş addır. Kənd əhalisinin əsas məşğuliyyəti sahələri heyvandarlıq və taxılçılıq sayılırdı.

Kəndin yerləşdiyi ərazidə **Səfixanlar çayı** da vardır. **Səfixanlar** kəndinin ərazisində Qarağatlı dərə, Gövrüslü tala, Qırxbuğumlu yal, Kəlikotulu güney, Həmərşünlü tala, Gicitkanlı dərə, Bütüdüklü dərə, Aılçalı yal, Ayı məhəli, Canavar talası, Quzğunlu qaya, At məhəli, Yas yurdu, və başqa toponimlər qeydə alınmışdır.

Silos quyusu

Respublikamızda iqtisadi həyatla əlaqədar formalaşmış toponimlər qeydə alınmışdır. Onlardan biri də Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndində qeydə alınan **Silos quyusu** toponimidir. Bu tip toponimlər SSRİ vaxtında - kolxoz və sovxozların qurulmasından sonra yaranan toponimlər sırasındadır. **Silos** - "Silos" ispan dilində taxılı saxlamaq üçün yeraltı tikili, quyusu, xəndək mənasındadır. Kənd təsərrüfatında heyvanlar üçün konservləşdirilmiş (bioloji metoddla acıdılmış) və ya kimyəvi turşu minerallar əlavə etməklə hazırlanmış şirəli yem **Silos** adlanır. Silos kütləsi üçün də xüsusi xəndək, anbar və ya quyusu tikilir. **Silos** - qarğıdalı, günəbaxan, çölləndü, vələmir və başqa silos otlarından, eyni zamanda bitki qalıqlarından hazırlanır. Silos quyusu (anbarı) silosu dondurmada qoruyur, silos kütləsinə su və hava keçməsinin qarşısını alır.

Sütökülən, Suarası

Sütökülən orografik obyekt Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndində qeydə alınmışdır. Bu toponim tərkibində **su** hidronimik apelyativini olan

toponimlərdəndir. Belə toponimlərə **Suarası** (Şuşa rayonu), **Saraysu** (Xocalı rayonu), **Turysu** (Şuşa rayonu), **İstusu** (Kəlbəcər, Xocalı rayonları) və s.

Söyüdlü dərə

Toponimiyamızda fitonimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlər sənədlilik təşkil edir. Hər hansı bir bitkinin çoxluğunu bildirən coğrafi adlı toponimlərdən biri də Şuşa rayonunun Quşçular kəndində qeydə alınmış **Söyüdlü dərə** adlanan orografik obyektidir. Toponim həmin dərədə **söyüd** ağacının çoxluğu ilə bağlı belə adlanmışdır.

Sünnət yurdu

Sünnət yurdu deyilən orografik obyekt adı Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndində qeydə alınmışdır. Bu toponim yerli əhalinin həmin ərazidə islamı qəbul etdikdən sonra tez-tez sünnət mərasimləri keçirdikləri üçün belə ad almışdır.

Şeytanbazar

Şuşada, Karvansaranın qarşısından başlayaraq Cıdır düzünə tərəf yanan ikinci düz küçə **Şeytanbazar** (o biri düz küçələr Rastabazar və Merdinli küçələridir) adlanır. Bu küçədə demirci, nalbənd və eşşək, qatır, palanları hazırlayan palanduzların dükənləri yerləşirdi. Toponim **Şeytan** və **bazar** komponentlərindən ibarətdir. **Şeytan** - ərəb sözü olub insanı günaha sövq edərən, dini təsəvvürlərə görə şəri təmsil edən bövhüm bir varlıqdır. Qobustan rayonundakı Şeytanud pələncik vulkanı, Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınan Şeytanlı dağı da şeytan komponenti ilə bağlıdır.

Şəmilin bağı

Şəmilin bağı deyilən istirahət guşəsi Şuşada, Daşaltıdan yuxarıda qeydə alınmış orografik obyektidir. Şuşa sakinləri və şəhərin qonaqları bu ədalətli bağda istirahət etməyi çox sevirdilər. Oronim onu yarıdan **Şəmil** şəxs adı ilə əlaqədar belə adlanmışdır. Bu istirahət guşəsinin yerli sakinlər arasında başqa bir adı Yuxarı Daşaltı adlanır. Buranın, Cıdır düzünün yuxarı hissəsində "Ağziyastı kaha" yerləşən Uçmıx dağının düzündə, Daşaltı çayının azacıq kənarında, çeşmələr ətrafında olması bağa əsaslı gözəllik verir. Şəmilin bağı deyilən yerə getmək üçün əsasən 2 yol var: birinci yol "Qırxpilləkən" ilə Aşağı Daşaltıya düşüb, sonra çay boyu yuxarı qalxan cıdır, ikinci yol isə İsa bulacağından ayrılan yoldan sola önən və çayın kənarına enən yoldur. Bunlardan əlavə, cəsəətli cavanlar üçün televiziyaötürücü stansiyasının sol tərəfi ilə ya piyada, ya da atla Daşaltı kəndinə düşüb oradan bağa keçmək olardı. **Şəmilin bağı** istirahət guşəsində keçirilən məclislərin öz müğənnisi və xüsusi bəmzəyə adamları olurdu...

Şirinsu hamamı

Şuşa şəhərində, Merdinli məhəlləsində yerləşən hamam **Şirinsu hamamı** adlanırdı. Bu hamam Şuşada ilk hamam hesab olunurdu.

Hamamın bir tərəfi qadınlar, o biri tərəfi kişilər üçün idi. Hamamın Şirinsu adlanması orada istifadə olunan suyun şirinliyi ilə əlaqədardır.

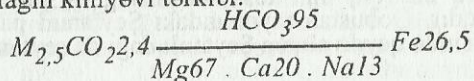
Şırlan kəndi, çayı

Şırlan kəndi Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, Sarıbaba dağının ətəyində, rayon mərkəzindən 17 kilometr qərbdə yerləşir. Bu kənd Xəlfəli tayfasına mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmış məntəqələrdəndir. Şırlan yaşayış məntəqəsi öz adını yaxınlıqdakı Şırlan mineral bulağının, çayının adından almışdır. Şırlan yaşayış məntəqəsi çay adlarından əmələ gələn hidrokonimlərdəndir. Muğanda və Qarabağda əsasən maldarlıqla məşğul olan Xəlfəlilər şahsevən tayfa ittifaqına daxil idilər. XIX əsrin ortalarında 250 ailədən ibarət olan xəlfəlilər oturaqlaşdıqdan sonra Muğanda, Qarabağda və Azərbaycanın digər bölgələrində bir neçə kənd yaratmışlar. Kənd yaxınlığında Sarıbaba dağının ətəyində çıxan 3 bulağın şırıltılı axıb-tökülməsinə görə adlandırılmış **Şırlan mineral bulağının** adı ilə əlaqədar belə ad almışdır.

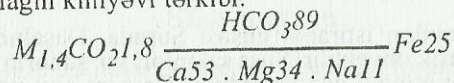
Şırlan mineral bulağı

Şuşa rayonu ərazisində, rayon mərkəzindən 17 kilometr qərbdə, Qarabağ silsiləsində, Sarıbaba dağının ətəyində çıxan üç bulağın ümumi adı. Temperaturunun aşağı olması və tərkibində maqneziumlu komponentlərin çoxluğu ilə seçilən Şırlan mineral suyu karbonatlıdır. Bu mineraldan əsasən, mədə-bağrsaq, qanazlığı, maddələr mübadiləsinin pozğunluğu və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. **Şırlan mineral bulağı** suyunun rejiminə - şırıltı ilə tökülməsinə görə belə adlandırılmışdır. 3 bulaqdan çıxan Şırlan mineral suyunun tərkibi aşağıdakı kimidir:

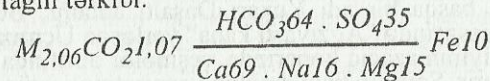
1 sayılı bulağın kimyəvi tərkibi:

2 sayılı bulağın kimyəvi tərkibi:

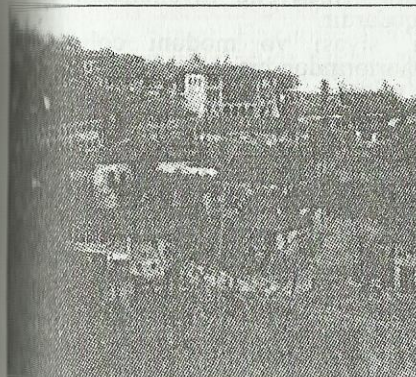
3 sayılı bulağın tərkibi:

Şor bulaq

Şor bulaq Şuşa rayonunda, Malıbəyli kəndində, tarixi-memarlıq abidəsi olan hamam kompleksinin yaxınlığında yerləşir. Suyu şor olduğundan bulaq belə adlanırdı. **Şor bulağın** suyu müalicə əhəmiyyəti idi; dəri xəstəliyinə və ağır yaralarının müalicəsinə xeyirli idi.

Şuşa

Azərbaycanda, Qarabağ silsiləsində (Şuşa platosunda), Bakıdan 403 kilometr aralı məsafədə, dəniz səviyyəsindən 1400-1500 metr yüksəklikdə yerləşən şəhər; eyniadlı rayonun mərkəzi. Şuşa dağ-ıqlım kurortudur. **Şuşa** şəhərində istehsalat kombinatı, şərq musiqi alətləri fabriki, çörəkbişirmə müəssisəsi, Bakı "Radioqayırma" birliyinin filialı, Qarabağ ipək kombinatının sexi, elektrik şəbəkəsi, kənd təsərrüfatı texnikası, təmiri müəssisəsi, kənd təsərrüfatı texnikumu, mədəni-maarif texnikumu,

musiqi və texniki peşə məktəbləri, mədəniyyət sarayı, tarix muzeyi, Ü. Hacıbəyovun və Bülbülün ev muzeyləri, şəkil qalereyası, mərkəzi rayon və şəhər kitabxanaları, Poeziya evi, tarix-ölkəşünaslıq muzeyi, mərkəzi rayon xəstəxanası, poliklinika, sanitariya-epidemioloji stansiya, sanatoriyalar, istirahət evləri, pansionatlar, turist bazası və s. vardır.

Şuşa şəhərinin salınma tarixi və etimologiyası haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr var. Elmi ədəbiyyatda Şuşanın əsasını 1750-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən qoyulduğu göstərilərdə, tədqiqatlar Şuşanın çox qədim yaşayış məntəqəsi olduğunu sübut edir.

Şuşa şəhərinin niyə məhz "Şuşa" adlanması ilə bağlı belə bir toponim-rəvayət mövcuddur:

- Deyilənə görə, Pənah xan bir dəfə Bərdə xanına qonaq olur. O da qonağın şərifinə ov təşkil edir. Onlar tərifli Qarabağ atlarını minib uca dağlara, sıx meşələrə doğru ova çıxırlar. Bu dağlardan, qayalardan ətrafa tamaşa edən Pənah xan öz-özünə deyir: "Bura nə gözəl yerdir. Buranın havası təmiz, saf, aydın havası var. Yer-yurd elə bil ki, şüşədir. Uzaqdan hər şey ayna kimi parıldayır. Burada bir şəhər salmaq lazımdır".

Belə də olur. Pənah xanın məsləhəti ilə Qarabağın bu yüksək, səfalı, şüşə kimi aydın, təmiz havalı dilbər çuşəsində **Şuşa** şəhəri salınır...

Pənahəli xan mühüm hərbi strateji mövqedə yerləşən bu yaşayış məntəqəsinin ətrafına müdafiə divarları çəkirmiş, oranı abadlaşdıraraq xanlığın mərkəzinə çevirmişdi. Şəhər əvvəllər Rənahəli xanın adı ilə Pənahabad adlanmışdı. XVIII əsrin ikinci yarısından Şuşanın əhalisi sürətlə artdı. Əhalisi sürətlə artan şəhər xalq arasında ətrafına qala divarları çəkildiyinə görə, **Qala** adı ilə də tanınırdı. XVIII əsrin ikinci yarısından şəhərdə yeni-yeni məhəllələr salınırdı. Bəzi müəlliflərə görə, şəhər yaxınlığında yerləşən Şuşikəndin adı ilə sonralar Şuşa adlanmışdır. II əsr müəllifi Tatsit Şimali Qafqazda dondarlarda mərkəzi şəhərin Şoşu (latın dilində "ş" səsi olmadığı üçün müəllif bu sözü Sosu şəklində qeyd etmişdir) adlandığını yazmışdır. Çox güman ki, dondarlar hunların bir hissəsi ilə Azərbaycana gəlib məskən saldıqda yaratdıqları bəzi yaşayış məntəqələrinə Şoşu şəhərinin adını vermişlər. Qubadlımın Dondarlı kəndi yaxınlığında da Şoşu adlı yaşayış məntəqəsi olub. 1727-ci ilə aid olan mənbədə Qarabağ düzündə (indiki Ağcabədi rayonu ərazisində) Şuşi, Zəngəzurun Çulundur (indiki Ermənistanın Mehri rayonu)

mahalında Şoşu, indiki Cəbrayıl rayonunda Susalıq, Dağlıq Qarabağda Şuşalıqışlaq, XIX əsrdə Şimali Qafqazda Şuşi; Şuşanova və Şuşanay adı kəndlərin adı çəkilir. Bir çox tədqiqatçılara görə isə, Şuşa sözü "şuş" komponenti ilə bağlı olub "uc", "yüksək" və s. mənası daşıyır. Şəhərin adı mənbələrdə Şişə kimi də çəkilir. Xocavənd rayonundakı Şuş kəndinin adı da Şuşa etnonimi ilə əlaqədardır.

Qısa müddət ərzində iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən Azərbaycanın ən çox inkişaf etmiş şəhərlərindən birinə çevrilən Şuşada boyaqçı, dəmirçi, dərzisi, başmaqçı, misgər, papaqçı və s. sənətkar məhəllələri, bir neçə karvansara, bazar, hamam və s. vardı. XIX əsrin ortalarında Şuşada aşağıdakı məhəllələr olmuşdur: Seyidli, Hacı Yusifli, Dördçinar qurdu, Dördçinar, Uridlər, Çuxurməhlə, Quyuluq, Culfalar, Qazançılı, Əylisli, Mehrili, Dərə, Çiləbörd, Cölqala - aşağı məhəllələr, Qurdlar/Qurtlar, Dəmirçilər, Qutluqçuxur, Köçərli, Mərdinli (Merdinli), Cuhudlar, Saath, Qut Mamayı, Təzə məhəllə, Xoca mərcanlı (Xocamircanlı) və Hamamarası (Hamamqabağı) - yuxarı məhəllələr sayılırdı.

Şuşa zərbxanasında Panabadi (Pənahabadi) gümüş sikkəsi kəsilirdi. Şuşa tacirləri Təbriz, Tehran, İsfahan, İstanbul, Moskva və başqa şəhərlərə müxtəlif sənətkarlıq məmulatları aparırdılar.

Şuşa dəfələrlə yadelli işğalçılardan hücumuna məruz qalmışdır. Azərbaycanın cənub vilayətlərini ələ keçirən Məhəmmədşah Qacar 1751-ci ildə Şuşaya hücum etdirdi, uğur qazana bilməyib geri çəkildi. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində (1759-1806) Şuşada çoxlu abadlıq işləri görüldü. 1783-84 -cü illərdə şəhərin ətrafına möhkəm qala divarları çəkildi. 1795-ci ilin yayında Ağa Məhəmməd şah Qacarin 85 minlik ordusu Şuşanı mühasirəyə aldı. Şəhər əhalisindən təşkil edilən 15 min nəfərlik xalq qoşunu 33 gün düşməni ciddi müqavimət göstərdi. Şuşanı ala bilməyən Ağa Məhəmməd şah Gürcüstana hücum edib Tiflisi tutdu. 1797-ci ildə o, Rusiyanın müstəmləkəçilik planlarına mane olmaq üçün yenidən Qarabağa soxuldu. İbrahimxəlil xan şəhərin müdafiəsini təşkil edə bilmədi. Elə bir ciddi müqavimətə rast gəlməyən İran qoşunu Şuşanı ələ keçirsə də, tezliklə Ağa Məhəmməd şah Qacar orada sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Başarı qalan qoşun tələsik Şuşanı tərk etdi.

XIX əsrin əvvəllərində general P. D. Sisianovun başçılığı etdiyi qoşunu Azərbaycanın içərilərinə doğru hərəkət etdi. İbrahimxəlil xan 1805-ci ildə bağlanan "Kürəkçay müqaviləsi" nə əsasən Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. 1813-cü il "Gülüstan müqaviləsi" nə görə, Şuşa əsasən Qarabağ xanlığının tərkibində Rusiyaya birləşdirildi. 1822-ci ildə Şuşa yeni yaradılmış hərbi dairənin mərkəzi oldu. Şəhər hərbi komendant tərəfindən idarə olunurdu.

Rusiya-İran (1826-28) müharibəsi zamanı İran şahzadəsi Abbas Mirzənin qoşunları Şuşanı mühasirəyə alsada da, şuşalılar İran qoşunlarına kəskin müqavimət göstərdi; müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan Abbas Mirzə geri çəkildi. Şuşa şəhəri 1841-ci ildə qəza mərkəzinə çevrildi və o, ümumrusiya bazarına cəlb olundu. Ticarət mərkəzi olan Şuşada toxuculuq, şərabçılıq, xalçaçılıq və s. inkişaf etmişdi. 1871-ci ildə Xan qızı Xurşid Banu Natəvan öz vəsaiti hesabına Şuşaya ("Xan qızı bulacağı") su kəməri çəkirdi. 1872-ci ildə Moskvada açılan sərgidə Şuşa xalçası cümüş medal almışdı.

XIX əsrin ikinci yarısından Şuşada sənaye müəssisələri varanmağa başladı. Bu, şəhər əhalisinin sürətlə artmasına səbəb oldu. 1886-cı ildə Şuşada 30 min nəfərə yaxın əhali vardı.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada başlayan tətillər hərəkatı Şuşa müəssisələrinə də yayıldı. 1918-ci ilin sentyabrında Osmanlı qoşunları Şuşanı tutdu. 1920-ci ilin martında erməni daşnaklarının Qarabağda etdikləri milli qırğın zamanı şəhərin bir hissəsi tamamilə yandırıldı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi qüvvələri Əsgəran yaxınlığında daşnak dəstələrini damadağın edib Qarabağı onlardan təmizlədi.

Bakıda Sovet Hakimiyyətinin qələbəsi xəbərini eşidən Şuşa bolşevikləri aprelin 30-da hakimiyyətin Qəza İnqilab Komitəsinin əlinə keçdiyini elan etdi. Mayın 12-də XI Qızıl Ordu hissələri Şuşaya daxil oldu. Beləliklə, Şuşada Sovet Hakimiyyəti qurulsa da, iyunun 3-də gecə axtı müsavətlər türk generalı Nuru paşanın rəhbərliyi ilə qıyam qaldıraraq Şuşanı ələ keçirdilər. İyunun 15-də XI Qızıl Ordu hissələrinin təməyi ilə Şuşada Sovet hakimiyyəti bərpa olundu. Azərbaycan MİK-nin 17 iyul 1923-cü il dekretinə əsasən DQMV təşkil olunmuşda Şuşa yeni yaranan Muxtar Vilayətin tərkibinə daxil oldu. Sovet hakimiyyəti illərində də Şuşa Azərbaycanın inkişaf etmiş kurort şəhərlərindən birinə çevrilmişdir. Şuşa şəhərinin memarlıq-planlaşdırma quruluşunun yaranması 3 mərhələyə bölünür: birinci mərhələ 1753-54-cü illərdə başlanmış, Şuşanın qala divarları və qəsrlərinin tikilməsi, şəhərin şərq sahəsinin aşağı hissəsinin və Aşağı məhəllələrinin formalaşması ilə başa çatmışdır. İkinci mərhələ İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində (1759-1806) təsadüf edir. Bu dövrdə şəhərin şərq hissəsinin yuxarı sahəsi tikilmiş və Yuxarı məhəllələr formalaşmışdır. Üçüncü mərhələ şəhər ərazisinin daha dərə-təpəli olan qərb sahəsinin yuxarı hissəsinin tikilməsi və burada məhəllələrin salınması Qarabağ xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsindən (1805-ci il) sonrakı illərə aiddir. Aşağı və Yuxarı məhəllələrin tikintisinin qurtarması və qərb məhəllələrinin formalaşması ilə Şuşanın memarlıq-planlaşdırma quruluşunun inkişafının üçüncü - sonuncu mərhələsi başa çatmışdır.

Şuşanın zəngin tarixi-memarlıq irsindən şəhərsalma sənəti abidələri, küçə və meydan ansambları, yaşayış evləri diqqəti cəlb edir. Bu abidələrdən qala divarları, qaladaxili qəsrlər, Pənahəli xanın sarayı, Qara Böyükxanım bürcü, Şuşanın əsas darvazası olan "Gəncə qapısı", Xan qızı Natəvanın evi, Hacı Qulunun saray tipli malikanəsi, Əsəd bəyin evi, Mehmandarovların evi, Zöhrəbəyovların evi (Şəkil qalereyası), "Yuxarı məscid", yaxud "Gövhərəğa məscidi" adlanan Böyük Cümə məscidi (tarix-ölkəşünaslıq muzeyi), Aşağı Gövhərəğa məscidi, türbələr, bulaqlar hamısı XVIII-XIX əsrlər) Azərbaycan memarlığının gözəl nümunələri hesab olunur.

Son illərdə şəhərdə qış kinoteatri, doqquz mərtəbəli mehmanxana kompleksi (1970-ci illər), "Şuşa" sanatoriyasının yeni yeddinci korpusu, kitabxana evi (1983-cü il) tikilmiş, mədəniyyət və istirahət parkları salınmışdır. Şuşanı su ilə tam təchiz etmək üçün su kəmərləri (o cümlədən, mineral su kəmərləri) çəkilmiş, memar C. Qiyasinin başçılığı ilə ikimərtəbəli mineral su qalereyası tikilmişdir. 1982-ci ildə Şuşada, Cıdır düzündə, M. P. Vaqifin məqbərəsinin açılışı oldu. 1985-ci ildə Şuşada dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun abidəsi ucaldılmışdır. Şuşada Bülbülün, Vaqifin, M. Vəzirovun, M. Əzizbəyovun, X. B. Natəvanın, N. Nörimanovun, U. Hacıbəyovun, H. Hacıyevin və başqalarının büst-abidəsi qoyulmuşdur. 1977-ci ildə Şuşa şəhəri Azərbaycan memarlığı tarixi qoruğuna çevrilmişdir.

Son olaraq belə bir fikri vurğulamaq olar ki, Altay qəbiləsinə daxil olan Şoşu/sosu tayfa adından formalaşmış əmələ gəlmiş Şuşa

etnotoponiminin mənası "hündür nəm yer" deməkdir.

Şuşa şəhəri (ermənilər indi onun adını dəyişib *Tigranakert* etmişlər) 8 may 1992-ci il tarixdə ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir.

Şuşa qəzası

Şuşa qəzası çar hökumətinin Qafqazda 1840-cı il 10 aprel tarixində inzibati islahatına əsasən 1 yanvar 1841-ci il tarixdə Kaspi vilayətinin tərkibində yaradılmışdır. Qəzanın ərazisi Cavanşir, Göycay, Cavad, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzaları ilə həmsərhəd idi; inzibati mərkəzi Şuşa şəhəri idi. 1846-cı ildən Bakı, 1867-ci ildən isə Yelizavetpol quberniyasına daxil edilmişdi. Qəzanın inzibati ərazi bölgüsü 4911 kvadrat kilometr, əhalisi 140.740 nəfər (1897-ci il) olmuşdur. 1929-cu ildə **Şuşa qəzası** ləğv edilmişdir.

Şuşa kanalizasiyası

Şuşa şəhərinin bünövrəsi qoyularkən yerli və əcnəbi inşaatçı memarların təşəbbüsü ilə binalardan çıxan çirkab suların axıdılması üçün xüsusi lağımlar - **kanalizasiya** qurğuları tikilmişdi. Lağıma ya saxsı borular düzülür, ya da çay daşlarından yerindəcə boru formalı axınlar düzəldilirdi. Bütün Zaqafqaziya ərazisində ilk dəfə kanalizasiyanı tətbiqi Şamaxı şəhərindən sonra Şuşada olmuşdur.

Şuşanın gerbi

Bütün qəza şəhərləri kimi, Şuşanın da öz gerbi var idi. **Şuşanın gerbi** *21 may 1843-cü il tarixdə* təsdiq edilmişdir. Gerbdə Şuşa torpağı, onun təbiətinin sərvətləri, adamlarının əməyi, rəşadəti, qəhrəmanlığı əks olunur. Rusiya imperiyasının qanunlar məcləsində Şuşanın gerbi belə təsvir olunub: "Qalxanın yuxarı yarısında qızıl fonda Kaspi vilayətinin gerbinin bir hissəsi, aşağıda yaşıl fonda Asiya yəhər-cilovu qaçan at"... Qalxanın aşağı hissəsi göstərir ki, Şuşa qəzasında əla Qarabağlı sənətləri, Asiya yəhəri və cilovu düzəldilir.

Şuşa mağarası

Şuşadakı tarixi abidələr sırasında özünə layiqli yer alan Daş dövrünə aid **Şuşa mağarası** şəhərin yaxınlığında, Zarıslı (Daşaltı) çayının dərəsində dəniz səviyyəsindən 1400 metr yüksəklikdə yerləşir. Bu mağaranın uzunluğu 120 metr, eni 20 metrə qədərdir. Şuşa mağarasının ağzında orta əsrlərə aid olan daşdan qalın istehkamlar, qala divarlarının qalıqları vardır. Arxeoloji qazıntılar zamanı buradan Paleolitə aid iki oduş kobud çapacaq, Mezolitə aid mikrolit bıçaqlar əs. aşkar olunmuşdur. Oradək qarışıq torpaqdan isə miladdan öncə Y-IY minilliklərə aid Eneolit gil qab nümunələri, Tunc və Dəmir dövrlərinə və orta əsrlərə aid saxsı məmulatları qırıqları tapılmışdır.

Şuşa Mədəni-Maarif texnikumu

Şuşa Mədəni-Maarif məktəbi 1922-ci ildə Şuşa müəllimlər seminariyası kimi yaradılmış, 1931-ci ildən pedaqoji texnikum (məktəb) adlandırılmışdır. 1931-ci ildən Şuşa mədəni-maarif məktəbi adlanır.

1938-ci ildə məktəbə Məşədi Əzizbəyovun adı verilmişdir. Məktəb orta ixtisas təhsili müəssisəsi kimi Təhsil nazirliyi tərkibində fəaliyyət göstərir. Bu texnikum ibtidai sinif müəllimləri, kitabxana, məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası və metodikası, ingilis dili, mədəni-maarif işçiləri ixtisasları üzrə mütəxəssis yetişdirir. Otən 80 il ərzində məktəbi 11 min nəfərədək orta ixtisas təhsilli mütəxəssis bitirmişdir.

Şuşa şəhəri işğal olunduqdan sonra bu təhsil müəssisəsi əvvəl Bakı Maşınqayırma texnikumunun tədris binasında, sonralar isə Bakı şəhərinin Yasamal rayonu ərazisindəki 161 saylı orta məktəbin binasında yerləşdirilmişdir.

Şuşa sanatoriyası

Qarabağda tanınmış, məşhur **Şuşa sanatoriyası** Şuşa şəhərinin girişində, "Ərimgəldi"-nin sağ tərəfində, dağ döşündəki ağacların arasında yerləşir. Sanatoriya aşağıdan Şuşa istirahət evi ilə əhatələnmişdir. Hər il bu sanatoriya yüzlərlə adam dincələr, şəfa tapırdı; burada tez-tez müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, poeziya və musiqi gecələri, idman yarışları, viktorinalar və s. keçirilirdi.

Şuşa təilləri

XX əsrin əvvəllərində Şuşada (1903, 1905, 1907, 1912, 1917-ci illər) Şuşa fəhlələrinin və zəhmətkeşlərinin iqtisadi, siyasi təilləri baş verdi. Bu kütləvi toplantılar, mitinqlər, etiraz aksiyaları tarixdə **Şuşa təilləri** adı ilə özünə yer tutmuşdur. 1903-cü il Şuşa təili Bakı proletariyatının iyul ümumi təilinin təsiri ilə baş verdi və az vaxt içərisində bir çox müəssisələri, "realni" məktəbi бүürdü... 1905-ci il təilləri 9 yanvar hadisələri ilə əlaqədar ondan bir neçə həftə sonra fevralın 10-da Şuşa "realni" məktəbin tələbələri tərəfindən başlandı... 1907-ci il təilləri fevralda ipəkəyirmə və ipəkəsarıma müəssisələrin-də başlayaraq bir həftə davam etdi. 11 iyunda bütün Şuşa fəhlələri təil etdi (7 avqusta qədər)... 1912-ci il 13-21 sentyabrda Şuşa ipək emalı sənayesi fəhlələri təil etdilər... 1917-ci il mayın 1-də Şuşada fəhlələrin və zəhmətkeşlərin ilk azad 1 May nümayişi keçirildi. İyun ayında isə ipək fabriklərinin birində fəhlələrin təili baş verdi...

Şuşanın toyları

Şuşa toyları adətən, istirahət günləri keçirilirdi. Məclislər gündə iki dəfə (gündüzlər qadınlar, axşamlar isə kişilər üçün) qurulurdu. Qadınlar xalı, gəbə və döşəklərin üzərində bardaş qurub oturardılar; musiqiçilər isə kürsünün üstündə oturub çalardılar. Rəqs edən qız və ya gəlin rəfiqələrindən birini oynamağa dəvət edərdi. Kişi məclisində isə kişilər otaqda, yaxud çadırdə düzülmiş kürsülərdə əyləşərdilər. Məclisin lap yuxarı hissəsində qoyulan masa arxasında toyun padşahı əyləşərdi. XX əsrin əvvəllərindən 30-cu illərə qədər Şuşa toylarının padşahı əsasən, Xan qızı Natəvanın oğulluğu Seyid Həsən ağa olmuşdur. Toylarda padşahın fərraş da olurdu; əlində şallaq "qayda-qanun" yaradan fərraş oyuna dəvət olunan əgər imtina edərdisə, ona padşahın əmri ilə ya bir neçə şallaq vurur, ya da ondan məclisin daha maraqlı keçməsi üçün bir gülməli söhbət etməsini, əhvalat danışmasını tələb edərdi. Rəqs zamanı oynayanlar öz bacarıqlarını, məharətlərini göstərərdilər. Ümumiyyətlə, **Şuşa toyları** çox maraqlı keçərdi...

Şuşa rayonu

Gözəlliklər məskəni olan Şuşa rayonu inzibati rayon kimi 1930-cü ildə təşkil olunmuşdur. 1963-cü ildə ləğv edilərək ərazisi Stepanakert rayonuna (1978-ci ildən 1991-ci ilə qədər Əsgəran) verilmiş, 1965-ci ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Sahəsi 289 kvadrat kilometr, 30 kənd olan Şuşa rayonunun 22 min nəfər əhalisi var idi. Səthi dağlıq ərazilərdən ibarət Şuşa rayonunun ən yüksək zirvəsi 2725 metr olan Böyük Kilsə dağıdır. Ərazisi qışı quraq keçən mülayim-isti, qışı quraq keçən soyuq iqlim tiplərinə aiddir. Orta temperatur yanvarda - 4-1°S, iyulda 16-19°S-dir. İllik yağıntı 700-800 mm -dir. Torpaqları qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə, çimli dağ-çəmənindir. Rayon ərazisinin təxminən 1/5-i fisdıq və s. meşələrdən ibarətdir. Heyvanları: ayı, canavar, tülkü, boz dovşan, cüyür və s. quşlardan kəklik, turac, göyərçin və s. var.

Rayonda əhalinin orta sıxlığı hər kvadrat kilometrə 64 nəfər təşkil edir; ən iri yaşayış məntəqələri Şuşa şəhəri, Malibeyli və Daşaltı kəndləri idi. Əhali əsasən heyvandarlıq ilə məşğul olurdu. Rayonda 5,5 min qaramal, 15,5 min davar var. Ərazidə kurort təsərrüfatı geniş inkişaf etmişdir. Rayonda Şərq musiqi alətləri fabriki, istehsalat kombinatı, çörəkbişirmə müəssisəsi, Qarabağ ipək kombinatının sexi, elektrik şəbəkəsi, kənd təsərrüfatı texnikası təmiri müəssisəsi, müxtəlif tarixi-memarlıq abidələri, tarixi memarlıq abidəsi olan Alban kilsəsi muzeylər, 5 min şagirdi əhatə edən 23 ümumtəhsil məktəbi, orta texniki peşə məktəbi, mədəni-maarif texnikumu, kənd təsərrüfatı texnikumu, 6 mədəniyyət evi, 15 klub, 24 kitabxana, 20 kinoqurğu, 3 xəstəxana müəssisəsi, 11 feldşer-mama məntəqəsi, sanitariya-epidemioloji stansiya, sanatoriya, istirahət evləri, turbaza, 243 tarixi memarlıq abidələrimiz və s. vardı.

Rayon çox qədim tarixə malikdir. Şuşa rayonunun tarixi haqqında müxtəlif fikirlər var. Elmi mənbələrdə Şuşanın əsasının XVIII əsrin ortalarında Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulduğunu göstərilə də, əslində əlimizdə olan bəzi məlumatlara görə, onun daha qədim yaşayış məntəqəsi olduğu şübhəsizdir... XVIII əsrin 50-ci illərindən Şuşa şəhəri Pənahəli xanın şəərəfinə Pənahabad adlanmışdır. XVIII əsrin 80-ci illərində əhalisi sürətlə artan şəhərin ətrafına qala divarları çəkildiyi üçün xalq arasında ona Qala da deyirdilər. Bir çox müəlliflərə görə, Şuşa adı yaxınlıqda yerləşən Şuşikəndin adı ilə bağlıdır. II əsr müəllifi Tətsit Şimali Qafqazda - dondarlarda **Şoşu** adlı şəhərin olduğunu qeyd etmişdir. Belə bir ehtimal var ki, dondarlar hunlarla birgə Azərbaycana gəlib məskən salanda yaratdıqları yaşayış məntəqələrinə **Şoşu** adını verirdilər.

1727-ci il sənədlərində Qarabağ düzündə Şuşa, Zəngəzurun

Çulundur (indiki Ermənistan ərazisində olan Mehri rayonu) mahalında Şoşu, Dağlıq Qarabağda Şuşalıqışlaq; XIX əsrdə Şimali Qafqazda Şuşa, Şuşanova, Şuşanay kəndlərinin adı çəkilir. Şuşa şəhərinin adı bir çox mənbələrdə **Şişə** formasında qeyd olunur. bəzi tədqiqatçılara görə, Şuşa toponimi Şuş/Şüş/Şiş komponenti ilə bağlı olub mənası "şiş", "yüksək", "uc", "hündür" deməkdir.

Qarabağın tacı olan Şuşa rayonu 8 may 1992-ci il tarixdə mənfur erməni qonşularımız tərəfindən işğal edilmişdir.

Şuşanın xatirə-memorial toponimləri

Bu tip toponimlər tarixi şəxsiyyətlərin, dövlət xadimlərinin və s. adlarını əbədiləşdirmək məqsədi daşıyır. Onlara misal olaraq Şuşadakı Vəqif məqbərəsini, Yusif Vəzir küçəsini, Mehmandarovların malikanəsini, Natəvan bağını, Pənahəli xanın qəsrini, Sadıqcan küçəsini, "Bazarbaşı"nı, Yaşıl apteki, "Meydan"ı, "Gıdır düzü"nü, "Şeytanbazar"ı və s. göstərmək olar...

Şuşa muzeyləri

Şuşa şəhəri özü başdan-başa bir "muzeydir". Muzeylər şəhəri olan Şuşada bir çox muzey var idi ki, onlara da misal olaraq Tarix muzeyini, Xalça muzeyini. Daş sənətkarlığı muzeyini, Dərman bitkiləri muzeyini, Uzeyir Hacıbəyovun ev muzeyini, Bülbülün ev muzeyini, Xursudbanu Natəvanın və Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeylərini, Muzey tipli Rəsm qalereyasını və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Tapança Usubun yurdu

Şuşa şəhərinin Cölqala aşağı məhəlləsində kor və ya **tapança Usub** deyilən kişinin nəslinin yaşadığı yer. Kor Usubun belə bir xüsusiyyəti vardı: hansı növ silaha əl vurardisa, bu silahın hansı dövlətə məxsus olduğunu dəqiq müəyyən edərdi. Elə bu məziyyətinə görə ona el arasında **tapança Usub** deyirdilər. Onun nəslinin yaşadığı əraziyə isə tapança Usubun yurdu deyilirdi.

TOPXANA

Şuşa şəhəri yaxınlığında, tarixi əhəmiyyətli və təbii iqlimi olan meşə, ərazi. Qarabağ xanı Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Şuşanın daxilində və xaricində xeyli quruculuq işləri aparılmış, müdafiə məqsədilə bir çox mühüm tədbirlər görülmüşdür. Bir çox tarixi mənbə məlumatlarına görə, onun qaladan kənarında saldırdığı Topxanada 50-yə qədər böyük və kiçik **top** saxlanılırdı. 1795-ci ildə Ağaməhəmməd şah Qacarın Şuşaya hücumu zamanı buradakı toplar düşməyə ağır zərbələr vurmuşdu. Bu güclü cəbbəxana Şuşanın yaxınlığındakı meşəlikdə yerləşirdi. Sonralar həmin meşə xalq arasında **Topxana** adı ilə tanındı. Bu meşə Şuşa memarlığı tarixi qorğunun (1977-ci il) əsas obyektlərindən biridir.

Tofiq bulağı

Tofiq bulağı Şuşa rayonunda, Malibeyli kəndində qeydə alınmışdır. Bulağın belə adlanması onun qurucusu olan Malibeyli kənd sakini Tofiq Zeynalovun adı ilə əlaqədardır.

Turabxan kəndi

Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, dağətəyi ərazidə, rayon mərkəzindən 17 kilometr qərbdə yerləşən kənd. Yerli məlumatlara görə, **Turabxan kəndi** vaxtilə **Turabxan** adlı bir şəxsə məxsus olduğu üçün toponim belə ad almışdır. **Turabxan** toponiminin **Turab** antroponimi və **xan** titül bildirən sözlərin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlməsini izah edənlər də vardır.

Turşsu qəsəbəsi

Turşsu qəsəbəsi Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, rayon mərkəzindən 16 kilometr cənub-qərbdə, Zarıslı çayı dərəsində yerləşir. Bu yaşayış məntəqəsi 1972-ci ilə qədər Lisoqorsk sovxozu yanında qəsəbə adlanırdı. **Lisoqorsk** (Keçəldağ toponiminin rus dilindəki tərcüməsi) kəndin, çarizmin milli uçqarlara köçürmə siyasəti nəticəsində XX əsrin ilk illərində rus kəndliləri salmışlar. Qəsəbənin ərazisi keçmişdə Nəcəfzadə ağa adlı bir şəxsin yaylaq yeri olmuşdur. Yaşayış məntəqəsinə **Turşsu** adı burada mövcud olan mineral su bulaqlarına görə verilmişdir. **Turşsu** tərkibində "su" hidronimik vahidi olan toponimlərdəndir. Belə toponimlərə *Istisu* (Kəlbəcər rayonu), *Sutökülən* (Şuşa rayonu, Malıbəyli kəndi), *Saraysu* (Xocalı rayonu), *Suarası* (Şuşa rayonu) və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Turşsu mineral bulaqları

Turşsu mineral bulağı Şuşa rayonunda, Şuşa şəhərindən 17 kilometr cənub-qərbdə, Zarıslı çayının dərəsində, 1700 metr hündürlükdə çıxır. Suyu mikroelementlərlə zəngin olan bu mineral su Yura və Tabaşir yaşlı süxurlarla bağlıdır. Suyun minerallaşma dərəcəsi 2,4 q/l, temperaturu 9-10°S-dir. Suyu həm içilir, həm vanna edilir, mədə-bağırsaq, öd kisəsi və s. xəstəliklərə tutulanlar burada müalicə olunurdular. **Turşsu** mineral bulağı boru kəməri vasitəsi ilə Şuşa şəhərinə nəql olunurdu. **Turşsudan** müalicə məqsədi ilə geniş istifadə edilirdi. **Turşsu** mineral bulağının suyunun tami turşməzə olduğu üçün bulağın suyu belə adlanmışdır.

Turşsu istirahət guşələri

Turşsu müalicə - istirahət guşəsi Şuşa rayonu ərazisində, Şuşa şəhərindən 30 kilometr məsafədə, Qarabağ silsiləsində, Şuşa-Laçın avtomobil yolunun üstündə yerləşir. Buraya yaz-yay-payız aylarında nəinki tək-cə Şuşadan, həm də respublikamızın digər guşələrindən də gəlib alaçıq quraraq həftələrlə, aylarla müalicə olunurdular. Daşaltı çayının lap yanında yer altından çıxan suda xəstə adamlar vanna qəbul edərdilər. Ümumiyyətlə, **Turşsu** istirahət guşəsindəki məclislər çalçağırlı, öyləncəli və şən keçərdi.

Tükəzban piri

Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndində qeydə alınmış orografik obyekt. **Tükəzban piri** inancla bağlı **pir** sözünün **Tükəzban** antroponimi ilə birləşməsindən formalaşan toponimlərdəndir.

Üçmıx dağı, Üçmüx təpəsi

Şuşa şəhərində, "Cıdır düzü"nün qərb tərəfində qeydə alınan orografik obyekt. **Üçmıx dağı**, **təpəsi** bir-birinin arxasında yerləşən pilləkənə oxşar üç hündürlükdən, hündür təpələrdən ibarətdir. Təpələr bəzədən mıxa, mismara bənzəyir. Elə məhz ona görə də bu oronimlərə "**Üçmıx**" adı verilmişdir. **Üçmıxın** cənub tərəfində təbii kaha, onun qarşısında kiçik, düz bir sahə var. Ona görə də bu kaha "Ağziyastı kaha" deyilir. Kahaya gedən nazik çığırın sağ tərəfi **Üçmıx dağı**, sol tərəfi isə uçurumdur. "Cıdır düzü"ndən baxanda qarşıdakı sıldırım qayanın düz ortasında kiçik bir ev görünür. Deyilənə görə, həmin evi İbrahim xan tikdirib...

Yuxarı Quşçular kəndi

Yuxarı Quşçular kəndi Şuşa rayonunda, rayon mərkəzindən 15 kilometr şimal-şərqdə, Qarabağ silsiləsində, dağətəyi ərazidə, Quşçular çayı sahilində yerləşir. Kəndin 600 nəfərə yaxın əhalisi vardı. Əhali heyvandarlıq, əkinçilik və tərəvəzçiliklə məşğul olurdu. Bir çox tədqiqatçılar quşçuları hunlarla, kuşanlarla, bəziləri isə qara hunlarla əlaqələndirirlər. **Quşçu** etnonimi ilə bağlı toponimlərin hələ erkən orta əsrlərdə meydana çıxması güman olunur. VII əsrə aid mənbədə, sarmat tayfaları arasında quşlaların (xuşilərin, quşilər qədim pəhləvi qəbilələrindən birinin adıdır) də adı çəkilir. **Quş/kuç** - tayfa adından formalaşmış etnotoponimdir. **Quşçular** türkdilli etnik birlik olub Azərbaycan, qırğız, özbək, başqırd və digər xalqların etnogenezində yaxından iştirak etmişdir. XIX əsrdə Qafqazda türk mənşəli **quş** komponenti ilə bağlı qırxa qədər toponim qeydə alınmışdır. Azərbaycanda indi də quş komponenti ilə bağlı çox sayda toponimlər var: Quşarmud, Quşqala, Quşqaya, Quşqara, Quşqona, Quşəncə, Quşyuvası, Quşlar, Quştəpə, Quşdaş, Quşxana, Quşçu, Quşçu-Ayırım, Quşçu-Körpüsü, Quşçu-Goran, Quşçubaba və s. Goranboy rayonunda da Quşçular adlı kənd var. Ümumiyyətlə, Qazax, Daşkəsən, Dəvəçi, Goranboy, Laçın, Şuşa rayonlarında Quşçu etnonimi ilə bağlı çoxlu coğrafi adlar var...

Yerli məlumatlara görə, **Yuxarı Quşçular** yaşayış məntəqəsini XVIII əsrin ortalarında baş vermiş siyasi hadisələrlə əlaqədar Qazax mahalından köçüb gələn **quşçu** tayfasına mənsub olan ailələr saldıqına görə kənd də bu adla adlandırılmışdır. Oykönimin tərkibindəki "Yuxarı" sözü fərqləndirici əlamət olub kəndi digər eyniadlı yaşayış məntəqəsindən fərqləndirmək üçün toponimə əlavə olunmuşdur. "Quşçular"a aid sənədlərin birində qeyd olunmuşdur ki, Nadirin şah seçilməsinə razı olmaq istəməyən Ziyadoğlu, Otuziki, Kəbirli, Cavanşir tayfalarının başçıları Xorasana sürgünə yollananda Qazax və Borçalı mahalı Kartlı hakiminə bəxş edilir. O zaman Kartlı hakimiyyətinə boyun əyməyən Quşçu elinin bir qolu siyasi hadisələrlə əlaqədar Qarabağa gəlmiş, Malıbəyli kəndi yaxınlığında - indiki Aşağı Quşçular və Yuxarı Quşçular obalarını, kəndlərini özlərinə yurd seçmişlər. Bu ərazilərdə vaxtilə Gəncəli və Qovusarallı adlı yaşayış məntəqələri də olub.

Quşçu etnoniminə Azərbaycandan başqa digər türkdilli xalqların yaşayış bir çox ərazilərdə də rast gəlmək olar. Bəzi mütəxəssislər quşçu sözünün mənasını "ev quşu bəsləyən", "ov quşları mütəxəssisi" kimi də yozurlar.

Yuxarı Quşçular kəndi 11 fevral 1992-ci il tarixdə erməni quldurları tərəfindən zəbt olunmuşdur.

Yuxarı məhəllə

Şuşa şəhərinin ayrı-ayrı məhəllələrinin tikilməsi təxminən məhəlləyə bölünür: birinci məhəllə XVIII əsrin 50-ci illərində şəhərin aşağı hissəsində məhəllələrin formalaşması, qala divarları və qəsrlərin tikilməsi; ikinci məhəllə XVIII əsrin 60-cı illərindən başlayaraq XIX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə şəhərin yuxarı hissəsi tikilərək oraya "Yuxarı məhəllə" adı verilmişdir. 1768-ci ildə Gövhər ağanın bərpa edib yeniləşdirdiyi Böyük Cümə məscidinin tikintisi də bu dövrə düşür; üçüncü məhəllə şəhər ərazisinin dərə-təpəli olan sahəsinin tikilməsi və burada salınan yeni məhəllələr dövrünü əhatə edir ki, bu da 1805-ci ildən sonrakı dövrə aiddir.

Şuşanın Yuxarı məhəllə deyilən ərazisində ona yaraşır verən onlarla qiymətli tarixi memarlıq abidələri var idi...

Zal yeri

Malıbəyli kəndinin şimal-qərbində qeydə alınmış orografik obyekt adı **Zal yeri** adlanır. Həmin ərazidə geniş sahə, ərazi, yer olduğu üçün toponim belə ad almışdır.

Zamanəpəysi kəndi

Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, rayon mərkəzindən təxminən 8 kilometr şimal-qərbdə yerləşir. Əhalisi əsasən heyvandarlıq və taxılçılıqla məşğul olurdu. Bəzi mənbələrdə kəndin əsl adı **Amanpəyə** şəklində qeyd olunub. **Zamanpəyə** oykoni **Zaman** şəxs adından və **pəyə** (tövlə) komponentlərindən ibarətdir. Bu yaşayış məntəqəsinin əsasını Xəlfəli tayfasına mənsub olan ailələr qoymuşlar.

Pəyə - relyefdən asılı olaraq qazma, yarımqazma və yerüstü mal-qara saxlanılan təsərrüfat tikilisidir. Zamanpəyə toponimi "Zamanın pəyəsi, tövləsi" mənasındadır. Bu toponim heyvandarlıqla bağlı formalaşmış toponimlərdəndir.

Zarışlı kəndi

Zarışlı kəndi Şuşa rayonunda, Qarabağ silsiləsində, Sarıbaba dağının ətəyində, Qarqar çayının qolu olan Zarışlı çayının sahilində, rayon mərkəzindən 6 kilometr cənubda yerləşir. **Zarışlı kəndi** XIX əsrdə məşhur Azərbaycan şairəsi, xan qızı Xurşud Banu Natəvana məxsus kəndlərdən biri olmuşdur. Bu yaşayış məntəqəsinin yaxınlığında Zarışlı (Zaris) qalasının xarabalığı da vardır. Tarixi mənbələrdə XIII əsrdən adı çəkilən Zarışlı toponiminin mənası tam dəqiqliklə izah edilməmişdir. **Zarışlı** oykoni "Zarışlıdan olanlar, zarışlılar" formasında mənalandırılır. Kəndin yaxınlığından Zarışlı çayı axır. Kənd əhalisi əsasən heyvandarlıq və taxılçılıqla məşğul olurdu.

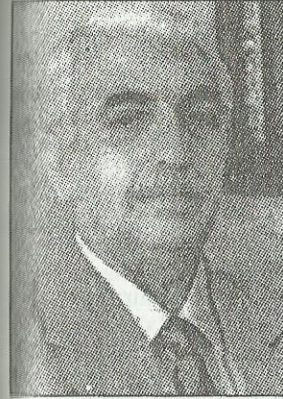
Zarışlı çayı

Şuşa və qismən də Xocalı rayonları ərazisində axan çay. 2080 metr hündürlükdən, Qarabağ silsiləsindən başlayan Zarışlı çayının uzunluğu 25 kilometr, hövzəsinin sahəsi isə 120 kvadrat kilometrdir. Çayın Şuşa şəhərinin kənarından axarı Daşaltı çayı adlanır. Əsasən yeraltı sularla qidalanan Zarışlı çayı Xankəndi şəhərinin 1,5 kilometrliyində, Ağa körpüsü yaxınlığında Xəlfəli çayı ilə birləşərək Qarqar çayını əmələ gətirir.

Zarışlı hidronimi Zarışlı kəndinin adı ilə əlaqədar belə adlanmışdır.

III FƏSİL

ŞUŞA RAYONUNUN SON 200 İLDƏKİ BƏZİ GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ:

Xələfov Rafiq Rəsul oğlu (1939-1998) - dəyərli ziyalı, tanınmış ictimai-siyasi xadim, görkəmli inşaatçı-mühəndis, "Xalq üçün Mallar" Dövlət Konserininin sabiq sədri, Avtomobil Yollarının Tikintisi və İstismarı naziri, Respublikanın Əməkdar Mühəndisi;

Abdulla bəy Asi (1840-1874) - istedadlı şair; "Məclisi-Fəramuşan"ın üzvü;

Abdulla Cənab oğlu Zakir (1777-1838) - dövrünün məşhur şairi;

Abdullayev Nəriman (1896-1966) - igid, qorxmaz, vətənpərvər mübariz;

Ağa İbrahim Məşədi Əbdül oğlu Musayev "Tahir" - şair;

Ağabəyim Ağa (1781-1831) - Azərbaycan şairi, İbrahimxəlil xanın qızı, gözəl poetik təbi vardı;

Ağayev Əhməd bəy Mirzəhəsən oğlu ("Ağaoğlu") - (1869-1939) - Azərbaycanın Avropa təhsili görmüş burjuva ideoloqlarından biri;

Ağazadə Fərhad (1880-1931) - pedaqoq, dilçi, tanınmış jurnalist;

Ağamirov Mithət (1921) - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, məşhur filosof;

Ağamirov Mirsüca Mirismayıl oğlu (1899-1977) - Azərbaycanın mədəni həyatında böyük rol oynayıb, kinostudiyanın müdiri olub;

Ağah - şair, "Məclisi-üns"ün üzvü; bu ədəbi-məclis onun evində təşkil olunmuşdur;

Allahverdiyev Cəlal Eyvaz oğlu - tanınmış riyaziyyatçı, akademik, 1970-ci ildən Azərbaycan EA Kibernetika İnstitutunun direktoru;

Axundzadə Mirzəli, "Aşıq" (1846-1903) - şair, xarrat, musiqişünas;

Axundov Süleyman Rzaqulubəy oğlu (Süleyman Sani) - (1875-1939) - yazıçı, pedaqoq;

Aşıq Pəri - Azərbaycan şairi;

Behbudov Vaqif - Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar incəsənət xadimi;

Behbudov Əkbər Qasım oğlu - meliorasiya sahəsində tanınmış alim,

texnika elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi;
Behbudov Ənvər - tanınmış rejissor, Azərbaycanın xalq artisti;
Bədəlbəyli Şəmsi Bədəl bəy oğlu - görkəmli rejissor, Azərbaycanın xalq artisti;
Bədəlbəyov Bədəl bəy Bəşir oğlu - Azərbaycanın tanınmış maarif xadimi;
Vaqif Molla Pənah (1717-1797) - Azərbaycan şairi, Qarabağ xanlığının vəziri;
Vəzirov Aslan Fərhad oğlu (1910) - Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (29.06.1945), müharibədən sonra müxtəlif vəzifələrdə işləyib;
Vəzirov Əbdürrəhim bəy (1860-1922) - tanınmış ziyalı, hazırcavab insan;
Vəzirov Mirzə Həsən Mirzə Cəfər oğlu (1790-1840) - əsasən lirik səpgidə yazmış Azərbaycan şairi;
Vəzirov Mirhəsən Seyidkəzim oğlu (1889-1918) - fəal mübariz, 26 Bakı kommunarları sırasında güllələnmişdir;
Vəzirov Nəcəf bəy Fətəli bəy oğlu (1854-1926) - tanınmış Azərbaycan ziyalı, teatr xadimi, publisist, dramaturq;
Vəzirov Həşim bəy Mir İman oğlu (1868-1916) - yazıçı, jurnalist;
Vəzirov Camal (1861-1929) - mərd mübariz, fəal dövlət qurucusu;
Vəzirov Cəmil İsmayıl oğlu (1888-1945) - müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışıb;
Vəzirova Sara Nəcəf bəy qızı (1889-1961) - maarif xadimi, Nəcəf bəy Vəzirovun qızı;
Vəliyev Məhəmmədəli bəy Məşədi Əsədulla bəy oğlu (1821-1892) - şair, milli mətbuatımızın ilk müxbirlərindən biri;
Vəlixanlı İsfəndiyar - psixologiya elmləri doktoru, professor;
Qarabağlı Yusif Məmmədcan oğlu (? -1645) - dövrünün məşhur ziyalısi;
Qarayev Məmməd - Azərbaycan maarifçisi, publisist, Şuşanın Malibəyli kəndində ilk rus-tatar qız məktəbi açmışdır;
Qaraşarov Aslan Məmməd oğlu - Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanı;
Qaryağdı Cəlal Məhərrəm oğlu - Azərbaycanın xalq rəssamı, heykəltəraş;
Quliyev Qurban - Şuşanın sabiq polis rəisi;
Quliyev Cahid - tanınmış alim, professor;
Quliyev Cəmil - tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı (1974);
Quliyev Yaqub Allahqulu oğlu (1900-1942) - Sovet hərbi xadimi, general-mayor;
Əzimov Cümşüüd (1905-1966) - tanınmış jurnalist, tərcüməçi-redaktor;
Əlizadə Əbdül - tanınmış psixodoloq - alim, professor;
Əlizadə Məryəm - görkəmli teatrşünas, sənətşünaslıq elmləri doktoru;
Əlizadə Həsən İxfu - dövrünün görkəmli ziyalısi, "Şuşa tarixi" əsərinin müəllifi;
Əliyev Vidadi Yusif oğlu (1939) - fizika-riyaziyyat elmləri doktoru,

professor, Beynəlxalq Ekolenergetika Akademiyasının akademiki;
Əliyev Yusif Əli oğlu - görkəmli ziyalı, Azərbaycanın Əməkdar müəllimi, Xankəndi şəhərində azərbaycanlılar üçün ilk orta ümumtəhsil məktəbinin yaradıcısı;
Əliyev Şahin (1922-2001) - 55 il fasiləsiz pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş tanınmış müəllim "Qabaqcıl Maarif Xadimi";
Əlişov Nadir - riyaziyyatçı alim, tanınmış kibernetik;
Əsədov Səttar Məcid oğlu (1910-1974) - zooloq - parazitoloq, biologiya elmləri doktoru, professor;
Əhməd bəy Cəfərqulubəy oğlu Cavanşir (1828-1903) - Qarabağ xanları nəslindən Azərbaycan tarixçisi;
Əhmədov Əhəd - filologiya elmləri namizədi, dosent;
Əhmədov Lətif - filologiya elmləri doktoru, professor;
Əhmədov Hüseyn Məmməd oğlu (1915-1955) - məşhur Azərbaycan heykəltəraşı;
Zakir Qasım bəy Əlibəy oğlu Cavanşir (1784-1857) - məşhur Azərbaycan şairi;
Zeynalova Səidə Qaraş qızı - tibb elmləri namizədi, dosent, tanınmış ziyalı;
İbrahimxəlil xan (1726-1806) - Qarabağın xanı olub (1760-1806-cı illər), ilk Qarabağ xanı Pənahəli xanın oğludur;
İmanov Lətif - görkəmli fizik, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi;
İsmayilbəyov Abbas bəy Ağalar bəy oğlu (1883-1940) - görkəmli maarif fədaisi;
İsmayilov Əhməd - avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri sahəsində tanınmış alim;
Yusifova Validə Cavad qızı (1916) - istilik texnikası sahəsində tanınmış alim, texnika elmləri doktoru;
Yüzbaşov - şair, "Məclisi üns"ün üzvü;
Kazımov Elşən Lətif oğlu - Azərbaycan Respublikası İşlər Nazirliyində Daxili Qoşunların komandiri, polis polkovniki;
Katib - şair, "Məclisi-fərəmuşan"ın üzvü;
Kərimov Lətif - xalq rəssamı, məşhur xalçaçı alim;
Kərbəlayi Lətif Hüseyn oğlu (1876-1944) - Azərbaycanın məşhur qarmonçalanı;
Kərbəlayi Səfixan (1788-1910) - məşhur Azərbaycan memarı; xalq ustası;
Köçərli Firudin bəy Əhməd bəy oğlu (1863-1920) - ədəbiyyatşünas, publisist, pedaqoq;
Mahmudbəyov Şamil Həbibbəy oğlu - tanınmış mədəniyyət xadimi;
Mehdiqulu xan (? -1845) - Qarabağ xanı (1806-1822), İbrahimxəlil xanın oğlu;
Mehdiqulu xan Usmiyev, "Vəfa" (1855-1900) - şair, bibliograf;
Mehmandarov Kərim bəy Mustafabəy oğlu - məşhur terapevt, cərrah; xarı bülbül gülündən əldə olunan dərmanla neçə-neçə xəstəni ölüm yatağından xilas edib;
Məlikaslanov Xudadət Ağə oğlu - texnika elmləri sahəsində ilk azərbaycanlı professor, dəmiryol nəqliyyatı mühəndisi;

Məmmədov Qambov - tanınmış hüquqşünas, respublika prokuroru;
Məmmədov İsa - filologiya elmləri doktoru, professor;
Məmmədov Kamran Dadaş oğlu (1922) - filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, tanınmış ədəbiyyatşünas, yazıçı, Qabaqcıl məarif xadimi;
Məmmədov Mehdi Əsədulla oğlu - sənətsünaslıq doktoru, aktyor, rejissor, pedaqoq;
Məmmədov Mirzə Muxtar - tanınmış teatr xadimi, aktyor
Məmmədov Xəlil - Sovet İttifaqı qəhrəmanı, Milis-general mayoru;
Məmmədov Cavanşir Musa oğlu - tanınmış kinorejissor; Əməkdar incəsənət xadimi;
Məmmədova Əzizə Əbdülbəy qızı (1892-1961) - aktrisa, Azərbaycanın Əməkdar artisti (1936);
Məmməd bəy Aşıq - dövrünün görkəmli şairi;
Məhərrəmovna Svetlana Şamil qızı - filologiya elmləri namizədi, dosent;
Məşədi Əyyub, "Baki" (1866-1909) - şair;
Məhəmməd bəy Cavanşir - "Batmanqılınc" ləqəbi ilə tanınmış igid, Mehralı bəyin oğlu;
Mirzə Sadiq Lətifov (18..-1901) - şair, məarifpərvər;
Mirzə Xosrov, "Şaiq" (1889-1960) - Azərbaycan məarifçisi, pedaqoq;
Mirzə Camal Cavanşir (1773-1853) - Azərbaycan tarixçisi, Qarabağ xanlığında baş mirzə və vəzir olmuşdur;
Mirzə Hüseyn Məhəmməd oğlu, "Salari" - şair, Yusifililər nəslindən Hacı Yusifin oğlu, Qafqazda nəci b ziyalılardan sayılırdı;
Mirzəyeva Zinyət - Şuşa şəhər xəstəxanasının baş həkimi;
Mütəllibova Fərəngiz - aktrisa, Azərbaycanın xalq artisti;
Natəvan Xurşidbanu (1832-1897) - şair, xeyriyyəçi, "Məclisi-Üns"ün üzvü;
Nərimanov İdeal - tanınmış alim;
Nərimanov Nəriman - görkəmli alim;
Novruzov Ramiz - filologiya elmləri doktoru;
Pənəhəli xan Cavanşir (? -1760) - Qarabağ xanlığının banisi;
Rzayev Şükür Həbib oğlu (1929) - tanınmış hüquqşünas, 1990-92-ci illərdə Qarabağda rayonlararası prokuror işləyib;
Rzayev Məşədi Abbas (1878-1954) - mərd mübariz, fəal dövlət qurucusu;
Sadiqov Adil Abutalıb oğlu (1903-1983) - görkəmli terapevt, professor, səhiyyə əlaçısı, Əməkdar elm xadimi;
Sadiqova Məhluqə Ələsgər qızı - aktrisa, Azərbaycanın xalq artisti;
"Seyid Nigari", *Şeyx Hacı Mirhəməzə* (1797-1886) - məşhur Azərbaycan şairi;
Səlimov Səlim - Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanı, sonralar bir çox orqanlarda məsul vəzifələrdə işləyib;
Səfərov Lətif Bəşir oğlu (1920-1963) - kinorejissor, Əməkdar incəsənət xadimi;
Süleymanova Fatma Həməzə qızı (1912-1978) - motor yanacağı və yağları sahəsində alim, texnika elmləri doktoru, Dövlət mükafatı laureatı;
Tağıyeva Sayatı Abdulla qızı (1920) - tanınmış terapevt, tibb elmləri doktoru, professor, Səhiyyə əlaçısı;
Teymur Elçin, *Süleyman oğlu Əliyev* - şair;
Topçubaşov Mustafa - görkəmli həkim;
Fatma Məşədi Abbas qızı (1892-1987) - sənəti sözlə, el bayatları ilə

dolu məşhur bayatı ustası;
Fatma xanim Kəminə (1841-1898) - Azərbaycan şairəsi, X. B. Natəvanın rəfiqəsi;
Fədai - şair, "Məclisi-Fəramuşan" ədəbi məclisinin fəal üzvü;
"Fəna", *Mirzə Rəhim Mirzə Məhəmmədbəy oğlu* (1841-1929) - şair, "Məclisi-Üns"ün üzvü;
Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy Əsəd oğlu (1870-1933) - Azərbaycan yazıçısı, dramaturqu, ictimai xadimi, Azərbaycanın Əməkdar İncəsənət xadimi (1928);
Hacıbəyov Zülfüqar bəy Məmmədbəy oğlu (1885-1906) - gənc müəllim;
Hacıyev Aydın - tanınmış alim;
Hacıyev Əmir - qrafik rəssam, Əməkdar incəsənət xadimi;
Hacıyev Raiz - tanınmış filoloq alim;
Hacıyev Rasim - tibb elmləri doktoru, professor;
Hacıyev Seymur (1899-1923) - Xankəndinin, Şuşanın fəal, qorxmaz mübariz oğlu;
Hacıyev Xanlar - tanınmış cərrah, tibb elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, tibb xidməti general-mayoru;
Hacıyeva Hafizə "Qara Hafizə" (1884-1989) - qəlbi "el boğçası" ilə dolu bayatı ustası;
Həsən bəy Rzaqulu bəy oğlu, *Həsən Qara Hadi Qarabaği* (1826-1900) - şair;
Həsənəli xan Qaradaği - şair, tarixçi, "Məclisi-Fəramuşan"ın üzvü;
Həsənov Gəray - tanınmış hüquqşünas, polis polkovniki;
Hüseynov Rafiq - tanınmış diktör, Azərbaycanın xalq artisti;
Hüseynov Cəlal Əbdülrəhim oğlu (1894-1922) - "Mirzə Cəlal" və "Qırmızı Molla" ləqəbləri ilə fəaliyyət göstərmiş xalqımızın mərd, sədaqətli oğlu;
Cəmənəminli Yusif Vəzir (1887-1943) - görkəmli Azərbaycan yazıçısı, tədqiqatçısı;
Cahangirov Şahin - tanınmış hüquqşünas, polis polkovniki;
Cəfərqulu xan, "Nəva" (1783-1864) - Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın nəvəsi, general-mayor, "Nəva" təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır;
Cəfərov Saleh Kərim oğlu (1910) - Respublikanın Əməkdar müəllimi, tanınmış ziyalı;
Cəfərsoylu İlhami - filologiya elmləri namizədi, tədqiqatçı alim;
Şamilov Elcan - məşhur tişə ustası, Əməkdar incəsənət xadimi;
Şəkinskaya Barat Həbib qızı (1914-2001) - Azərbaycan aktrisası, Azərbaycanın xalq artisti (1949);
Şirinov Naib - görkəmli coğrafiyaşünas, geomorfoloq, professor;
Şuşinski Firudin - tanınmış musiqi tədqiqatçısı;

Qeyd: *Əlbəttə, bu siyahı son 200 ildə yaşamış bütün görkəmli şuşalı şəxsiyyətləri əhatə etmir. Sadəcə, haqqında oxuyub bildiyim, eşitdiyim adamların adlarını toplaya bilmisəm.*

Müəllif

**ERMƏNİ TƏCƏVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ HƏLAK
OLAN VƏ İTKİN DÜŞƏN ŞUŞALILARIN SIYAHISI:**

1. Abbasova Kəmalə Gəray qızı (1956-5 yanvar 1992)
2. Abbasov Süleyman İsmayıl oğlu (1956-26 dekabr 1991)
3. Abbasov Pərviz Şəmsəddin oğlu (1970-28.01.1992)
4. Abbasov Eyvaz Kamran oğlu (1983- 2 oktyabr 1990)
5. Abbasov Elxan Kamran oğlu (1970 - 8 may, 1992)
6. Abbasova Sədaqət Kamran qızı (... - 28 yanvar 1992)
7. Abbasova Səadət Şahin qızı (1985- 28 yanvar 1992)
8. Abbasov Şahin Əli oğlu - 52 yaşında (dekabr, 1950-28 yanvar 1992)
9. Abbasov Həbil Umudvar oğlu - (10 noyabr 1968-22 yanvar 1992)
10. Abbasov Coşqun Süleyman oğlu - (8 iyun 1990-26 dekabr 1991)
11. Abutalıbov Eyvaz Camal oğlu - (4 dekabr 1959-26 yanvar 1992)
12. Adıgözəlov Elbrus Daşdəmir oğlu (29 dekabr 1969-8 may 1992)
13. Abdullayev Rafiq İsmayıl oğlu - (6 iyul 1970-11 fevral 1992)
14. Ağayev Eyvaz Süleyman oğlu - (...-28 aprel 1994)
15. Allahverdiyev Əli Aydın oğlu - (1937- 11 fevral 1992)
16. Allahverdiyev İlham Baxşeyiş oğlu (25 oktyabr 1965 - 20 aprel 1991)
17. Allahverdiyev Vidadi Müsül oğlu - (1978-23 dekabr 1991)
18. Aliyev Şahmalı Şükür oğlu (1948-... 8 may 1992)
19. Alixanov Nazim Qulam oğlu (1951- 11 fevral 1992)
20. Ağalarov Əsrəf Salman oğlu (1931-13 aprel 1994)
21. Ağakışiyev Əhməd Süleyman oğlu (1947-8 may 1992)
22. Ağayev Mehbalı Şükür oğlu (1956-8 may 1992)
23. Allahverdiyev Tahir sətər oğlu (1968- 8 may 1992)
24. Azayev Rəsim Miraslan oğlu
25. Atakışiyev Fərhad Rəhman oğlu (1970-1992)
26. Aslanov Məmməd Hüseyn oğlu (1941- 8 may 1992)
27. Babayev Qədir Əsgər oğlu (1935-dekabr 1991)
28. Babayeva Qəribə Muxtar qızı (1938-28.12.1991)
29. Babayev Bəkir Bəbir oğlu (1969-1989)
30. Babayev Bəbir Əsgər oğlu (1942-1992)
31. Babayev Faiq İsmayıl oğlu (2 fevral 1973-10 fevral 1992)
32. Babayev Fəzli Abbas oğlu (30 noyabr 1970 - 8 may 1992)
33. Bağırov Nasir Hüseynqulu oğlu (22 may 1958-8 may 1992)
34. Bağırov Rüşan Hüseynqulu oğlu (11 mart - 8 may 1992)
35. Bağırov İslam İsmayıl oğlu (1955-1992)
36. Bayramov Süleyman Firudin oğlu (27 may 1964-27 avqust 1992)
37. Bəndəliyev Məşallah Kazım oğlu (1943-8 may 1992)
38. Bəşirov Kamil Sabir oğlu (4 dekabr 1970 -29 aprel 1992)
39. Bəşirov Cümşüd Şəmil oğlu (1924-23 fevral 1992)
40. Biliyev Azər Həsən oğlu (15 sentyabr 1970-9 aprel 1992)

41. Vəliyev Rizvan Yusif oğlu (1966-28 yanvar 1992)
42. Qarayev Hidayət Nəsir oğlu (1927-8 may 1992)
43. Qarayev Asif Qarakişi oğlu (1953-28 yanvar 1992)
44. Qasimov Qənbər Aslan oğlu (22 mart 1962-8 may 1992)
45. Qasimov Ənvər Bahadır oğlu (1929-23 dekabr 1991)
46. Qəmbərov İlham Çingiz oğlu (9 yanvar 1975-1994)
47. Qəmbərov Ramiz Bulud oğlu (1962-30 aprel 1992),
Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı
48. Qəbdirov Telman Mənaif oğlu (11 fevral 1943-8 may 1992)
49. Qocayev Güman Əvəz oğlu (1938-1992)
50. Quliyev Oqtay Gülməmməd oğlu (23 sentyabr 1970-26 yanvar 1992)
51. Quliyev Nəriman Şükür oğlu (4 dekabr 1965-29 aprel 1992)
52. Quliyev İsrəfil İnkilab oğlu (1973-1991)
53. Quliyev Rizvan Şahverən oğlu (1960- 8 may 1992)
54. Quliyev Nicat Tofiq oğlu (1976-1994)
55. Quliyeva Səriyyə Əliş qızı
56. Quliyev Aydın Ərşad oğlu (1961-11 fevral 1992)
57. Quliyev Akif Çərkəz oğlu (1970-16 iyun 1993)
58. Quliyev Çərkəz A. oğlu
59. Quliyev İsmayıl Qənimət oğlu (1969-23 dekabr 1991)
60. Quliyev Eldar Musa oğlu (1 oktyabr 1948-28 yanvar 1992)
61. Quliyev Şəmsi Əjdər oğlu (1962-1 yanvar 1994)
62. Quliyeva Validə Fərman qızı (16 dekabr 1922-13 fevral 1992)
63. Quliyeva Validə İsgəndər qızı (1917- 8 may 1992)
64. Quliyev Zaur Kamil oğlu (22 iyun 1969-28 yanvar 1992)
65. Quliyev İslam İdris oğlu (1 iyul 1957-1 sentyabr 1992)
66. Dünyamiliyev Mürşüd Əmralı oğlu (1922-28 yanvar 1992)
67. Eyvazova Fizzə Cümşüd qızı (1940-19 fevral 1992)
68. Əzizov Fazil Xəzri oğlu (1962- 28 yanvar 1992)
69. Ələkbərov Arzu Bəhram oğlu (8 fevral 1954 - 26 yanvar 1992)
70. Ələkbərov Kamil Kür oğlu (18 yanvar 1971- ... 8 may 1992)
71. Ələkbərov Natiq Cəfər oğlu (15 may 1971 -21 noyabr 1993)
72. Ələkbərov Fəmil Kamal oğlu (3 mart 1971-24 aprel 1992)
73. Ələkbərov Zəhid Vəliş oğlu (8 sentyabr 1962-26 yanvar 1992)
74. Ələkbərov Cahid.....
75. Ələkbərov Ənvər Bəylər oğlu (1935-... 8 may 1992)
76. Əsədov Məcnun Hidayət oğlu (1953-... 8 may 1992)
77. Əsədov Elşən Əbülfət oğlu (26 avqust 1966-... 8 may 1992)
78. Əsədov Tahir Hidayət oğlu (1957, 12 yanvar -... 8 may 1992)
79. Əsədullayev Əli Mehdi oğlu (1 iyun 1942-8 may 1992)
80. Əsgərov Ələkbər İslam oğlu (17 sentyabr 1953-2 yanvar 1993)
81. Əsgərov Xəzani Kərəm oğlu (1962-11 fevral 1994)
82. Əliyev İlham Bahadır oğlu (19 sentyabr 1966-13 yanvar 1992)
83. Əliyev Aydın bəylər oğlu (6 may 1934-13 yanvar 1992)
84. Əliyeva Sara Asif qızı (8 sentyabr... -28 yanvar 1992)
85. Əliyev İlqar Balay oğlu (1962-8 may 1992)
86. Əliyev Bəxtiyar Ziyad oğlu (1 may 1968-18 yanvar 1992)
87. Əliyev Qəzənfər Nuruş oğlu (24 fevral 1968-23 avqust 1993)
88. Əliyev Hafiz Məmməd oğlu (15 dekabr 1969-15 iyul 1993)

89. Əliyev Şakir Arif oğlu (1968-...8 may 1992)
90. Əhmədov Möhsüm Əbdülrəhman oğlu (1910-...11 fevral 1992)
91. Əhmədov Novruz Yusif oğlu (1 aprel 1970-...8 may 1992)
92. Əhmədov Vaqif İslam oğlu (1957-8 may 1992)
93. Əhmədov Gündüz Valeh oğlu (1973-11 fevral 1992)
94. Zalov Əkrəm Xosrov oğlu (1936-28 yanvar 1992)
95. Zalov Namiq Əkrəm oğlu (1958-28 yanvar 1992)
96. Zalova Bahar İsa qızı (1938-28 yanvar 1992)
97. Zeynalova Nazilə İbrahim qızı (19.01.1957-28 yanvar 1992)
98. Zeynalov Qaryağdı Əsrəf oğlu (20 yanvar 1970-30 avqust 1992)
99. Zeynalov Tahir Bahadır oğlu (24 aprel 1963 -9 noyabr 1992)
100. Zeynalova Ramilə İbrahim qızı (...-28 yanvar 1992)
102. Zeynalov Qurban İbrahim oğlu (...-28 yanvar 1992)
103. Zeynalov Sahib Təvəkkül oğlu (1960-8 may 1992)
104. Zeynalov Telman Yunis oğlu (...-...)
105. Zeynalova Nübar Kərim qızı (1890-...11 fevral 1992)
106. Zeynalov Osman Bahadır oğlu (12 yanvar 1959-28 dekabr 1991)
107. Zeynalova Səriyyə Tağı qızı (27 may 1906-11 fevral 1992)
108. Zülfüqarov Fəxrəddin Hüseyn oğlu (5 dekabr 1969-...8 may 1992)
109. Yusifzadə Vidadi Soltan oğlu (1955-...8 may 1992)
110. İbrahimov Zakir Sabir oğlu (15.08.1960-sentyabr 1992)
111. İbrahimov Adil Sabir oğlu (1964-13 aprel 1994)
112. İbrahimov Mübariz Fərrux oğlu (1970-1992)
113. İbrahimov Cəmil Mahmud oğlu (? -...8 may 1992)
114. İsamayılov Vidadi Telman oğlu (30 iyun 1959-8 may 1992)
115. İsmayılov Bəhram Mətləb oğlu (1967-28 yanvar 1992)
116. İsmayılov Məhəbbət Sabir oğlu (1 fevral 1974-3 may 1994)
117. İsmayılov Sərxan Dayandır oğlu (1970- 28 yanvar 1992)
118. İsmayılov Əsrəf Dayandır oğlu (1961- 8 may 1992)
119. İsmayılov Elyaz Bayram oğlu (1938-28 dekabr1991)
120. İsmayılova Şövkət Oruc qızı (1940-28 dekabr 1991)
121. İsmayılov Telman Qəhrəman oğlu (3 oktyabr 1967- 28 yanvar 1992)
122. Kazımov Xəlil Mahmud oğlu (1938-23 dekabr 1991)
123. Kazımov Kamal Rəşid oğlu (22 sentyabr 1970- 8 may 1992)
124. Kalbahyeva Pakizə Alim qızı (...-...11 may 1992)
125. Kərimov Savalan Həsən oğlu (1935-1992)
126. Kərimov Haqverdi Tapdıq oğlu (1962-11 fevral 1992)
127. Gözəlov Mikayıl Qoca oğlu (5 aprel 1948-11 dekabr 1991)
128. Ləzgiyev Şahin Hüseyn oğlu (10 oktyabr 1959- 28 yanvar 1992)
129. Mehdiyev Hüseyn Məmməd oğlu (1905 - ... 8 may 1992)
130. Mehdiyev Əhliman Surxay oğlu (22 yanvar 1959- 28 yanvar 1992)
131. Mehdiyev Ədalət Əlqəmə oğlu (5 sentyabr 1968 -19 may 1994)
132. Mehdiyev İbrahim Pesi oğlu (16 mart 1962-... 8 may 1992)
133. Mədətov Cavid Adil oğlu (14 oktyabr 1975-26 yanvar 1994)
134. Mədətova Yeganə Dadaş qızı (1916-...11 fevral 1992)
135. Mədətov Cəsərət Bayram oğlu (20 sentyabr 1961-23 dekabr 1991)

136. Mədətov Etibar Adışirin oğlu (1958- 8 may 1992)
137. Məmmədov Habil Qabil oğlu (22 fevral 1962-26 yanvar 1992)
138. Məmmədov Feyruz Heydər oğlu (8 aprel 1941-... 8 may 1992)
139. Məmmədov Elçin Ramız oğlu (1960-1989)
140. Məmmədov Müşfiq Nadir oğlu (10 avqust 1971-21 iyun 1992)
141. Məmmədov İlham Allahyar oğlu (13 fevral 1956-26 sentyabr 1992)
142. Məmmədova Kübra Bayram qızı (...-8 may 1992)
143. Məmmədov Nizami Murad oğlu (1958-29 mart 1992)
144. Məmmədov Eldəniz Məmməd oğlu (1973-19 mart 1992)
145. Məmmədov Rasim Xasay oğlu (27 yanvar 1960-25 noyabr 1990)
146. Məmmədov Yusif Surxay oğlu (...-14 sentyabr 1991)
147. Məmmədov Təvəkkül Xasay oğlu (1962-may 1992)
148. Məmmədov Niyazi Vəliyəddin oğlu (...-28 yanvar 1992)
149. Məhərrəmov Nazim Tofiq oğlu (1965-26 yanvar 1992)
150. Mirzəyev Kamal Abbas oğlu (26 yanvar 1962-13 yanvar 1994)
151. Mirzəliyev İlham Hümətəli oğlu (1966-20 aprel 1992)
152. Muradov Əvəz Həsənqulu oğlu (1936-... 8 may 1992)
153. Muradov Faiq Təyyar oğlu (26 aprel 1954-22 aprel 1993)
154. Mustafayev Hafiz Əli oğlu (2 aprel 1977- 8 may 1992)
155. Muxtarov Pənah Əsgər oğlu (22 avqust 1974-29 aprel 1992)
156. Nadirov Arif Bəbir oğlu (4 iyun 1966-28 aprel 1994)
157. Nəsirov Zahid Rəfael oğlu (1960-26 yanvar 1992)
158. Nəcəfov Alov Nəsim oğlu (1966-15 dekabr 1991)
159. Orucov Miryusif Kərim oğlu (1940-6 avqust 1989)
160. Orucov Rafiq Miryusif oğlu (1 aprel 1972-10 fevral 1994)
161. Rzaev Tapdıq Kəçəri oğlu (1964-20 iyun 1991)
162. Rüstəmov Xasay İbrahim oğlu (22 noyabr 1930- 28 yanvar 1992)
163. Rüstəmov Şamayı Mirzəli qızı (1943-26 dekabr 1991)
164. Rüstəmov Sabir Gəray oğlu (...-26 yanvar 1992)
165. Rüstəmov Eldar Əmir oğlu (1939-24 aprel 1992)
166. Sadiqov Rza Cəlal oğlu (1962-1991)
167. Sadiqova Firuzə Cəlil qızı (1940-12 may 1992)
168. Salahov Səfir Əhliyyə oğlu (1973-... 8 may 1992)
169. Salahova Şəkər Saday qızı (10 yanvar 1963-19 yanvar 1991)
170. Salmanova Səyyarə Rəcəb qızı (1932- 8 may 1992)
171. Sevidiyev Vahid Qara oğlu (1930-5 noyabr 1992)
172. Sevindiyyev Yaşar Vahid oğlu (1 iyun 1970- 8 may 1992)
173. Səmədov Gündüz Hidayət oğlu (17 noyabr 1957- 8 may 1992)
174. Səlimov Kamal Bəşir oğlu (1937-21 iyun 1990)
175. Səlimov Elçin Kamal oğlu (8 sentyabr 1976-21 iyun 1990)
176. Səlimov Rəfael İlyas oğlu (1970-5yanvar 1994)
177. Səfərov Ağəli Aydın oğlu (1985-1991)
178. Səfərov Orduxan Aydın oğlu (1960-1991)
179. Səfərov Şahverdi Bəhlul oğlu (1956-26 yanvar 1991)
180. Süleymanov Elman Süleyman oğlu (1964-1990)
181. Süleymanov Xanoğlan Süleyman oğlu (1965-1990)
182. Tağıyev Fərrux Hüseyn oğlu (1909-... 8 may 1992)
183. Teymurov Rizvan Rəhman oğlu (16 aprel 1967-9 dekabr 1991)

- Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı

184. Teymurov Rövşən Bulud oğlu (26 yanvar 1971-20 mart 1992)
185. Fərhadov Elşən Barat oğlu (6 aprel 1974-11 fevral 1992)
186. Fərhadov Füzuli Aydın oğlu (25 noyabr 1962-25 sentyabr 1991)
187. Xanlarov Elmidar Nuridin oğlu (2 oktyabr 1971-28 oktyabr 1992)
188. Xocayev Güman Əvəz oğlu (1942-20 aprel 1991)
189. Xudayarova Sürəyya Alış qızı (1916-23 dekabr 1991)
190. Xudaverdiyev Əhəd Məhərrəm oğlu (1931-1992)
191. Xudiyev Sərdar Bahadur oğlu (1974-2 aprel 1993)
192. Hacıyeva Qəmər Əbülqasım qızı (1906-... 8 may 1992)
193. Həsənov Umud Rəhim oğlu (1931-12 yanvar 1992)
194. Həsənov Müseyib Hüseyn oğlu (1911-... 9 may 1992)
195. Həsənov Telman Yelmar oğlu (15 noyabr 1939-30 sentyabr 1991)
196. Həsənov Rövşən Əjdər oğlu (1963-... 8 may 1992)
197. Həsənov Tofiq Bəylər oğlu (19 yanvar 1970-23 noyabr 1992)
198. Həsənov Əli Ələkbər oğlu (1960-... 8 may 1992)
199. Həsənov Vahid Mövsüm oğlu (1958-21 dekabr 1991)
200. Həsənov Məstan Musa oğlu (1927-... 19 may 1991)
201. Hətəmov Şamaxı Ağa qızı (1900-11 fevral 1992)
202. Həşimov Pərviz Vərəşil oğlu (1971-26 yanvar 1992)
203. Hümətov İncilab Niftali oğlu (1963-... 11 fevral 1992)
204. Hümətov Məhəddin Mədət oğlu (26 yanvar 1960 - 5 dekabr 1992)
205. Hümətov Müşfiq Osman oğlu (1974-1994)
206. Hüseynov Saleh Şahmar oğlu (21.12.1936- 28 yanvar 1992)
207. Hüseynov Bəşir Həbib oğlu (1931-... 8 may 1992)
208. Hüseynov Hacı Cəbrayıl oğlu (1935-... 8 may 1992)
209. Hüseynov Müdafiət Hacı oğlu (1931-27.08.1991)
210. Hüseynov Adil Haqverdi oğlu (12 mart 1973-3 aprel 1993)
211. Hüseynova Ağca Mərdan qızı (...-8 may 1992)
212. Hüseynov Hüseyn Şükür oğlu (1 mart 1956-7 aprel 1993)
213. Cəfərov Vaqif Cəfər oğlu (18 aprel 1949-20 noyabr 1991)
214. Cəfərov Mayıl Cəfər oğlu (15 may 1964-... 8 may 1992)
215. Cəfərova Fizzə Cümşüd qızı (1927-... 1992)
216. Cəfərov Cingiz Binnət oğlu (23 mart 1960-23 yanvar 1994)
217. Şahmuradov Namiq Əmirxan oğlu (5 sentyabr 1965-... 8 may 1992)
218. Şahmuradov Natiq Əmirxan oğlu (14 avqust 1963-... 8 may 1992)
219. Şirinov Rənim Kamran oğlu (22 yanvar 1972-9 may 1992)
220. Şirinov Qərib İmanqulu oğlu (29 may 1956-... 8 may 1992)
221. Şükürov Cavad Qəşəm oğlu (1963- ... 8 may 1992)
222. Şükürov Vəkil İsfəndiyar oğlu (10 iyul 1947-28 dekabr 1991)
223. Şükürov Tofiq Zakir oğlu (1964-28 dekabr 1991)

Allah rəhmət eləsin!..

ŞUŞA TANINMIŞ MUSIQİÇİLƏRİ

"Əgər oxumursansa, deməli şuşalı deyilsən"
Sergey Yesenin
(rus şairi)

Şuşa/Şişə şəhəri ölkəmizə yüzlərlə tanınmış alim, həkim, mühəndis, hərbcı, idmançı, müxtəlif sahələri təmsil edən mədəniyyət işçisi və s. bəxş etmişdir. Bunların arasında musiqi xadimləri də kifayət qədərdir. "Azərbaycanın konservatoriyası" sayılan Qarabağdan - Şuşadan dünya miqyaslı dahi sənətkarlar çıxmışdır. "Şuşada körpələr də muğamat üstündə ağlayırlar" ifadəsində böyük həqiqət vardır...

Başdan-başa musiqi çeşməsi olan Qarabağda "cıdır çıxma" - at yarışları təşkil ediləndə hətta Qarabağ atları musiqiyə o dərəcədə aludə olurdu ki, cıdır zamanı qara zurna "Koroğlu" mahnısını çalanda atları yerində saxlamaq mümkün olmurdu. Hətta, o atlar su içəndə də gərək ya fit, ya da mahnı çalına idi. Ecazkar təbiətli Şuşanın xoş avazlı xanəndələri Qafqazdan kənarda da böyük şöhrət qazanmışdılar...

Qarabağda, Şuşada matəm səciyyəli "şəbeh" xalq tamaşaları da musiqi müşayiəti ilə həyata keçirilirdi. Zəngin şəxslərin toyları xüsusilə çox təntənəli keçirdi. Belə toylarda xanəndələr bir-birindən oxumaq əxz edirdilər. Hər bir musiqi dəstəsi - oxuyan və çalanlar sıra ilə tamam dəstgah muğam ifa edərək öz məharətini göstərməyə çalışırdı. Muğam və ya mahnı səslənən zaman məclisə sükut hakim olardı, hamı diqqətlə yüksək sənətkarlıqla, zövqlə ifa olunan muğamata qulaq asardı. Dəstgahların arasında rəqqaslar oynayırdılar. Xanəndələr tərəfindən şövlə oxunan sadə el mahnıları toy məclisi iştirakçıları tərəfindən diqqət və alqışlarla qarşılanırdı. Bəli, Şuşa, musiqi istedadlarının beşiyidir...

Şuşa toylarında musiqiçilər adətən kürsünün üstündə oturub çalıb-oxuyurdular. Oynayanlar rəqs zamanı öz məharətlərini göstərirdilər. Ümumiyyətlə, Şuşada musiqi və toy məclisləri çox maraq və diqqətlə qarşılanırdı:

Təbiət yaddaşında
Nəçə şux səs yaşadı.
Qarabağ torpağının
Zəngüləsi Şuşadır...

Bu gün də Şuşa musiqiçiləri bu ənənəni layiqincə davam etdirirlər. Hörmətli oxucu! Bu siyahıda son 160 ildə Şuşanın tanınmış musiqiçilərinin adlarını verməyə çalışmışam. Əlbəttə, bu, onların hələ hamısı deyildir. Buyurub Siz də onlarla tanış ola bilərsiniz:

Abbasqulu ağa Nəcəfqulu oğlu (1886-1944) - Cavanşir nəslindən olan Abbasqulu ağa Qarabağın adlı-sanlı tarzənlərindən sayılırdı. Dövrünün məşhur xanəndələrindən Cabbarı, Seyidi, Xanı, Zülfünü

müşaiyət etmişdir. Onun həm də fəvqəladə hazırcavablığı da var idi...

Abbasov Əsrəf (1920-1992) - Azərbaycanın tanınmış bəstəkarı, pedaqoq və musiqişünas. Əməkdar incəsənət xadimi (1963), professor. 1953-57-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının rektoru olub. "Qaraca qız" uşaq baletinin, "Şuşa", "Gələcək gün" simfonik poemaların, müxtəlif operettaların, mahnı, romans və instrumental əsərlərin müəllifidir...

Abdal Qasım - muğam sənətinə xüsusi həvəsi vardı. Məclislərdə muğamata tərənnüm edirdi; məclisdə mollaları təqlid etməkdə də ad çıxarmışdı...

Abdullayev Qasım (1873-1927) - Qasım İbrahim oğlu Abdullayev Qarabağda, Şuşada ən tanınmış xanəndələrdən hesab olunurdu. "Zabul-segah" muğamını o qədər gözəl oxuyurdu ki, xalq arasında ona "Zabul Qasım" deyirdilər. Qasımın ifası zərif guşələri və şirin xalları ilə fərqlənirdi...

Abdullayev İslam (1876-1964) - Şuşanın Quyuluq məhəlləsindəndir. 14 yaşına qədər Molla Əli Xəlifənin məktəbində, sonra Mir Möhsün Nəvvabın musiqi məktəbində, daha sonra Mirbaba Mirimanovun yanında dərs almışdır. Tarzənləri Cavad bəy Xənəzəyski, Qurban Pirimov idi. "Bayatı-Qacar", "Bayatı-kürd", "Mahur-Hindi", "Segah", "Şikəsteyifars", "Qarabağ-şikəstəsi" onun ifasında çox gözəl səslənirdi...

Abdullayeva Zöhrə - müğənni, gözəl səs diapazonuna malikdir. Azərbaycan muğamlarının və xalq mahnılarının mahir ifaçılarından hesab olunur...

Adigözəlov Zülfü (Zülfüqar) Səməd oğlu (1898-1963) - Azərbaycanın tanınmış xanəndəsi, 1936-cı ildən Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında işləyib. Onun xanəndə kimi yetişməsində Cabbar Qaryağdıoğlunun təsiri olub. Bir neçə muğamın və xalq mahnılarının mahir ifaçısı idi. "Yetim segah"ı çox gözəl oxuyub...

Aruşanov Şükür (1872-1927) - tanınmış xanəndə; onun babası Şuşaya Nuxadan (Şəkiddən) gəlmişdi. Natəvanın bu ailəyə çox iltifatı olub. məşhur xanəndə olan Hacı Hüsüdən çox şeylər öyrənib. Natəvanın vəfatından sonra İrəvana getsə də, 1905-ci ildə yenidən Qarabağa qayıtmışdır...

Ağa Əli Əsgər - XIX əsrin əvvəllərində Şuşada ilk tar çalanlardan olub. Tarda gözəl muğam ifa edərdi. Deyilənə görə, Sadıqcanın müəllimi idi...

Astanqa - mələhətli və yanıqlı səsi ilə saz çalıb şikəstə oxumaqda onun əvəzi yox idi...

Bağırov Zakir Cavad oğlu (1916-1996) - Azərbaycan bəstəkarı, Əməkdar incəsənət xadimi (1961), "Aygün" operasının, "Kəndimizin mahnısı" və "Qayınana" (1964) operettalarının, bir neçə mahnı, romans, instrumental əsərlərin müəllifidir...

Bala oğlu Qriqor - yaxşı tarçalan idi; Şuşada ən yaxşı tar çalanlardan hesab olunurdu. Çox məşhur xanəndələri müşaiyət etmişdir...

Bala Məhəmməd - Şuşa şəhərində zil səslə oxuyan xanəndələrdən biri; çox vaxt Rövşən nəvəsi Şəkərlə bir yerdə oxuyardılar...

Başmaqçı Məhəmməd - dövrünün tanınmış oxuyanlarından olub; öz

mələhətli səsi ilə çoxlarının sevimlisinə çevrilmişdi...

Behbudov Məcid Behbudalı oğlu (1870-1945) - tanınmış Azərbaycan xanəndəsi; Azərbaycan milli vokal məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən M. Behbudov xalq musiqisinin populyarlaşmasında müstəsna xidmət göstərüb. "Mirzə Hüseyn segahı"nın, "Şüştər"in, "Çahargah"ın mahir ifaçısı sayılırdı. Rəşid Behbudovun atasıdır...

Behbudov Rəşid Məcid oğlu (1915-1991) - Azərbaycanın tanınmış müğənnisi; lirik-tenor səslisi; məşhur xanəndə Məcid Behbudovun oğludur. Müstəsna gözəl səsə malik idi. Azərbaycan xalq mahnılarının və Azərbaycan bəstəkarlarının vokal əsərlərinin populyarlaşmasında onun böyük xidməti vardır. Azərbaycan xanəndələri üçün səciyyəvi olan improvizətmə xüsusiyyəti Rəşidin yaradıcılığında özünü orijinal şəkildə göstərirdi...

Bədəlbəyli Əfrasiyab Bədəlbəy oğlu (1907-1976) - bəstəkar, dirijor, musiqişünas, librettoçu. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrının dirijoru olmuşdur. "Xalq qəzəbi", "Nizami", "Söyüdlər ağlamaz" operalarının və bir çox əsərlərin müəllifidir...

Bədəlbəyli Muxtar (1874-1933) - Ucaboşlu bu şuşalı cavan Qarabağda şöhrət qazanmış həvəskar oxuyanlardan sayılsa da, mütəxəssis xanəndə hesab olunurdu. Mələhətli səsi var idi. Tez-tez onu toy məclislərində oxudardılar... Gözəl bayatılar deyən Cavad, tarzən Bədəl, məşhur incəsənət xadimi Əhməd (Ağdamski) Bədəlbəyililər Muxtarın emisi uşaqlarıdır...

Bədəlbəyli Fərhad Şəmsi oğlu (1947) - məşhur Azərbaycan pianoçusu, xalq artisti; Pianoçuların B. Smetana, J. Vianna Motta adına və s. beynəlxalq müsabiqələrinin mükafatçısı. O, həm də Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının rektorudur. Tanınmış rejissor Şəmsi Bədəlbəylinin oğludur...

Bədəlov Elman - məşhur kamança ustası, respublikanın Əməkdar artisti; kamançada bir çox muğamları, xalq mahnılarını ustalıqla çalmışdır.

Bülbül (1897-1961) - *Murtuza Məşədi Rza oğlu Məmmədov* Şuşanın "Ayaqyalınlılar" məhəlləsindəndir. Bu məhəllədə çoxlu bülbüllər olarmış, o da bülbülləri "yamsılayarmış". Elə bu səbəbdən də ona Bülbül deyirlər. Tanınmış opera müğənnisi, keçmiş SSRİ-nin xalq artisti Bülbül Azərbaycan professional vokal məktəbinin banisidir. Geniş diapozonlu, mələhətli, axıcı səsi vardı...

Bülbülcan (1841-1927) - Əslən şuşalı olan xanəndə Əbdülbağı Kərbəlayı Əli oğlu Zülalov əvvəllər tar çalmış, sonra papiros satmaqla məşğul olmuşdur. Sonralar oxumaqla məşhurlaşmışdır. Onun tarçalanları Sadıqcan, Zeynal, Qulu kimi tanınmış sənətkarlar olub. Azərbaycan vokal sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri sayılır. Güclü səsə, zəngülələrə malik bir sənətkar idi...

Qazi Mirzə Əbülfəqim - böyük musiqişünas, şəbehgərdan; Molla Zeynalabdinin şagirdlərindəndir. O özü isə məşhur xanəndə Xarrat Qulunun müəllimidir...

Qacar Sürəyya Sədrəddin qızı (1910-) - Azərbaycan müğənnisi. Azərbaycanın xalq artisti, 1927-39-cu illərdə Azərbaycan Opera və Balet

Teatrının solisti olub. Bir sıra rollar yaradıb. Repertuarında bəstəkar və xalq mahnıları, muğamlar əsas yer tuturdu...

Qurbənd Həsən - Qarabağın ustad xanəndələri arsında Qurbənd Həsənin öz yeri vardır. Toy məclislərini xüsusi şövqlə oxuyardı...

Dabbaq Zalı - bu xanəndə el arasında bu ad ilə tanınmışdı; yerli əhali Şuşa toy məclislərində onu tez-tez oxutmaqdan həzz alardı...

Dabbaq Məhəmmədqulu - Şuşa şəhərində yaxşı səsə malik olan oxuyanlardan sayılırdı; zil zəngülələri vardı...

Dadaşov Məşədi Əli - Qarabağda məşhur qarmonça-lanlardan idi. Muğam və xalq mahnılarını çox gözəl ifa edirdi...

Dəli İsmayıl - adına uyğun olaraq "dəli-dolu" oxumağı vardı. Muğamatdan yaxşı baş çıxaran idi. Ustad sənətkarlarla birlikdə toylarda çalıb-çağırmaqdan zövq alardı...

Dəmirçi Qulu - tarzən; Qulu da Sadıqın zamanında yaşamış tar çalanlardan idi. Müasirləri onun çox şirin barmağı olduğunu söyləyirdilər...

Əkbər Xamış oğlu - Şuşa qəzasının Gülablı kəndindən olan Əkbərin çox gözəl səsi vardı. Qarabağ toylarında ad çıxarmışdı. Şuşa musiqi məclislərində cənib şöhrət qazanmışdır...

Əliverdiyev Ağalar Bəy (1880-1953) - musiqişünas, pedaqoq, mühəndis, bəstəkar; Varşavada və Peterburqda ali təhsil almışdı. U. Hacıbəyovun yetişməsində onun böyük rolu vardır. "Harun-ər Rəşid" adlı operası da var.

Əliyev Kərbəlayi Lətif Hüseyn oğlu - məşhur qarmonçalan; qarmon çalmağı atasından öyrənib; toy məclislərində xalq mahnılarını xüsusi şövqlə ifa edərdi. "Mahur", "Rast", "Segah" muğamlarını xüsusilə gözəl çalardı. Bir çox adlı-sanlı xanəndələri müşayiət edib...

Əliyev Əbülfət Əsəd oğlu (1926-2001) - Azərbaycan müğənnisi, xanəndə. Azərbaycanın xalq artisti (1964). Azərbaycan Dövlət Filamoniyasının və Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrının solisti idi. Xoş və mələhətli səsi vardı. "Humayun" və "Segah" muğamlarını və bir çox təsnifləri məharətlə ifa etmişdir.

Ələsgərov Süleyman (1924-2001) - Azərbaycan bəstəkarı, dirijoru, Azərbaycanın xalq artisti. "Ulduz" (1948), "Özümüz bilərik" (1962), "Olmadı elə, oldu belə" (1964), "Milyonçunun dilənçi oğlu" (1966), "Hardasan, ay subaylıq" (1968), "Sevindik qız axtarır" (1970), "Həmişəxanım" (1971) operettalarının, "Bahadır və Sona" (1961) operasının, "Bayatı-Şiraz" simfonik muğamının (1950) və s. əsərlərin, mahnıların müəllifidir.

S. Ələsgərov həm də Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında uzun müddət pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Əmirov Məşədi Cəmil Əmiraslan oğlu (1875-1928) - Azərbaycanın tanınmış musiqi xadimi, bəstəkar Cəmil Əmiraslan oğlu Şuşada doğulub, ibtidai təhsilini Şuşada molla məktəbində alıb. Ustad tarzən idi; tərən başqa skripka, kamança, piano və başqa musiqi alətlərində də çalardı. Tərən muğamları gözəl ifa edirdi. O, dördpərdəli "Namuslu qız" musiqili əsəri də yazıb. "Heyratı" muğamını nota salıb. Dahi bəstəkar Fikrət Əmirovun atasıdır...

Əmirov Fikrət Məşədi Cəmil oğlu (1922-1984) - Azərbaycanın dahi bəstəkarı, xalq artisti. Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı (1974). "Ürəkçalanlar" və "Gözün aydın" musiqili komediyalarının, "Sevil" operasının, "Şur" və "Kürd ovşarı" simfonik muğamlarının, bir çox instrumental əsərlərin, romans və mahnıların müəllifidir. Məşhur musiqi xadimi, bəstəkar Məşədi Cəmilin oğludur...

Əsəd Çətənə Məhəmməd oğlu - Qarabağın tanınmış xanəndələrindən hesab olunur; Zil səs diapazonuna malik sənətkar olub. Şuşa toylarında xüsusi ad çıxarmışdır...

Yusif - Şuşada, Culfalar məhəlləsində yaşayıb; Yaxşı muğam oxuyardı; gözəl zil və yanıqlı səsi olmuşdur. Azan oxuyanda yanıqlı səsi 3 kilometrəndən aydın eşidilərdi. Səsi adamları - eşidənləri rıqqətə gətirərmiş...

Yusifov Abutalıb Kərbəlayi Muxtar oğlu (1884-1937) - Azərbaycan musiqiçisi, qarmonçalan; "Segah", "Bayatı-Qacar", "Şüştər" muğamlarını, xalq rəqlərini ustalıqla ifa etmişdir. S. Şuşinski, M. Behbudovu və başqalarını tərən müşayiət etmişdir...

Kəçəçi oğlu Məhəmməd (1864-1940) - Azərbaycanın tanınmış xanəndəsi Məhəmməd Məşədi Xəlil oğlu xanəndəlik sənətini Şuşada Xərrat Qulunun məktəbindən və Məşədi İsidən öyrənmişdir. Geniş diapazonlu, güclü və gözəl zil səslə xanəndə "Bayatı-Qacar" muğamını xüsusi ustalıqla oxumuşdur. O, pedaqoji fəaliyyət ilə də məşğul olmuşdur...

Kəstəzli Haşım Məhəmməd oğlu (?..- 1909) - xanəndə, məşhur muğam ustası; muğam sənətini dərinəndən mənimsəyən Həşim musiqi məclislərində gözəl oxuması ilə geniş şöhrət qazanmışdı. Şirin və zil səsi vardı. Zəngüləli səsi ilə xanəndələr içərisində sevilirdi...

Kərim Şükür oğlu - yanıqlı, zil səsi vardı; onun oxuduğu şikəstələri heç kim elə oxuya bilməzdi...

Kərimova Flora - tanınmış estrada müğənnisi, Azərbaycanın xalq artisti; yanıqlı və zil səsi vardır. Repertuarını onlarla gözəl unudulmaz mahnılar bəzəyir. Səsi mələhətli olduğu qədər də güclü tembrə malikdir. Qadın kimi ictimai həyatda fəal mövqeyi vardır...

Lotu Qulu - yaxşı qaval çalan olub. Bəzən toy məclislərində Çatı oğlu İsa ilə güləşər, məclisdəkiləri əyləndirərdi; ritmik musiqiləri çox sevərdi...

Maarif - Qarabağda muğamların tərən yaxşı ifaçısı hesab olunurdu. "Segah", "Rast" muğamlarını xüsusilə gözəl ifa edirdi.

Malibəyli Əsgər - tanınmış xanəndə; Musiqi məclislərində, toylarda tez-tez gözəl muğam parçaları ifa edərdi. Məşhur xanəndə və tarzən Həmidin qardaşdır.

Malibəyli Həmid (1869-1922) - Həmid İmamqulu oğlu Qurbanov məşhur Azərbaycan xanəndəsi və tarzənidir. Xanəndəlik sənətini Hacı Hüsüdən öyrənib. Mələhətli və zil səslə xanəndə "Rast" və "Segah" muğamlarını böyük ustalıqla oxumuşdur. Səsi batandan sonra tərən Kəçəçi Məhəmmədi, Məcid Behbudovu, Bülbülü, İslam Abdullayevi və başqa xanəndələri müşayiət etmişdir...

Mahirə və Tofiqə bacıları - bu bacıların hər ikisi geniş diapazonlu zil

səmə malik idilər, "Mirzə-Hüseyn" seğahının əvəz olunmaz ifaçıları hesab olunurdular...

Mərdanbəy Kosa Məhəmməd bəy oğlu - Şuşada öz oxuması ilə ad çıxarmış xanəndələrdəndir. Xalq musiqisinin bilicisi sayılırdı.

Mərdi Yaqubcanov ("Mərđinqa") - 1875-ci ildə Şuşada anadan olub. Əvvəllər qarmon, sonralar tar çalmışdır. Oxuyanları məşhur xanəndələr Hacı Hüsü və Məşədi İsi olmuşdur. Xalq onu çox sevirdi; "Bayatı-Qacar" muğamını çox gözəl ifa edirdi...

Məşədi Dadaş Muradov - zildə və bəmdə yaxşı gəzişmələri vardı. Həvəskar xanəndələr arasında sevilib-seçilənlərdən idi...

Məşədi İsi - Qarabağda tanınmış xanəndələrdən olub; orta əsr şərqi poeziyasına yaxşı bələd idi; gözəl qaval vurmağı vardı. "Osmanlı" dəstgahını xüsusi məharətlə ifa edirdi. Heç bir xanəndə onunla rəqabətə girmək istəməzdi...

Mirbaba Mirabdulla oğlu - tanınmış musiqişünas, istedadlı toy məclisi "sədri"- "padşahı". Məşhur xanəndə Hacı Hüsünün musiqi müəllimi olmuşdur. Muğam sənətinin gözəl bilicisi hesab olunurdu...

Murad - Qarabağın yaxşı musiqiçilərindən hesab olunurdu. Əslən Şuşa qəzasının Gülablı kəndindən idi. Ustad xanəndələrdən sayılırdı...

Nəvvab (Mir Möhsün) (1833-1918) - Mir Möhsün Hacı Seyid Əhməd oğlu Ağamirzə Qarabaği; istedadlı musiqiçi, şair, rəssam, alim, pedaqoq. Şuşada "Məclisi-fəramuşan" ədəbi məclisinin rəhbəri, Şərqi musiqi nəzəriyyəsinin dərin bilicisi. "Musiqi ilə bir çox xəstəliklərin müalicəsi" fikri ona məxsusdur. O, həm də Azərbaycanda musiqiyə dair nəşr edilmiş (1913) ilk kitabın müəllifidir...

Niyazi (1912-1984) - Niyazi Zülfüqar oğlu Tağızadə -Hacıbəyov tanınmış dirijor, bəstəkar, ictimai xadim olmuşdur. Sosialist Əməyi Qəhrəmanıdır. Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet teatrının, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının direktoru olmuşdur. "Rast" simfonik muğamının, "Citra" baletinin, "Xosrov və Şirin" operasının və digər əsərlərin müəllifidir. Məşhur bəstəkar Z. Hacıbəyovun oğludur...

Palanduz Heydər oğlu Rəsul - Şuşa oxuyanları içərisində öz dəsti-xətti olan xanəndələrdən idi. Muğam ifaçılığında sayılıb-seçilən xanəndə hesab olunurdu...

Papaqçı Aslan - öz dövründə sayılıb-seçilən xanəndələrdən biri də Papaqçı Aslan olmuşdur. Xalq stilindən bəhrələnmiş bu xanəndəni el arasında xalq mahnılarının, muğamların mahir ifaçısı kimi tanıyırdılar.

Pendir Ələkbər (1874-1936) - Pendiri çox sevdiyi üçün onu belə çağırırdılar. Qarabağda toy məclislərində qədim el havalarına və xalq mahnılarına uyğun gözəl rəqs edərdi. Oynadığı mahnı və rəqslər elə bil onun boyuna biçilmişdi...

Pirimov Qurban (1880-1965) - Qurban Baxşəli oğlu Pirimov; Aşıq Valehin nəvəsi, tanınmış tarzən; Əvvəl nağara, balaban, zurna, saz çalmaqla məşğul olmuşdu. Məşhur tarzən Sadiq Əsəd oğlundan dərs alıb. Muğam sənətinin mahir bilicilərindən hesab olunurdu. Onun ifası incəliyi, virtiozluğu ilə fərqlənirdi...

Sağəri - Şuşa musiqiçiləri içərisində ən tanınmışı Qurdlar məhəlləsindən məşhur şair, Sağəri ləqəbli şəbehgərdan Molla

Zeynalabdin olmuşdur. Elə şəbeh çıxaran zaman da ildırım vurub onu öldürmüşdür. El mahnılarını, muğamları dərin bilirdi...

Sadiqcan (1846-1902) - Qarabağda ilk tarzən Ağa Əli Əsgərin şagirdi Mirzə Sadiq Əsəd oğlu yeniyetmə çağlarında bir neçə il Xarrat Qulunun "şəbeh"lərində iştirak edib; sonra gah xanəndəlik etmiş, gah da tütək, ney, kamança çalmışdır. Tarın simlərinin sayını 11-ə çatdırmış, onu sinədə çalmağı "keşf" etmişdir. Bir çox Qarabağ tarzənləri -Cavad bəy (Xənəzəyksi), Zeynal, Qulu, Papiş bəy Ağayev, Mərdi, Qurban Pirimov və başqaları tarı "Sadiqcan üsulu" ilə çalardılar...Sadiqcan müasir Azərbaycan tarının yaradıcısıdır...

Səttar bəy - Qarabağda vaxtında əvəzsiz xanəndə adını almışdı. İbrahimxəlil xanın bargah xanəndələrindən olub...

Tağıyeva Gülnaz - gənc müğənni, Qarabağın nəğmə-kar qızı; onun ifasında bir çox xalq və bəstəkar mahnıları gözəl səslənir...

Tükverdi Həsən - tanınmış oxuyarlardan idi. Xarrat Qulunun şagirdlərindən sayılırdı; əvvəlcə şəbehxan, sonra xanəndə olmuşdur...

Ütük - toy məclislərində bir əlində xəncər dəstəsi, o biri əlində qını zurna çalğısına başı gicəllənənə qədər oynayaaraq axırda fırlanmaq mayallaq vuraraq xəncəri qınına salardı; çox yaxşı musiqi duyumu vardı...

Fərzəliyev Məşədi Əmir (1886-1975) - Qarabağın yaxşı qarmonçalarılarından sayılırdı. Əslən Malibəyli kəndindən olan Məşədi Əmir Fərzəliyev musiqiçi olmaqla yanaşı çox demokratik fikirli bir insan idi...

Xarrat Pirniyaz Məhəmməd oğlu Qulu (1823-1883) - Kərbəlayi Qulu Məhəmməd oğlu; məşhur musiqişünas, şəbehgərdan, şair, xalq tamaşalarının rejissoru, tanınmış xanəndə. Həqiqi sənəti xarrat olduğu üçün Xarrat Qulu kimi tanınmışdır. Musiqi sənətinin bir çox məqamlarını böyük musiqişünas Qazi Mirzə Əbülfasından öyrənib. Böyük ifaçılar, xanəndələr yetirmişdir...

Hacı Hüsü Niftalı oğlu (1830-1898) - Yaxın və Orta Şərqdə geniş şöhrət qazanmış çox mehzun səmə malik xanəndə olmuşdur. Onun səmindən quşlar, bülbüllər də "zövq almış". "Rast", "Mahur" və "Şüster" dəstgahlarının bənzərsiz ifaçısı hesab olunurdu. "Qatar" muğamının yaradıcısı hesab olunur...

Hacıbəyov Zülfüqar Əbdülhüseyn oğlu (1884-1950) - tanınmış bəstəkar, Əməkdar İncəsənət Xadimi, Üzeyirin qardaşdır. "Evliykən subay", "Əlli yaşında cavan" musiqili komediyalarının, "Aşıq Qərib" operasının və s. əsərlərin müəllifidir. Şərqi musiqisinin bilicilərindən hesab olunurdu...

Hacıbəyov Soltan İsmayıl oğlu (1919-1974) - Azərbaycan bəstəkari, xalq artisti, pedaqoq; Üzeyir Hacıbəyovun qardaşı oğludur. Yaradıcılığında simfonik musiqi janrı əsas yer tutur. Məşhur "Karvan" simfonik lövhəsinin, "İsgəndər və çoban" operasının, "Gülşən" baletinin, orkestr üçün uverturanın və s. əsərlərin müəllifidir...

Hacıbəyov Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu (1885-1948) - Azərbaycanın dahi bəstəkari, tanınmış pedaqoq, görkəmli publisist, nasir, Şərqdə ilk operanın banisi...

Hacıyev Mürsəl (1879-1988) - Qarabağda hamının tanıdığı bu şəxs

şerti olaraq "İsa bulağının susmaq bilməyən bülbülü" adını almışdı. O, hər gün İsa bulağına piyada gedib-gələrdi. Yarıqlı və zil səsi vardı. Xanəndə Mürsəlin İsa bulağında tarçalan Əvəzin və kamançaçı Şirinin müşayiəti ilə oxuduğu mahnı və təsniflərdə etdiyi şaqraq zəngülələr yəqin ki, onu görüb-çşidənlərin xatirindən uzun müddət silinməyəcəkdir...

Həsənçə - Qarabağda hər kəsin sevdiyi xanəndələrdən idi. Adı bütün Qarabağda dillər əzbəri idi. Əvəz olunmaz səsə malik olmuşdur. Muğam oxumaqda çox mahir idi...

Çarıqçı Aslan - şirin səslə bu xanəndə muğam parçalarını çox məlahətli səs ilə ifa edirdi. Toy məclislərində onun xüsusi təsnif sifarişləri olardı...

Çatı oğlu İsa - Qarabağda tanınmış qoşa nağaraçalan idi; öz şux və ritmik hərəkətləri ilə məclislərdə ad çıxarmışdı. Məclislərdə mütəkkə ilə güləşməyi xoşlayırdı...

Cabbar Qaryağdı oğlu (1861-1944) - Cabbar Məşədi oğlu Azərbaycanın xanəndəlik sənətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Cabbar Məşədi İsmayıl oğlu ilk musiqi təhsilini Şuşada, Xarrat Qulunun məktəbində alıb. Zil və olduqca güclü səsi olub. Azərbaycanda ən müqəddir xanəndələrdən sayılır. Fars-türk musiqi nəzəriyyəsini mükəmməl bilirdi. C.Qaryağdı "Mahur", "Bayatı-Qacar", "Heyratı", "Mənsuriyyə" muğamlarını xüsusi ustalıqla oxumuşdur...

Cavad Əlibəy oğlu - Şuşada, Qarabağda bu tar çalanı yaxşı tanıyırdılar. Tarın pərdələrində iti sürətli "barmaq gəzintisi" etməyi xoşlayırdı...

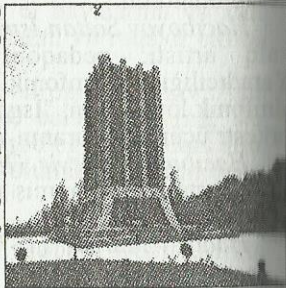
Şahnaz Abbas - Şuşada öz dövrünün yaxşı xanəndələrindən hesab olunur. Xarrat Qulunun "bulağından sü içən" Şahnaz Abbasın məlahətli səsi olub...

Şəkər oğlu Kərim - tar çalan, Sadıqın dövründə yaşamış tarzənlərdəndir. Özü də hərdən oxuyardı. Camaatın cibi onun üzünə açıq olardı...

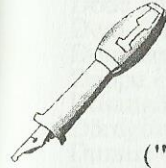
Şuşalı İbad - xanəndə, ona "Şuşa toy məclislərinin yaraşığı" deyirdilər. Qarabağ kəndlərində çoxlu toy oxumuşdur. Məlahətli və zil səsi ona geniş şöhrət qazandırmışdır...

Şuşinski Seyid (1889-1965) - Mir Möhsün Ağa Seyid İbrahim oğlu - xalq artisti, Azərbaycanın tanınmış xanəndəsi; musiqi nəzəriyyəsini, muğamatı mükəmməl mənimsəmişdi. Hələ gənc yaşlarında məşhur tarzənlər Məşədi Cəmil, Zeynal, Qurbanla əlaqələri olmuşdur. Ustad xanəndə sonralar pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuş, onlarla tanınmış xanəndə yetirmişdir...

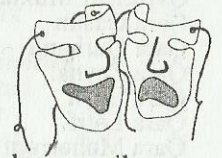
Şuşinski Xan (1901-1979) - Azərbaycan xanəndəsi, xalq artisti, tanınmış pedaqoq İsfəndiyar Aslan oğlu Cavanşirov Şuşada doğulub; Xüsusi avaz və məlahətlə oxuyardı. "Rast", "Segah", "Şur", "Şahnaz", "Heyratı" və "Qarabağ şikəstəsi"ni xüsusi zövqlə oxumuşdur...

VI FƏSİL

BƏZİ ŞUŞALILARIN LƏQƏB VƏ AYAMALARI

("Ləqəb" ərəb mənşəli söz olub, bir adamın əsil adından başqa ona verilən və ya özünün seçdiyi ikinci bir addır, ayamadır)

Abdal Qasım
Abidi Əyyub
Aqibə Hidayət
Ağa müəllim
Ağbas Sabir
Ağqulaqlar Allahverdi
Ağzıbir Hidayət
Ağziyli Yusif
Ağzıqara İsgəndər
Ağzıqara Bəxtiyar
Ağıcı Ayna
Ağıcı Bədircahan
Ağca Həsən
Ayaqyalın Mürsəl
Ayı Cəmil
Ala Səadət
Alqayıt Abış
Allaha baxan Əhəd
Alırzalılar Dadaş
Alınbatıq Əli
Altıbarmaq Cümşüd
Arala İrzi
Armud Mina
Armudboğaz Əlqərəz
Armış Əli
Asori Teymur
At Balaxanım
Atıcılar
Atlı Məhəmməd
Axsaq Şahmar
Aşbaz Bahadır
Aşbaz Balış
Aşiq Abbas
Aşiq Mələk (Ağucu Mələk)
Baqqal Əli (Abbas Əli)
Bağçı Usub
Badımcın Əsəd

Bayatı-Şiraz Məşədi
Bayduş Mürsəl
Baydadur Səfər
Bakılı Əhməd
Bal Nadir
Bala Mürsəl
Bambılı Zeynəb
Batmanqılunc
Başı bəla Əhəd
Başmaqçı Məhəmməd
Beşlik Əliş
Beçə Eldar
Böncəm Səməd
Bığ Qasım
Bığ İsgəndər
Bığı Qurban
Bığı Musa
Bığı Səməd
Bığı Əli
Bığı İsgəndər
Bli Məhəmməd
Bozqar Ağa
Boynuyğun Mehdi
Boynuəyri Qamboy
Boynuəyri Məhəmməd
Burnuyox Cəbiş
Burun Əli
Burun Muxtar
Burun Cümşüd
Butulka Cəmşid
Vaqon Cəmil
Vazgen Əliş
Vij Yusif
Qaqoçar Bəylər
Qalay Abbas
Qalayçı İsmayıl
Qalayçı Tapdıq

Qaloş Həsən
 Qanlı Muxtar
 Qapandar Muxtar
 Qara Qasım
 Qara Qurbanlı
 Qara Zeynal
 Qara Bəşir
 Qara Lətif
 Qara Məhərrəm
 Qaravəlli Məhəmməd
 Qaradavoy Hilal
 Qarapulçu Ağa Əli
 Qaratlı Hacı Abbas
 Qaraçı Əsəd
 Qarez Bəşir
 Qarpız İsmayıl
 Qalayçı Tapdıq
 Qatıq Abbas
 Qatırçı Murad
 Qaçay Pəhləvan
 Qeçə Gəray
 Qəjələ Murtuza
 Qəzet Mələk
 Qəlyan Əvəz bəy
 Qəndçi Hacı Məhəmməd
 Qənovuz Məhəmməd
 Qəssab Abış
 Qəssab Abutalıb
 Qəssab Bəhram
 Qəssab Əsgər
 Qıçı Bəşir
 Qıçı Nəsim
 Qıqqı Həsən
 Qız Bahadır
 Qız Qasım
 Qızbənd Həsən
 Qızıl Muxtar
 Qızıl Rəhim
 Qızıl Hüseyin
 Qızılbarmaq Şəmil
 Qızılbaş Musa
 Qızılı Firəngiz
 Qızılı Xala
 Qızıölsün Gövhər
 Qınnı-mınnı Dadaş
 Qır İsmayıl
 Qırmızı Əyyub
 Qırcıt Bəhram
 Qısix Ayna
 Qıfil Fərzəmin
 Qobu Xəlil

Qoburnat Məhiş
 Qoz-qozu Fərrux
 Qosti Bağdagül
 Qoç Saleh
 Qoçu Xosrov
 Qoca Usub
 Quzğun Abas
 Quzlu Fərhad
 Qumarbaz Babaş
 Qumarbaz Bəşir
 Qurd Ədil
 Qurd Əli
 Qurd Kərim
 Qurdu Şirin
 Dabbaq Əli
 Dabbaq Zalı
 Dabbaq Süleyman
 xDağ İsmayıl
 Dadaş
 Dayı Salman
 Dayınqurban Qaçay
 Dana Əli
 Danalıbekov Polad
 Danalı Polad
 Danqılı Əli bəy
 Darğa Ağca
 Dasnı çors Mehdi
 Desan Əbdül Kərim
 Dəli Zeynal göyçək gülüm
 Dəli Əbdül
 Dəli Əbili
 Dəli Məzə
 Dəli Mələk
 Dəli Xudu
 Dəllal Həsən
 Dəllək Baxış
 Dəllək Bəhram
 Dəmirçi Muxtar
 Dəmirçi Niyaz
 Dərə Usub
 Dərzi Qara
 Dərzi Cavad
 Dəryanlı oğlu Həsən
 Dikdənqullar Misir
 Diş Nadir
 Diş Fikrət
 Dıvız Alı
 Dıqqı Həsən
 Dımış İldırım
 Dır-dırı Mələk
 Dırı-dırdı Molla Abbas

Dovşan Mahmud
 Dodaq Kamal
 Dodaq Məhəmməd
 Dodu İslam
 Dom-dom Abbasqulu
 Domkom Rza
 Doppu Əli
 Doşangöz Həbib
 Dördgöz Yunis
 Duzsuz oğlu Fərrux
 Dum Əliş bəy
 Dülğər Məhəmməd
 Erkək Tutu
 Erkək Tükəzban
 Erməni Babaş
 Əbədə Yunis
 Əbədə Usub
 Ədil Pülü
 Ət Abbas
 Əzqaxan Musa
 Əzənçi Hacı Tağı
 Əllaf Kəbalayı Şirin
 Əllaf Məmiş
 Ərəb oğlu İsmayıl
 Əsəd Cətənə Məhəmməd oğlu
 Zəbul Qasım
 Zakon Həsən
 Zəy Zəkəriyyə
 Zənbil Tağı
 Zərgar Mamed
 Ziyam Qulusu
 Zinger Usub
 Zıbıx Cəfər
 Zılıx Əyyub
 Zırı Dadaş
 Zurnaçı Həsən
 Zülümov İldırım
 İt Qasım
 İt Əhməd
 İfləmə Rübabə
 Yemişbaş Süleyman
 Yorğan Bəşir
 Yuyucu Zeynəb
 Yuyucu Muxtar
 Yumurta Bəhram
 Yuxarı qapılı Usub
 Yüz telli Mahmud
 Yüz Həsən
 Yüzbaşı Qəmbər
 Yüzbaşı Şükür
 Yüzbaşev Fərhad

Kako Muxtar
 Kal Bəbiş
 Kal Məhəmməd
 Kalba Qıçix
 Kalba Zal
 Kalba Keyqubad
 Kalpaq Azad
 Kar Ənvər
 Kar Hüseyin
 Karusel Cəfər
 Key Balaxanım
 Kera Əliş
 Keçəl Bahadır
 Keçəl Qunça
 Keçəl Qurban
 Keçəl Mirzə
 Kefli Ağa
 Kefli Baxşalı
 Kefli İskəndər
 Kefli Cabbar
 Kefli Şəbi
 Kəbleyi Fırtışəli
 Kəko İldırım
 Kəko Musa
 Kəllə Sabir
 Kənkən Baxış
 Ki-ki Məhərrəm
 Kisəçi Firudun
 Kisəçi Camal
 Kəlxoz Bahadır
 Kondraband Cavad
 Kor Mahmud
 Kor Usub
 Kor Həsən Hacıəli
 Kosa Əhməd
 Kömür Hilal
 Körpə Həbib
 Körpəli Bəyim
 Köşə Məhəmməd
 Kukla Bayram
 Kukla Mamed
 Kupes Qənzə
 Küpə Nəsir
 Kürən Əsgər
 Kürən İsmayıl
 Kürən Nadir
 Kürən Tahir
 Gələli Şahmar
 Gil-giləli Firəngiz
 Göbək Həmid
 Gödək Səlim

Gözü piçalaqlı Anaxanım
Göydodaq Sadıq
Götür-qoy Həsən
Götür-para Yunis
Gümrəl Xəlil
Lavaşçı Məmi
Lal Cabbar
Ları Rüstəm
Lev Ağalar
Lentli Bəhram
Ləzgi İmran
Lələ Bəşir
Lələ Lətif
Lələ Muxtar
Lılıx İbad
Lisəqor Əliş
Lolu Oruc
Lotu Qulu
Löhbala Məmməd
Lüt Bəşir
Madar Xanlar
Mal Əliş
Mamalı oğlu Kərim
Mamaça Bədir
Mamont Ənvər
Mantyor İldırım
Mantyor Karrar
Mey Məhəmməd
Mehbala Məhəmməd
Mehtər Rəhim
Məşəbəyi Lələş
Məzəli Məhəmməd
Məlik Məcnun
Məməli Abbas
Məmi Qoca
Məmiqo
Məmiş Bəy
Mənəm-mənəm Məhəmməd
Mərđi-*"Mərdinqa"*
Məftun İsmayıl
Məxmər çullu Bədəl
Məşəd Aman
Mırx Əmir
Mırt Kərim Abutalıb
Mırt Həşim
Mırtı Həsən
Mozanqulu oğlu Zülfüqar
Mozu Həmid
Molla Qazımax
Molla Məhi
Molla Şənbə

Mombalinskiy Umbay
Moru Müseyib
Morux İsmayıl
Motal Həbib
Müjürüsaz İsmayıl
Nazor Əli
Nalbənd Məhərrəm
Nalbənd Muxtar
Nalbənd Cəlil
Nejni Bəylər
Nemes Ələkbər
Nemes Əşrəf
Nemes Kamal
Nəbi Məmiş
Nəxunək Abutalıb
Nəçəlnik Saray
Noxud İsmayıl
Noxud oğlu Məhəmməd
Nüsxəbənd Rüstəm
Oşar Hüseyn
Palanduz Həmid
Palçıq Oqtay
Parnoy Cavad
Paxan Yusif
Pezi Arşaq
Pendir Ələkbər
Pəşxan Cəlil
Pəhləvan Məşədi Paşa
Pəşmək Qulam
Pişik Yəhya
Pişik Səlim
Pıtıx Əhəd
Pıxı Məşəmməd
Povir Qəmər
Povir İncilab
Polabarot Kamal
Poluperyod Əmir
Pota Talib
Pota Hidayət
Rəngsaz Cəmil
Ruhı Məşəbəylər
Saatsaz Cahangir
Sabun İsmayıl
Sabunçu Məmməd
Saqqal Qəhrəman
Sağnaq Qara
Səgsəgan Abbas
Səgsəganbaş Məşədi
Saleh Xozeyn
Sallax Dadaş
Sarı Bəşir

Sarı Kərim
Sarı Səlim
Sarı Cəfər
Sapoq Temir
Seyid Sülü
Səqir Ələkbər
Səkinə Pıtıx
Sərab Bəşir
Sərrac Süleyman
Sərcəbəyov
Səhliyali bəy
Səhrətali
Silisçilər
Sınıxçı Mehralı
Sınıxçı Cəlil
Sud Əyyub
Sud İldırım
Sodər Süleyman
Soldat Ağabala
Söyüşçül Bəşir
Suçu Cəlal
Suxoy Ramiz
Süd-qatıq Məhərrəm
Südcü Abuzər
Tayböyrək Tuğay
Talvar Əyyub
Tamara Pavlovna
Taraqqa Məhəmməd
Taxtamuş Kəlbə Alı
Te-te Qənbər
Teti Balaxanım
Təkgöz Əhəd
Təkçə Məmməd
Tənbəki yeyən Həsən
Tənbəki oğlu İbrahim
Tərs Alı
Təfəllər Bəşir
Tintun Firudun
Tintun Cəmil
Topal Müseyib
Törə Qasım
Tuzi Bəşir
Tula Tağı
Turubka Usub
Tutu oğlu Həsən
Tükverdi Həsən
Tülkü Fərəc
Türk Məmməd
Tütəkçalan Dadaş
Tütəkçi Cəfər
Uğru bəy

Uzun Abbas
Uzun Əbiş
Uzun Əli
Uruye Məşə Bəylər
Ücubnıx Afərim
Ütük
Üçbulaq Xəlil
Faytonçu Baxış
Faytonçu Bəylər
Faytonçu Şahlar
Fakkı Muxtar
Fətı oğlu Həsən
Fərzalılar Mahmud
Fəhlə Məhəmməd
Firəng Əhməd
Fındıqburun Məhərrəm
Fır Ədil
Fırri Nabat
Fıtış Əli
Forslu Rəşid
Xayatlılar Bəşir
Xan İsmayıl
Xanlıq Muxtar
Xanpəri oğlu İsmayıl
Xansənəmli Əliş
Xaris Bəşir
Xarrat Qulu
Xaxol Cabbar
Xəkə İskəndər
Xəngəl Mikayıl
Xəncəlsaz Qəmbər
Xəncəlsaz Məhəmməd
Xəstə Qasım
Xımı Əli
Xırsız Əhməd
Xolodniy Əli
Xora Dadaş
Xora Məşədadaş
Xoruz oğlu Mehdi
Xorxor Saday
Xoxu Dadaş
Xoşbəxt Bəşir
Xuduş Bəy
Xuzlu Fərhad
Hamamçı Ballı
Hambal Hıdış
Hambaloğlu Hüseyn
Harış Hüseyn
Harfa Hüseyn
Hacı Qulu
Hedirilli

Həbidi Yəhya
Həzi bəy
Həmşəri Əli
Hidiqulu
Çaqqal Kərim
Çayçı İsmayıl
Çayçı Pompulu
Çayçı Süleyman
Çayçı Şahmar
Çar Hüseyn
Çarvadar Hapış
Çarıqçı Aslan
Çarıqçı Bahadır
Çarıqçı Musa
Çatı oğlu İsa
Çaxır Abbas
Çervon Muxtar
Çervon Usub
Çeri Cəlil
Çernov Qorxmaz
Çeşmə Əbdüləli
Çəkməçi Kamil
Çəngi Cəlal
Çəpgöz İsgəndər
Çətənə Qasım
Çirişçi Hüseyn
Çistiki Nadir
Çoban Namiq
Çovuş oğlu Cəlal
Çovuş oğlu Cəmil
Çolax Qulu
Çolpa Misir
Çopur Ağa
Çopur Əliş
Çopur Məhəmməd
Çöpçü Bədir
Çörəkçi Əyyub
Çörəkçi Mayıl
Çustçu Bəylər
Çustçu Lətif
Çünki Zülfüqar
Çürük Səfi
Çaqay İbiş
Çarçı Dadaş
Çarçı Daşdəmir
Çamadər Firudin
Çahil Abbas
Çeyran oğlu Məşədi Salman
Çek-cek Aleksandr
Çələ Ədil
Çərrah Rüstəm

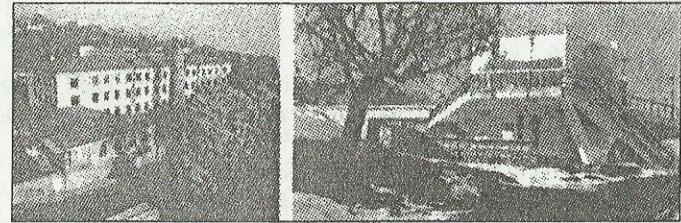
Civə Hidayət
Cilovdar Heydər
Cin Abış
Cin tutan Əlyar
Ciniqaralar Yusif
Ci-ci Ağa
Cibili Məhəmməd
Cizza Abuzər
Cirt çubuqlu Sülü
Cirt-cirt Həsən bəy
Cirtbi Məhəmməd
Cirtdən Həsən
Cirtı Saray
Cuqqu Təlman
Culan Məhəmməd
Cullan Fərəc
Curi Fərrux
Curtu Sadıq
Cübbə Babış
Cüce Məhəmməd
"Şabalıdgöz Abbas-hər
gecə bozbaş"
Şair Mustafa müəllim
Şalvar Hüseyn
Şallaqçı Heydər
Şapqaçı Qara
Şapıtdılar Məmi
Şah Tapdıq
Şəli Hüseyn
Şehli duz İbrahim
Şəbehgərdan Molla
Zeynalabdin
Şəmil Əbədə oğlu
Şərbaf Kazım
Şivə Qənbər
Şirniyyatçı Mehdi
Şirniyyatçı Murtuza
Şirniç Qara
Şirniçi Rza
Şoru Muxtar
Şüyüdüm Abbas
Şüyüdüm Kəlbə Süleyman
Şümür Mehreli

SON SÖZ

Şuşa itkisinin yeri heç nə ilə əvəz olunması, doldurulması mümkün olmayan bir itkidir. Şuşasızlıq dərdinin çarəsi yalnız və yalnız Şuşanın işğaldan azad edilməsi ola bilər.

Görəsən, Qarabağın, Azərbaycanın, Dünyanın şah tacı olan Şuşa kimi girov düşmüş cənnətməkan bir yurdun ağrı-acısını canımızda hələ çoxmu çəkəcəyik? Əlbəttə, Şuşa həsrəti ilə yaşamaq dəhşətli cəhənnəm əzabı kimi bir şeydir. İtirilmiş torpaqlarımızın hər hansı bir yolla işğaldan azad olunması bizim bir millət kimi birliyimizdən təbii ki, çox asılıdır. Əgər sülh yolu ilə mümkün olmasa, zor gücü ilə də olsa, doğma torpaqlarımızı geri qaytarmalıyıq.

Hörmətli oxucu! Hər tərəfdən təbii qalannın zirvəsində qərar tutan, həmişə əzəmətli, vüqarlı, yaraşılıq görünən saf iqlimli, təmiz havalı, büllür çeşməli, min bir möcüzəli əraziləri olan, neçə-neçə tanınmış dahilər, igidlər yetirmiş müqəddəs Şuşa artıq on bir ilə yaxındır ki, erməni daşnaqlarının tapdaqları altında inləyir, haray çəkir, için-için ağlayır, fəryad edir, yanağına hopmuş göz yaşlarını silərək onu əsarətdən qurtarmaq üçün ümid gözlədiyi oğulları - SƏNİ, MƏNİ-BİZİ haraylayır; ay Vətən oğlu, E-şi-dir-sən-mi?..

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. **Azərbaycan toponimləri:** Ensiklopedik lüğət; Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyatı-Poliqrafiya birliyi, Bakı, 1999.
2. **Moisey Kalankatuklu:** Albaniya tarixi; Bakı, Elm, 1993.
3. **Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar:** Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1989.
4. **Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası:** 20 cildə; I cild, Bakı, 1982.
5. **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası:** I-X cildlər, Bakı, 1980.
6. **Ərəb və fars sözləri lüğəti:** -"Yazıçı", Bakı, 1985.
7. **Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği:** Qarabağ tarixi; Bakı, 1959.
8. **Əhməd bəy Cavanşir Qarabaği:** Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair (1747-ci ildən 1905-ci ilə qədər), Bakı, 1961.
9. **Dağlıq Qarabağ: Zəka qalib gələcək. Sənədlər ə materiallar:** Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı; Bakı, 1989.
10. **"Şuşinski listok":** - 26 iyun 1911-ci il, N-6.
11. **Memorial:** Moskovskiy pravozaxitnıy sentr; Otçet "Svoboda", 12.06.1992.
12. **Y.V. Çəmənəminli:** "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan"; BDU nəşriyyatı, 1993.
13. **M. H. Vəliyev:** Azərbaycan: (fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk), Bakı, 1993.
14. **Rəşid bəy İsmayılov:** Azərbaycan tarixi; Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993.
15. **F. Rəşidəddin:** "Cəmi ət-Təvarix"; Bakı, 1956.
16. **Ə. Dəmirçizadə:** Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi; I c. Bakı, 1979.
17. **M. Seyidov:** Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən; Bakı, Yazıçı, 1989.
18. **R. Özdək:** Türkün qızıl kitabı; Bakı, yazıçı, 1992.
19. **S. M. Salaxov:** Vliyanie kurortnix faktorov Turşsu na različnie funktsionalnie sistemi orqanizma; Bakı, 1979, Kurortı, M, 1983.
20. **B. Ə. Budaqov:** Türk uluslarının yer yaddaşı, Bakı - "Elm" -1994.
21. **T. Bünyadov:** Mərd qalalar, sərt qalalar; Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1986.
22. **Ə. Dəmirçizadə:** Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi; I c., Bakı, 1979.
23. **N. Məmmədov:** Azərbaycanın yer adları; Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993.
24. **Q. Qeybullayev:** Toponimi Azerbaydjana, "Elm", Bakı, 1986.
25. **Q. Qeybullayev:** K etnoqenezu Azerbaydjantsev. Bakı, 1991.
26. **Q. Qeybullayev:** Qarabağ; (Etnik və siyasi tarixinə dair); Bakı, 1990.
27. **Q. Məşədiyev:** Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri; Bakı, "Elm", 1990.
28. **Y. Yusifov:** Yuxarı Qarabağ abidələrində türk adları. Azərbaycan

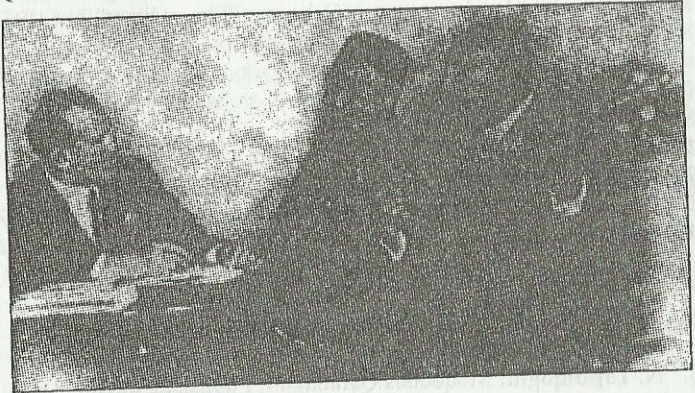
onomastikası problemləri, V., Bakı, 1995.

29. **R. Yüzbaşov, K. Əliyev, Ş. Sədiyev:** Azərbaycanın coğrafi adları, Bakı, "Maarif", 1972.
30. **Ə. Tanrıverdiyev:** Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri; Bakı, 1996.
31. **X. Xəlilov:** Qarabağın elat dünyası; Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1992.
32. **K. Əliyev:** Qədim Azərbaycan toponimlərinə dair; Bakı, 1972.
33. **Y. Yusifov, S. Kərimov:** Toponimikanın əsasları; Bakı, 1987.
34. **T. Əhmədov:** Azərbaycan toponimikasının əsasları; Bakı, 1991.
35. **A. M. Qurbanov:** Azərbaycan onomologiyası məsələləri; Bakı, 1986.
36. **N. M. Xudiyev:** Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi; Bakı, 1997.
37. **A. Axundov:** Torpağın köksündə tarixin izləri; Bakı, "Gənclik", 1982.
38. **A. Paşayev:** İkinci adlar, təxəllüs və ləqəblər. Azərbaycan onomastikası problemləri, III., Bakı, 1990.
39. **Y. B. Yusifov:** Toponimiya tarixi mənəbə kimi. "Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş konfransın materialları", Bakı, 1973.
40. **S. A. Aşurbəyli:** Öçerki istorii srednoqovkovoqo Bakı; B. 1964.
41. **T. Hacıyev, V. Vəliyev:** Azərbaycan dili tarixi; Bakı, 1983.
42. **Ə. Fərzəli:** Dədə Qorqud Yurdu; Azərnəşr, Bakı, 1989.
43. **F. Ağasıoğlu:** Azər xalqı, Bakı, "Ağrıdağ" nəşriyyatı, 2000.
44. **Ə. Qəzənfəroğlu:** Vətən həsrəti; Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2001.
45. **İ. Musayev:** Dil, Yaddaş, Vətən, Vətəndaş; Assosiativ incələmələr, "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Bir-liyi, Bakı, 1995.
46. **B. Məmmədov:** Qarabağın bəmzə adamları; "Yazıçı", Bakı, 1992.
47. **Q. İsmayılov:** Azərbaycanın yeni Qobustanı; "Elm və həyat", N-6, 1977.
48. **R. Göyüşov:** Qarabağın keçmişinə səyahət; Bakı, 1993.
49. **T. S. Aristov:** Kurdi Zakafkaziya; Moskva, 1969.
50. **Y. İ. Nummel:** Raskopki v Naqorno-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti v 1938 q., İzvestiya AzFAN SSSR N-4, 1939.
51. **Saleh bəy:** Dünyanın taleyi; Bakı, "Elm", 1991.
52. **H. Həvilov:** Azərbaycan etnoqrafiyası; Bakı, "Elm", 1998.
53. **N. Babayev:** "Həqiqət dolu rəvayətlər"; "Şuşa" qəzeti, 9.11.1978.
54. **L. Qarabağlı:** Şuşa və Hindistan xatirələrim; Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1996.
55. **N. Axundov:** Qarabağ salnamələri; Bakı, 1989.
56. **A. Əliverdiyev:** Rəsmli musiqi tarixi; "Yazçı", Bakı, 2001.
57. **V. Quliyev:** Əgər şuşalısansa... Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1996.
58. **N. Tapdıqoğlu:** Müqəddəs Qarabağım; Publisistik qeydlər, Bakı, 2002.
59. **N. Tapdıqoğlu:** Laçın toponimləri; Bakı, 2002.
60. **N. Tapdıqoğlu:** Kəlbəcər toponimləri; Bakı, 2002.
61. **N. Tapdıqoğlu:** Xocalı toponimləri; Bakı, 2002.
62. **T. Əhmədov:** El-obamızın adları; "Gənclik", Bakı, 1984.
63. **Ə. Əliyev:** Azərbaycanın qərb rayonlarının toponimləri; Bakı, 1975.
64. **V. Quliyev:** Ucalığa gedən yol; "Gənclik", Bakı, 1988.

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL	
Ön söz.....	116
Müqəddəs Qarabağım.....	121
II FƏSİL	
Şuşa toponimləri.....	130
III FƏSİL	
Şuşa rayonunun son 200 ildəki bə'zi görkəmli şəxsiyyətləri.....	181
IV FƏSİL	
Erməni təcavüzü nəticəsində həlak olunan və itkin düşən şuşalıların siyahısı.....	186
V FƏSİL	
Şuşa tanınmış musiqiçiləri.....	191
VI FƏSİL	
Bəzi şuşalıların ləqəb və ayamaları.....	199
Son söz.....	205
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	206

Nazim Tapdıqoğlu
QARABAĞIN TACI ŞUŞAM - 2003

Yığılmağa verilmiş 11.01.2003

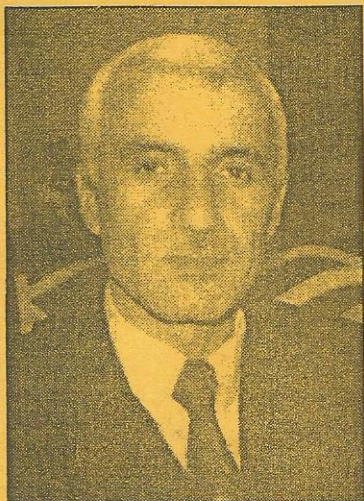
Çapa imzalanmış 11.02. 2003

Formatı 84 X 108 1/32

Tirajı 500

Sifariş 22

Kitab hazır diopozitivlərdən çap edilmişdir.

**Nazim Tapdıq oğlu
Vəlişov
(Nazim Tapdıqoğlu)**

1963-cü ildə Qarabağın Füzuli şəhərində anadan olub. 1970-80-ci illərdə 1 saylı Füzuli şəhər orta məktəbində oxuyub. 1981-83-cü illərdə Rusiya Federasiyasında hərbi xidmət keçib. Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunun Mədəni-Maarif və Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültələrini müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Sosiologiya elmi üzrə tam kurs keçib. N.Tapdıqoğlu dövrü mətbuatda 1977-ci ildən şer, məqalə oçerk və publisist yazıları ilə çıxış edir. On bir kitabın müəllifidir. N.Vəlişov həm də pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur.

1993-cü ildən onomastikanın tərkib hissəsi olan toponimika ilə, xüsusilə, ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərimizin toponimlərini, onların mənalarını, mənşəyini, yayılma areallarını öyrənməklə məşğuldur. O, eyni zamanda tarixi qaynaqlara söykənərək Qarabağın keçmişini araşdırmaqla məşğul olur. "Qarabağın Tacı Şuşam" adlı kitabı müəllifin işiq üzü görmüş sayca on ikinci kitabıdır.